

633

ՀԱՐՅՈՒՐ
ՏԱՐԿԸ

ՄԱՍՏՈՒՄ

ԵՐԿՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍՏՈՒՄ

1993
70.

0

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԿԱ ԵՐԿՆՈՍԱՌԻՑՈՒՆ

30. 556

ԵՐԿՆՈՍԱՌԻՑ
ՈՒՆ ԵՐԿՆՈՍԱՌԻՑ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ

Երևան «Հայաստան» 1990

Գրախոս՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր ՍՆՐԳԵՅ ՍԱՐԿՅԱՆ

Կարապետյան Բ.

Կ. 294 Հայրուր տարվա երկխոսություն (Բաֆֆու ճանապարհորդ, հետ-
քերով) — Եր.: Հայաստան, 1990. — 224 էջ, 12 թ. նկ.:

Ակնարկը նվիրված է Բաֆֆու ծննդյան 150-ամյակին: Գրքը
Բաֆֆու «Երկու ամիս Ադվանից և Սյունյաց աշխարհում» և «Խամ-
սայի մելիքություններ» պատմագրական աշխատության միջոցով
կենդանի գրույց է հայկական բնակավայրերի — այդ երկրամասի
պատմական անցյալի, հետագա հարյուր տարիներում տեղի ունեցած
խաղաղությանների մասին:

Այն հասցեագրված է ընթերցող լայն շրջաններին:

4702000000

Կ 701 (01) — 90 64—90

ԳՄԴ 63.3(22)

ISBN 5-540-00202-4

© Կարապետյան Բակուր, 1990

Ա. ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ՀՄԱՅԸ

Ժամանակակից շքեղ պողոտաներից անցնում եմ նեղ ու հին փո-
ղոցները: Որոնում եմ 1881 թվականի թիֆլիսյան հմայքը՝ իր կինտոնե-
ներով, վաճառականների պնդված կանանցով ու շուայլորեն ժպիտներ
պարզեղ օրիորդներով, հպարտ կեցվածքով աղքատությունը քողարկող
մտավորականներով, գյուղացիներով, շուկա շտապող թուրքերով, վեր-
ջապես, շքեղ շքամուտքեր ու պատշգամբներ ունեցող տներով: Մեքե-
նայրեն փնտրում եմ նասիրովների խանութը: Ահա և հին խանութնե-
րից մեկը: Ներս կմտնեմ ու կտեսնեմ Հ. Հայկազունու նկարագրած՝
«կարճ մորուքով, հնամաշ պիջակը հագին, կապույտ ակնոցով ցածրա-
հասակ մի երիտասարդի, որը գլուխը միշտ կախ՝ զբաղված է միշտ հա-
շիվներ անելով կամ լրագիր կարդալով»:

Դա Հակոբ Մելիք-Հակոբյանն էր, նույն ինքը՝ Բաֆֆին:

Բայց ես սթափվում եմ: Խանութ չեմ մտնում, հասկանալով, որ 1868
թվականը հետ չի բերվի, ու «փայաջուկցի Հակոբը» այլևս այնտեղ պատ-
րաստի հագուստ չի վաճառում:

Հին փողոցը հատող ծերունուն հարցնում եմ Դվորցովայա փողոցի
տեղը:

— Դվորցովայա, — տնտղեց ուղեղի ծալքերում, — վայ մե դեղա՛, —
ձեռքը զրեց ճակատին, ինչ-որ բան հայտնաբերողի նման բացական-
չեց, — հա էլի՛, տո, Ռուսթավելի խոմ գիղաս..., բա վո՛ւր շինքն իմ
ուղում:

— Հինգ համարը:

— Արծրունու քարվանսարա՞ն:

— Այո, քարվանսարան ու «Մշակի» խմբագրատունը, որտեղ Բաֆ-
ֆին էր աշխատում:

Մեքենաների հոսքն ու նրանց տակ շտրորվելու հոգսը ինձ կրկին
վերադարձին 20-րդ դարը: Դվորցովայա փողոցի տեղ Ռուսթավելի

պողոտան է, Արծրունու քարվանսարայի փոխարեն՝ Գրիբոյեդովի անվան
ռուսական պետական թատրոնը:

Գրող Բենիկ Սեյրանյանի հետ հինավուրց Սուրյակի թաղում փրնտ-
քում եմ Բաֆֆու վարձած բնակարանը: Գետաքարերով պատած փո-
ղոցներն ու հին տները ինձ կրկին տեղափոխում են 19-րդ դարը: Ձեռ-
նափայտը քահանայի գավազանի պես բռնած հանդիստ քայլերով դեպի
մեզ է գալիս գլխարկը աչքերին քաշած, միջինից էլ ցածր, արտաքուստ
հասարակ վաճառականի տպավորություն թողնող մի մարդ: Ահա հա-
վասարվում է մեզ, նայում մեր կողմը: «Մի դուրեկան ժպիտ լուսա-
վորեց այդ, ըստ երևույթին, մուսլի մարդու թախծալի դեմքը»: Թվաց, թե
կարդում եմ նրա մտքերը: Այո, նա կիսատ մնացած «Դավիթ-Բեկի», «Հա-
րեմի», «Ամմելի», «Մայրու» զուգահեռ մտածում էր մի նոր ու ան-
հայտնեղով լեցուն ճանապարհորդության մասին, որը ծրարել էր սկսել
հենց վաղը: Մտովի շրջում է դարաքաղյան գյուղերով, սար ու ձորերով,
հանդիպում հզոր մելիքների ժառանգներին, լեռնցի խիզախ մարդկանց,
նրանց պատմում, թե ինչպես են իրենց նախնիները պատմական դա-
ժան իրադարձությունների, թոհուրոհների մեջ, որպես թանկագին մա-
սունք, պահպանել հայրենի երկրի ազատությունն ու ինքնությունը:
Բայց սթափվեցի ու զգացի, որ այս տեսիլքը Շիրվանզադեի տողերի
ազդեցության տակ ծնված նոր պատրանք էր:

Ուշ վերածննդի կնիքը կրող գեղեցկատես տանը Բենիկ Սեյրանյանը
ծանոթ մարդ էր փնտրում, որը կարողանար օգնել մեզ Բաֆֆու տան
որոնումներում:

— Այս տունը Բաֆֆու ժամանակ պատկանել է Պարսկաստանի
հյուպատոսությանը, — ասաց ուղեկիցս:

Տանտիրուհին նկարագրեց նախկին կաթոլիկական գերեզմանատան
տեղը, որի մոտ էլ պետք է փնտրեինք Բաֆֆու բնակարանը: Հարևան
սանից մի մարդ մեր սուղև, հենց սալաքարերի վրա փռեց հին Թիֆլիսի
100-ամյա քարտեզը: Ճշտեցինք նովո-Օրլովսկի փողոցի տեղը:

— Սա է, — քաղաքանշեց Բենիկ Սեյրանյանը՝ կանգ առնելով փոք-
րիկ ու գեղեցիկ երկհարկանի տան առաջ:— Սվանելի 6, հիշենք, որ
ուրիշներին էլ պատմենք:

Այսանդ ամեն ինչ Բաֆֆիով է շնչում: Սուր կողերով դեպի վեր շար-
ված գետաքարերով փողոցը, փոքրիկ տները, պատշգամբը, փայտե
ջրեղ դուռը, փայլուն բռնակը ամբողջ մի դար քարացել են, որպեսզի
պահպանեն նրա հայացքը, շերմությունը: Ձեռքս հպվում է քրոնդե փայ-
լուն բռնակին..., թվում է՝ բռնում եմ նրա ձեռքը: Նեղ ու մութ միջանցք:
Փայտե աստիճանները ճոնչում են ինչպես հարյուր տարի առաջ: Սենյակի

խորքում՝ փողոցում հանդիպած այն նույն մարդն է. «բավական մեծ
զլիտով, լայն, բարձր, կնճռոտ ու քունքերի մոտ դուրս ցցված ճակատով,
թանձր ու սև ունքերով, խիտ բեղերով ու կարճիկ մորուքով, ուր նըշ-
մարվում էին մի քանի սպիտակ թելեր»: Առաջին հայացքից անհյուրըն-
կալ դեմքին մի դուրեկան, անկեղծ ու մեղմ ժպիտ փայլեց: Բուսականու-
թյամբ հարուստ Արեւելքում ծնված գրողն իր անշուք բնակարանը շրո-
չապատել էր բնության գեղեցիկ և գույնզգույն ժապավեններով: Մեր
սուղևն էր «հայ ազգի վշտերի ու դառնությունների ամենանեղանդուն թարգ-
մանը և նրա նվիրական գաղափարների ամենատաղանդավոր արտա-
հայտիչը»՝ Բաֆֆին: Թվում է՝ լսում եմ նրա «հանդարտ, անփոփոխ որն-
գային ձայնը»:

Բայց մշտական տխուր ժպիտով պարուրված շուրթերը սեղմվում
են, ճակատը ավելի մռայլվում...

— Եթե հայերի մոտ անհատական փառքայունը ընկերական լինե-
ր, ապա կարող էին աշխարհի երեսին ամենագուրեղ ազգերից մեկը լի-
նել:— Ու կյանքի դառը փորձությունների քուրայում ձուլված, կարծրա-
ցած մարտիկի դեմքը պատվում է անսահման թախիծով:

Բայց այս ամենը կրկին ու կրկին պատրանք էր միայն:

Հարևան տան բնակիչները հայտնեցին, որ այդ տանը Բախանդուր
անունով մի ծեր ուսուցիչ էր բնակվում: 1881 թվականի հուլիսի 25-ին
նստելով «նվիրված կենդանի կենսական փաստային ստյակը», պատմաբան,
հնադետ, վիպասան Բաֆֆին ուղևորվել է դեպի Գանձակ, Ղարաբաղ,
Սյունիք ու Գողթան՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել Ղարաբաղի
մելիքների պատմությունը, միևնույն ժամանակ տեսնել այն վայրերը,
որոնք կապված են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի
գեղավարներից մեկի՝ Դավիթ-Բեկի գործունեության հետ, ապա Տաթևի
վանքում գրել վեպի մնացած հատվածներն ու տպագրության համար
պարբերաբար ուղարկել «Մշակ» թերթին:

Հավելաբար հինավուրց թաղամասում գտնվող հայ արվեստի և գրու-
կանության գործիչների պանթեոնը դժվար չէր գտնել: Կենտրոնում Բաֆ-
ֆու հուշարձանն է: «Բաֆֆի 1888»՝ Քիչ ներքև Հ. Մ. Հակոբյանի խոս-
քերն են՝ «Քար է քո սիրտը, և խիղճդ է մեռած, քանի ըրիններ, քանի
կոտորած տեսար՝ լռեցիր ու դարձնալ պայծառ հայ երկրի վերա
կապում ես կամար»: Հուշարձանը պահվում է քարակերտ քնարով:
Մի կողմում Հ. Թումանյանի, մյուս կողմում՝ Գ. Մունդուկյանի գրանիտ-
յա շիրմաքարերն են:

Միջին հասակի, լիքը թշերով, ծանրամարմին մի ծերունի պատվում
էր մահարձանի շուրջն ու ինքն իրեն ինչ-որ բան մտմտում: Հետո սկսեց

դնել պանթեոնի գաղտնեքում շարված մարմարի փոքրիկ սալաքարերը՝
Գիմեց ինձ:

— Աչքերս լավ չեն տեսնում, տղա՛ս, ո՛ւմ անունն է այս քարին:

— Մակար Եկմալյան,— բարձրաձայն կարգացի ես, ապա ըստ-
անով հաջորդող հարցերին, շարունակեցի,— Ղազարոս Աղայա՛ն, Մուրա-
ցա՛ն, Մերենց, Հակոբ Հակոբյա՛ն, Գևորգ Փիրումյա՛ն, Պերճ Պռոշյա՛ն,
Ստեփան Ներսիսյա՛ն, Գևորգ Արծրունի՛..., ընդամենը երեսուներկու
անուն:— Փորձելով իմանալ նրա հուզմունքի պատճառը, ասացի,—
զգացվում է, որ վաղուց է, ինչ այստեղ չեք եղել:

— Այո, շատ վաղուց, երևի 56 տարի,— ասաց նա,— Ներսիսյան
դպրոցն ու պոլիտեխնիկական ֆակուլտետը ավարտելուց հետո Թբիլի-
սի դալու առիթ չի եղել:

— Իսկ հիմա...

— Հիմա եկել եմ Ներսիսյանականների հավաքին մասնակցելու,—
ասաց նա, ապա զգալով հետաքրքրությունս իր անձի նկատմամբ,
ասաց,— գետաշենցի եմ, լսած կլինես, Գանձակի կողմերում այդպիսի
դյուղ կա, Սուրեն Ղևոնդի Տեր-Իսրայելյան:

— Բաֆֆին եղել է չէ՞ ձեր գյուղում:

— Իհարկե՛,— հպարտությամբ պատասխանեց ծերունին,— եթե եր-
բեկ Գետաշեն գաւ, հանդիպիր ինձ:

— Իսկ ե՛րբ եք ավարտել Ներսիսյան դպրոցը:

— 1921-ին, հետո 6 տարի հասարակական գիտությունների պոլի-
տեխնիկական ֆակուլտետում եմ սովորել,— ասաց նա:

Պանթեոնի հուշապատին վրայ բանաստեղծ Սերեթելու տողերն են.

Ես մի վրացի,

Իսկ դու հայ ես մի,

Բայց մենք երկուսով

Եղբայր ենք հիմի,

Երկուսս էլ զավակ

Նույն հողի, ջրի,

Եվ նույն բնության,

Եվ նույն լեռների:

Կողքին՝ մեծ լուռացու բանաստեղծությունից մի կտոր

Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն,

Ձեզ, հին ու նոր,

Արի՛, բարի՛ ընկերներ,

Արարատի կողմից էսօր

Եղբայրական երգ ու սեր:

Բ. ԴԵՊԻ ԳԱՆՁԱԿ

Օգոստոսյան Թբիլիսին ամպամած էր: Ծայթում է ամպոտպը, շա-
ցուցիչ լույսով մի պահ լուսավորում ինձ անծանոթ ու երևի Բաֆֆու հա-
մար անձանաչելիորեն փոփոխված քաղաքը: Նստեցի Կիրովաբադ մեկնող
ավտոբուսը: Գիտեմ, որ հարյուր տարի առաջ մեծ գրողը ամենևին էլ հար-
մարավետ ավտոբուսով չի սկսել իր ճամփորդությունը: Ասֆալտապատ
ճանապարհը ոչ մի կերպ չի կարող համեմատվել հին խճուղու հետ, որի
վրայով զնալուց միշտ խուսափում էր սալապանը, որն «իր խելքով
պակաս չէր երևում իր ձիաներից»: Փոստային սալի դանդաղ ընթացքն
ու հաճախակի կանգառները գրողին հնարավորություն են ընձեռել
նորանոր արկածների, դիպվածների հանդիպել, որոնք էլ երկրի կացու-
թյունը նկարագրելու համար հարուստ նյութ են ծառայել: Ավտոբուսի
տրագ ընթացքը հնարավորություն չի տալիս ինձ նախապես ծրագրված
Բաֆֆու հետքերով ճանապարհորդությունը ճշտորեն իրականացնել:
Ուստի փորձում եմ անձրևից թրջված ապակիներից դուրս նայելով հնա-
րավորին չսփ: շատ բան ընկալել:

Անշնանք Կարմիր կամուրջն, ու սկսվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տա-
րածքը: Հետ նայեցի, երամի գետի վրացական կողմում բլրի վրա պղն-
ձակոփ կենաց ծառ էր կանգնեցված: Նրա հակադիր ափին բարձր սյան
վրա Ադրբեջանական ԽՍՀ գերբն էր: Խոշոր տառերով գրված էր՝ «Մադ-
կի՛ր, հայրենի Ադրբեջան»:

«Մենք անցնում էինք դատարկ անապատների միջով: Դեպի ձախ՝
մինչև Կուր գետի՝ Եգեբր, դեպի աջ՝ մինչև Հայ-Գանձակեան լեռները,
այդ ընդարձակ տառածության վրա, բացի անապարհոտ դեղերից, ուրիշ
ոչ մի մաղկայինն աւարած չէր երևում»:

Ագռավների երամը ծանրորեն պոկվեց այգիներից ու անհետացավ
մերկ բլրի հետևում: Այգիների եզրերին արկղերի կույտեր էին: Տրակ-
տորները շանասիրաբար դեղափոշի են ցրում, բերքահավաքից առաջ
կատարում վերջին աշխատանքները: Թվում է, թե համատարած այգի-
ների վերջ չի լինելու: Կարծես անէությունից, հանկարծ հայտնվեց
ադրբեջանական առաջին գյուղը: Շիֆրն տանիքներով երկհարկ տները
հպարտ կենցվածքով այգիների արանքից հետաքրքրությամբ մեզ են նա-
յում: Ամեն ինչ անձանաչելիորեն փոխվել էր, ու անհնար էր Բաֆֆու
նկարագրած պատկերից որևէ բան գտնել այստեղ:

«Այստեղ ու այնտեղ երևում էին գեանափոր խորշեր, օրոնց մեջ
բնակվում է այդ թախառաշրջիկ ժողովուրդը, երբ ձյունը պառում է եր-
կիրը: Մարդը չի կարող այսպիսի մթին և խոնավ խորշերում բնակվել...

Զարմանալի է, որ ռուսաց տիրապետությունից հետո մոտ մեկ դար շրջին չկառողացավ փոխել այդ կիսավայրենիների կյանքից:

Ճանապարհին երևանյան արտադրության նորաթուխ մեքենաներ հայտնվեցին: Երկու կողմերում կրկին խաղողի այգիներ են: Հիշում եմ, 20 տարի առաջ այստեղ ամալի տարածք էր: Հայկական ԽՍՀ լեռներից ծնվող Աղստևը ծաղկեցրել է երբեմնի ամալի տափաստանը:

Ղաղախում իջավ հարևանս: Նրա տեղը մի հաստամարմին մարդ զբաղեցրեց: Ավտոկայանի ճակատին նույն «Մաղկի՛ր, հայրենի Ագրբե-ջան» լողունգն էր: Հարևանս ուզում էր ինչ որ բան ասել: Խղիզոց դուրս թռավ կոկորդից:

Ամալի տափաստանում մելիորատորների մեխանիզմները փոշի բարձրացնելով հարթեցնում են հողերը:

Գ. ԿԻՐՈՎԱԲԱՄԵԼ ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՈՐ

«... Վերջապես, ցույց տվեց ինձ մի կամաչազարդ տաբաթային, որ հեռվից երևում էր, որպես փոփրիկ օազիս, մերկ անապատների մեջ: Դա Գանձակն էր, իր փոփրիկ այգիներով:

Ի՞նչ տպավորություն կգործե մի պարսիկ իր լոշեռով, երկար ար-խալուղով, շալն գոտիով, որ գլխին դրած ունի Եվրոպական շլապա և մերկ պարանոցի վրա կապել է մետաքսյա սև փողկապ:— Ենույն տպա-վորությունը գործեց ինձ վրա կիսապարսկական Գանձակը:

«Բանվորական Կիրովաբադ» թերթի խմբագրի տեղակալ Ռազմիկ Տեր-Սահակյանի հետ շրջում եմ քաղաքի թաղամասերում ու փորձում տեսնել, ճանաչել և բնկալել այն միջավայրը, որ 100 տարի առաջ հան-դիպել, զգացել է Բաֆֆին:

«Բավական հետաքրքիր բան է լրագրի աշխատակցի հայտնվելը գավառական փոփրիկ ֆաղափում, որպես էր Գանձակը: Բոլորը դիտում են, թե նա որտեղ գնաց, ում հետ տեսնվեցավ, ինչ խոսեց և այլն: Ամե-նից առաջ նրա մոտ այցելում են տեղային վարժապետները և ֆանաե-ները»:

Առաջին հերթին որոնցի Բաֆֆու նկարագրած «Եվրոպա» կոչված հյուրատան շենքը: Այն կամարակապ մուտքով ու պատուհաններով երկ-հարկանի կառույց էր:

— Մուտքն արգելված է, քննություն է ներսում,— ասաց պահակը, ապա համոզվելով, որ տեխնիկումի հետ ոչ մի առնչություն չունենք, և նրա թողեց: Ընդարձակ բակի մեջտեղում աճած սոսնձու տակ ուսուցիչ-ներն ու ուսանողները նստած թեյ էին խմում: Ես պատկերացրի Բաֆֆու

նկարագրած Զավադ անունով «խաս» սպասավորին, որը իր վերքոտ ձեռքով ջուր և ուտելիք էր մատուցում հյուրանոցի կենվորներին:

Հայոց Գանձակը (հնում այդպես էր կոչվել Ատրպատականի Գան-ձակ քաղաքից տարբերելու համար) հիմնվել է 836 թվականին՝ արաբ-ների կողմից: Երբ 1235 թվականին Մուղանի դաշտից հարձակվում են թաթարները, բնակիչները թաքցնում են ունեցվածքը, հրդեհում քաղաքն ու հետանում: Սակայն Զարմաղուն զորապետին հարկատու և հնազանդ բաղաճներ էլ էին պետք: Նա վերականգնում է քաղաքն ու վերաբնակեց-նում այն: 17-րդ դարի սկզբներին պարսից Շահ-Աբասը ավերում է քա-ղաքը ու նրանից ոչ հեռու նորը հիմնում, վերանվանում Աբասաբադ: Պարսիկներից հիշատակ են մնացել նաև Գանձակի հռչակավոր սոսինե-րը: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին հիշատակում է մի հսկա սոսու մասին, որը տապալվում է: Գանձակեցիք դա օրհասական վտանգի նախանշան են համարում: Եվ իրոք, հետևում է թաթար-մոնղոլների հարձակումը: Երվանդ Լալայանը մի հաստաբուն սոսի է նկարագրում, որի փշակում կոշիկակարի խանութ էր տեղադրված: Սակայն ձիաքորչի գծի կառույց-ման պատճառով կտրվում է այն: 1721 թվականին զանձակեցիները լեզ-պիների ավարառու արշավանքի դեմն առնելու համար օգնության են կանչում Վրաստանի Վախտանգ թագավորին: Վերջինս սակայն թալա-նում է քաղաքի բնակչությանը, շատերին գերի տանում: 1804 թվակա-նին Ցիցիանովի պիսավորած ռուսական զորքը գրավում է Գանձակը, սղոնելով Զավադ խանին, վերացնում Գանձակի խանությունը: Ե. Լալա-յանը մանրամասն նկարագրում է 19-րդ դարի վերջի Գանձակը: Այս-տեղ ապրում էին 8914 հայ, 11139 թուրք, 131 ռուս և 103 վրացի: 10 տարի անց բուռն զարգացում ապրող քաղաքում բնակվում էր 33 հազար մարդ:

Եթե Բաֆֆին տեղեկություններ էր հավաքում իր ժամանակաշրջանից մինչև 300 տարի առաջ Արցախ-Ղարաբաղի հետ առնչված պատմական իրադարձությունների մանրամասների մասին, ապա ինձ ավելի շատ հետաքրքրում էր հենց Բաֆֆու ուղևորության ժամանակաշրջանն ու նրա մանրամասնությունները: Եվ ահա իմ տրամադրության տակ հայտնված տեղեկագրում՝ նյութեր եմ քաղում 1831 թվականի Ղարաբաղի ու Գան-ձակի մասին: Տեղեկագիրը հայտնում է, որ Ղարաբաղի ամենաարևել-յան կետը Քուռ և Արաքս գետերի միախառնման վայրն է: Սահմանը

1 Տե՛ս Обзорные российские владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, часть III, спб. 1836,

Քուռ գետով հասնում է Քյուռակ գետը, ապա Գանձակ գետով հասնում Զուրաբադ, Ղարաբաղի լեռներով ու Հաքառու գետով հասնում Արփա, Խուզաֆերին կամուրջը: Երկրամասի հարավային սահմանը Արաքս գետն էր: Այն ճշտորեն համընկնում է հույն խոշոր աշխարհագետ Ստրաբոնի, հետագայի պատմիչների Պաղոմենոսի, Կասիոսի և ուրիշների կողմից նկարագրած Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան նահանգների սահմանագծին: Տեղեկագրի համաձայն Ղարաբաղի տարածքը ընդգրկում է 13 հազար քառ. վերստ (17,75 հազ. քառ. կմ): 1836 թվականին Ղարաբաղի այս տարածքում կար 251 գյուղ, 25 հազար 648 ծուխ, 181 հազար 835 մարդ, 246 գործող եկեղեցի՝ 243 եկեղեցականներով: Հին ժամանակներում այս լեռնային երկրամասը իր անանցանելի լեռներով, անառիկ բերդերով Հայաստանի սրտի՝ Արարատյան դաշտավայրի համար միշտ մի հուսալի պատվար էր արևելյան ու հյուսիսային ավարառու ցեղերի արշավանքների ժամանակ: Եվ իզուր չէ, որ հայոց թագավորներ Արտաշեսն ու Տիգրանը, ինչպես և հետագա թագավորները Մեծ Հայքի ամբողջության մեջ էին ընդգրկում հայ ժողովրդի անբաժանելի մասը կազմող այս հատվածը: Երբ Հայաստանի մյուս շրջանները նվաճվում էին թշնամու կողմից, ապա ապաստան փնտրող քնակիչները Ղարաբաղի լեռներում հուսալի պաշտպանություն էին գտնում: Եթե թաթար-մոնղոլական ու նրան հաջորդող մյուս արշավանքները Հայաստանի մյուս բոլոր մասերում վերացրին ազգային իշխանության բոլոր ճյուղերն ու արմատները, ապա Արցախ-Խաչեն-Ղարաբաղը սրբությունը պահպանեց այն: Ղարաբաղը փաստորեն թաթարական ցեղախմբերով շրջապատված կղզու էր վերածվել, հայկական կղզու՝ իր ժառանգական իշխանություններով: Եվ իզուր չէ, որ Շահ-Աբասը, տեսնելով այս հզորությունը, տեղի հինգ իշխաններին՝ մելիքական տիրույթներով վերահաստատեց իրենց երկրներում տիրելու իրավունքը: Այսպես հիմնվում են Խամսայի մելիքությունները: Եվ Բաֆֆին, որն արդեն ճանապարհորդելու և ուսումնասիրելու հարուստ փորձ ուներ, հենց Գանձակում զգաց, որ իրեն է վիճակված Ղարաբաղի մելիքությունների պատմությունը առաջինը հետազոտելու և ընդհանրացնելու առաքելությունը:

Կիրովաբաղում պահպանված ամենահին շինություններից է ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: Վեց մույթերի վրա հենված թաղածածկ կառույցի գավիթն ու զանգակատունը չեն պահպանվել: Այստեղ էին թաղված 18-րդ դարի նշանավոր գործիչներ Ավագ Վարդապետը (Գալի Մահարաս), Արզուման հարյուրապետն ու մելիք Մեղլումը, որոնք, զաշնակցած Գանձակի խանի հետ, կռվել են օտար նվաճողների ու Շուշիի խանի դեմ, պաշտպանել քաղաքն ու ողջ Ղարաբաղը: Եկեղեցու արևմտյան

պատին արևի ժամացույցի տակ արված արձանագրությունը պատմում է, որ կառույցը հիմնվել է 1633 թվականին: Հայկական պաշտամունքային մյուս հուշարձաններից են ս. Լուսավորիչ (1869), Աստվածածին և ս. Գևորգ եկեղեցիները: Հին Գանձակում են ծնվել հայ այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են Մխիթար Գոշն ու Կիրակոս Գանձակեցին:

— Իր ժամանակին Գանձակ է այցելել Խաչատուր Աբովյանը, — ասաց Ռազմիկ Տեր-Սահակյանը: — Նա մանրամասն հաշվետվություն է տվել Գանձակի դպրոցական իրավիճակի, դպրոցի նոր ղեկավարի նշանակման մասին: Հաճախ էր Գանձակ այցելում նաև Դերենիկ Դեմիրճյանը, — շարունակեց ուղեկիցս: Լուսանկարիչ Հովհաննես Բալլունասը, որը գրողի հետ բարեկամություն էր անում (նա բանաստեղծական երկու գրքերի հեղինակ է), մեծ արձակագրին առաջարկում է լուսանկարվել: Ողջ գիշեր աշխատում է լուսանկարի վրա: Առավոտյան ուրախ-ուրախ լուսանկարը ցույց է տալիս գրողին: Դեմիրճյանը դժգոհ դն է նետում այն, ասելով՝ «Ի՜նձ պետք է նկարեիր, ինչպիսին որ կամ»: Լուսանկարում վերացել էին դեմքի կնճիռներն ու ակոսները: Հարթ դեմքով, անարտահայտիչ հրիտասարդ էր պատկերված: Դեմիրճյանը ավելի շատ Խանլարում էր մնացել, որտեղ պիեսներ, պատմվածքներ ու վեպեր էր գրել: — Ըստ երևույթին, Գանձակն ու Ելենդորֆը նրա համար շատ արգասաբեր էին, — ասացի ես:

Քաղաքի ծայրամասում հին գերեզմաններ նկատեցի: Տապանքաբերը շատ բան կարող են պատմել 18—19-րդ դարերի մասին: Դրանք առանձնանում են հարթաքանդակների ճոխությամբ: Քարգործ վարպետները այստեղ հարազատ են մնացել ազգային ավանդական զարդամոտիվներին: Կարելի է ասել, որ այստեղ այն յուրօրինակ զարգացում է ապրել: Զննելով այս հարթաքանդակները, կարելի է պատկերացում կազմել ոչ միայն գանձակցի քարգործ վարպետների արվեստի մակարդակի ու ճաշակի մասին, այլև գանձակցու կենցաղի, տարբեր խավի ներկայացուցիչների հագուստի, արդուզարդի, աշխատանքային գործիքների մասին: Իսկ բանաստեղծական դամբանագրերը արդեն որոշ պատկերացում են տալիս նաև խոսքի կուլտուրայի, փոխառաջացության, մշակույթի ընդհանուր մակարդակի մասին: Գանձակի քարե պոեզիան, անշուշտ, բանաստեղծական միջավայրի, յուրօրինակ զարգացում ապրող մշակույթի արդյունք է և կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: Ահա դրանցից մի քանի օրինակ՝

Ով այցելու գերեզմանին,
Մանթ ինձ թե անձանթ,
Մի գատիր դու ինձ, պատանիս,
Եվ ոչ ասել թե՛ քեզ ամոթ:

Մյուս երեսին գրված էր՝ «Արհեստավոր էր արի, բայց լոյժ ծանր էր ինձ աշխարհ՝ Գրիգորս Խուղավերդյան-չկամեցայ ապրել երկար»։
Կամ՝

Մանուկ կայտառ թոթովարես
Այս աշխարհում ցնծութիւն մոր
Հանկարծամահ լուռ և անխոս:

Քայլում ենք հայկական թաղամասով ու գրուցում քաղաքի ջրի պորբլեմի մասին: Թաղամասի «հայկական» անվանումը պայմանական է, քանի որ իրենց բնակարանները վաճառող ու քաղաքից ընդմիջող հեռացող հայ բնակիչները շատ-շատ են: Ջրի պորբլեմին իր նոթերում մեծ կարևորություն էր տալիս Բաֆֆին ու որպես ջրապահպան միջոց առաջարկում մերձակա լեռնային անտառների պահպանությունը, որը կապելաղաներ քաղաքի հոսող ջրի պաշարը: Այսօր ևս թե՛ խմելու և թե՛ ոռոգման ջրի հարցը լուրջ պորբլեմ է մնում Կիրովաբադի համար: Անընդհատ զարգացող, աճող քաղաքը, նրա արդյունաբերությունը ջրերի նոր քանակություններ են պահանջում: Մի կին իրենց բակից նկատելով մեղձ կանչեց Ռազմիկին, ապա անվճարական մոտեցավ մեղձ, կասկածող հայացքով չափեց ինձ:

— Մի բան ունեմ քեզ ասելու, Ռազմիկ ջան:

— Ասա, — դիմեց Ռազմիկը, — այս ընկերոջ մոտ կարելի է:

— Հա՛, — սիրալիր ժպտաց ինձ, — չորանում են ծառերը, ջուր չեն թողնում մեզ հասնի, գուցե գաս, ասես, որ բաց թողնեն:

— Ինչո՞ւ չեն տալիս, — հարցրեց ուղեկիցս:

— Ասում են՝ փող հավաքեք ողջ թաղամասով, տվեք մեղձ ջուրը բաց կթողնենք:

— Ո՞վ է աղդպես ասում, իմացիր և տեղյակ պահիր ինձ, կասեմ՝ կտան:

— Բա չեն ասի՞ թե՛ ինչո՞ւ ես բողոքել:

— Ոչինչ, կարևորը ջուր ստանալն է, — հանգստացրեց թերթի աշխատակիցը:

Մի հին տան մոտ Ռ. Տեր-Սահակյանը ասաց.

— Սա էլ Կիրովաբադի սազանդարների հավաքատեղին է: Տարօրինակն այն է, որ ամսական 90-ական ուրբի են մուծում պետությունը, դրա դիմաց 70-ական ուրբի աշխատավարձ ստանում: Մի անգամ ակա-նատես էի, թե ինչպես էին հարսանքատիրոջից 300 ուրբի պահանջում: Այդ մարդը խնդրում էր՝ գոնե 250-ի իջեք, սազանդարը թե՛ չէ՝ որ չէ: Հետ եկա ու թերթում մի ռեպլիկ գրեցի: Հետո հենց այստեղ պատահա-

յառ տեսնեմ՝ իրար հետ խոսում են ու ինձնից բողոքում: Թե՛ չեն թողնում փող աշխատենք: Մյուս կողմից մարդիկ հարսանիքին 50-անոցներ են շաբաշ տալիս, իսկ հաջորդ օրը ափսոսում Յ ուրբի տալ ու բաժա-նորդագրվել թերթին: Մեր թերթը ծանր վիճակ է ապրում:

— Դա ամենևին էլ Կիրովաբադի հայությունն օգտին չի խոսում:

— Իհարկե: Շրջաններում հեշտ է: Դյուղացիք հաճույքով են գրվում իրենց թերթը: Ու մենք հաճախ նրանց օգնություն ենք դիմում:

— Իմ ընկերներից մեկը վերջերս վերադարձավ Պլատիգորսկից, — ասացի ես, — պատմում էր, որ այնտեղ մի հսկա թաղամաս են հիմնել Կիրովաբադի ու Ղարաբաղի հայերը:

Դ. ԵԼԵՆԴՈՐՑ -- ԽԱՆԼԱՐ

«Մի ամբողջ ժամ տե՛սց միևնույն ևս դուրս եկա Գանձակի այգիներից և բռնեցի այն ճանապարհը, որը տանում էր դեպի գերմանական ելեն-դուֆ կոչված գաղութը: Ցանկանում էի տեսնել, թե ինչպես է ապրում եվրոպացի գաղթականը Հայաստանում: ...Այստեղ կարելի է տեսնել մի փաղափարք ժողովրդի անտեսությունը»:

Ահա և ես ելենդորֆ-Խանլարում եմ: Դեպի ուղղագիծ փողոցներն ու Գոթական կամ ռոմանական ոճի շինությունները նետած առաջին հայացքից թվաց, թե հին արևելքի շունչը մի կերպ պահպանած Գանձակից ինչ-որ հրաշքով գերմանական փոքրիկ ավանում եմ հայտնվել: Եռա-հարկ գեղեցիկ շենքի մուտքի մոտ միլիցիոններն էին խմբվել: Փողոցի մյուս կողմում շինություն շքամուտքին բազմաթիվ ցուցանակներ էին փակցված: Դրանց արանքում հայաստա մի ցուցանակ հայտնում է «Լե-նինյան ուղիով» թերթի մասին: Փայտե աստիճաններով երկրորդ հարկ բարձրացա: Թերթի խմբագիր Հենրիկ Բարխուդարյանի հետ սենյակից դուրս գալիս հարցրի նրան.

— Սա գերմանացիների կառուցած տներն է:

— Իհարկե, — ասաց խմբագիրը, — վառարանը չե՞ս նկատում: Սա Զորեր եղբայրներին է պատկանել:

Հիշեցի լայացիզմի իմ մի ընկերոջ տան պատի մեջ տեղադրված հին վառարանները, որոնք ղեկորատիվ արվեստի իսկական նմուշներ էին:

Մենք քայլում էինք Կաղամախու, բարդենու և սոսու հաստաբուն ծառերով եզերված փողոցներով ու գրուցում հին ելենդորֆի ու այսօրվա Խանլարի մասին: Բաֆֆու ուղեորության ժամանակ այստեղ 303 տնտեսություն կար, որից 50-ը՝ հայկական: Հետաքրքիրն այն էր, որ 160 հայ բնակիչներից միայն 44-ն էին կին: Հավանաբար, հայերից շատերը

Հարեան բնակավայրերից ու Գանձակից ժամանակավորապես այստեղ բնակութիւն հաստատած առևտրականներ ու արհեստավորներ էին:

«1828 թվականին գերմանական շվարները եկան այստեղ: Մեկ տարի նրանց կերակրում էին հայերը, մինչև կառավարութունից հող ստացան: 1878-ին տոնեցին 50-ամյակը: Այս կողմերում շկա մի ուրիշ աշխատավարժ ժողովուրդ, ինչպես Ելենդորֆի գերմանացիներն են»:

Ուղեկիցս ցույց տվեց դեռևս անցյալ դարում հիմնված ստորգետնյա ջրանցքներն ու ջրաբաշխիչ համակարգը, որն այժմ էլ օգտագործվում է: Մի ընդարձակ բակ մտանք:

— Մեր ոտքերի տակ գինու մառաններ են,— ասաց ուղեկիցս,— նրանց պատրաստած հսկա տակառները դեռևս մառաններում են:

— Զե՞ն օգտագործվում:

— Ոչ,— պատասխանեց Հ. Բարխուդարյանը, ապա շարունակեց,— գերմանացիների հիմնական զբաղմունքը երկրագործութիւնն էր, այգեգործութիւնը, գինեգործութիւնն ու վարելչրի արտագործութիւնը:

— Իսկ հայերն ի՞նչ էին անում:

— Առևտուրն ու արհեստները նրանց ձեռքին էր:

Ճանապարհորդը չէր կարող անտարբեր անցնել տների շքող շքամուտքերի մոտով: Դրանք ներդաշնակ կապի մեջ էին ողջ կառույցի ու փողոցի միջնուղրտի հետ: Շքամուտքի պսակը փայտե դուռն էր: Դրանց մեջ զգացվում է եվրոպական դեկորատիվ արվեստի շունչն ու հմայքը: Դիտելով արվեստի այս նմուշները, թվաց, թե, վերջապես, գտա ինձ վաղուց հետաքրքրող մի հարցի պատասխանը: Ես վաղուց փորձում էի գտնել Կիրովաբադում պահպանված 19-րդ դարի շինությունների եվրոպական ոճի փայտե դռների ստեղծման գաղտնիքը: Ըստ երևույթին, դրանք Շամբորում ու Ելենդորֆում բնակություն հաստատած գերմանացի գաղթականներից հայ արհեստավորներն են արագորեն ընդօրինակել ու տարածել:

Փողոցի մի կողմում ուղւրակն էր՝ ձևավորված մեծ տարածքի համեմատ անշուք մի շատրվանով ու աստիճաններով: Մինչև զուգահեռ մյուս փողոցը հասնող պատը աղյուսով էր պատած: Կիրովաբադի ճարտարապետները այսօր ամեն ինչ՝ շենքերը, ցանկապատերը կարմիր աղյուսով են պատում, ու դա կարծես ձևավորում է քաղաքի այսօրվա դեմքը: Բայց այստեղ աղյուսը եվրոպական միջնուղրտին խորթ է ու անհարիր: Այն արդեն Բաֆֆու նկարագրած փողկապով պարսիկի հակառակ պատկերն էր՝ սմոկինգով եվրոպացին շալե գոտի էր փաթաթել:

Միայն է պատմականորեն ձևավորված ճարտարապետական արժեք-

ները ոչնչացնելը: Նույնիսկ հպանցիկ հույացքն էլ բաժական է, որ զգաս Ելենդորֆ-Խանլար վերանվանմանը զուգորդած վերափոխութիւնները:

Մի ազդեցւանցի հայանեց, որ իրենց փողոցի վրա գտնվող № 19 տան շքամուտքի ճակատին «1798 թվական» է գրված: Ուրեմն Ելենդորֆը ավելի հին է: Մուտքի ներկած կամարի վրա մի կերպ նշմարվում էր 1898 թվականը: Տանը հայ բնտանիք էր բնակվում, որի բնակիչները՝ երեխաներ գրկած գեղեցիկ հարսները, երկարածամ աղջիկները, տղաները, գերդաստանի մեծերը մի քանի բուպիում լցրին փողոցի այս հատվածը:

— Թեյառներգների տունն էր,— ասաց տանտերը,— հիմա մենք կնք բնակվում,— ցույց տվեց բազմանդամ ընտանիքը:

— Համեցեք, ներս եկեք,— առաջարկեց նա:

— Շնորհակալութիւն,— ասացի ես,— մեզ մուտքի ճակատքորի դիրն էր հետաքրքրում: Միայն թեգեղութիւնն էի ստացել և ուզում էի ճշտել:

— Հայ մարդ ենք, բա կարելի՞ է հետ գառնալ շեմից:

Ե. ՀԻՆԱՎՈՒՐՑ ԳԵՏԱՇԵՆՈՒՄ

«Ելենդորֆում ես մնացի կես ժամ միայն...

Գանձակի տափառակը վերջանում է, և ճառապարհը բարձրանում է դեպի բլուրների գագաթները, և լեռների վրայով պառնայանք գործելով, հասնում է մինչև Հաջիֆեմ (Հաջիշեն): Բլուրների ճեղ էլ սկսվում են անտառները»:

Աշրդը գյուղի մոտով անցնելիս թվաց, թե ամբողջ գյուղը՝ մեծ թե փոքր, նստած ճանապարհի երկայնքով, թոնրի թարմ հաց են առաջարկում անցորդներին:

— Հիմնականում Գյոգ-գյուլ գնացողներն են հաց գնում,— ասաց վարորդը: Հաջիշենը մենք արագ անցանք: Կարողացա նկատել անտառի մեջ տեղադրված պիտեռական ճամբարները, հանգստյան տներն ու տուրիստական բաղան: Ուղևագծվում է Ալհրակ (Քյափազ) լեռը, որի մի մասը 1139 թվականի երկրաշարժից փլվել է, ծածկել լեռնային ջրերի ճանապարհն ու գոյացրել շնաշխարհիկ Գյոգ-գյուլ լիճը:

Ազատ ու Կամո գյուղերը անցնելուց հետո մեր առաջ հայտնվեց ձորի երկարութիւնը հանդիպակաց լանջերին փռված հինավուրց Գետաշենը: Գյուղի ծայրում հարյուրամյա մի պառավ, հայացքը մի կետի հառած, անտարբեր փողոցի անցուղարձին, մտքերով դարի խորքն էր ներսուզվել: Նրա մոտ 3-ամյա աղջնակ էր խաղում: Թոռան թոռն է երեխ:

Քվում է, թե նա փորձում է պոկել հայացքը այդ կետից, ու դա նրան ոչ մի կերպ չի հաջողվում: Այգիներով շրջապատված տները ձգվում են լանջն ի վեր, հասնում լեռան կատարը, ապա զառիվերով, քովելով ապա-
ռամներին, հաճախ մեջքը դեմ տալով ժայռերին, զգուշորեն իջնում են ձորում մոնշայտը Քյուռակ գետը: Մի բարձր տեղ տների խումբը իրար կպցրած տանիքների եզրագծերով կանոնավոր գիգզագ է գոյացրել օդում: Կենտրոնական թաղամասում տների պատշգամբները նրկու կող-
մից զբաղվել են փողոցի օղալին տարածքը:

Գյուղխորհրդի նախագահ Հրանտ Բաբայանի հեռախոսը անընդհատ զանգահարում էր ու խանգարում մեր դրույցի ընթացքին:

Գյուղխորհրդի դիմաց, փողոցի մյուս կողմում մշակույթի տունն է: Այնտեղից եկող երաժշտության ծայնը այնքան էր բարձր, որ Հ. Բաբայանի խոսքերը օրսալու համար լարում էի լսողությունս: Երևանյան «ռա-
բիսը» լցվում է ամեն մի տուն, հուշում իր գոյությունն ու իրավունքը:

— Մեր սաղիսկայանի ծայնը լսելի է գյուղի ամենահեռավոր ան-
կյուններում անդամ:

Գուցե և դա գլուղը համախմբված պահելու հոգևորական միջոց է: Նույն բարձր ծայնով գյուղխորհրդի նախագահը հայտարարություններ է անում, օրինակ՝ կոչ է անում երիտասարդությանը մասնակցելու խոտ-
հարրին: Մշակույթի տան մոտ Հայրենական մեծ պատերազմում զոհ-
ված զինվորների հուշարձան-սղբյուրն էր: Դետաշենը 2000 զինվոր է տվել պատերազմին, որոնցից 8 հարյուրը չեն վերադարձել: Հուշարձան-
աղբյուրի մոտ Ստեփան Շահումյանի ու Սարգիս Մուսայելյանի կիսան-
գրքներն են:

Գյուղխորհրդի նախագահը ցույց է տալիս այն տունը, որը հյուրըն-
կալի էր Բաֆֆին: Այն մեծ դաշտառ ունեցող կամարակալ մուսրով ու
պատահաններով շենք էր:

«Դա Գաբանյի գավառի չորս մեկիներից մեկի տունն էր: Ես գտա
այդ տոմսի ներկայացուցիչներից մեկին՝ Մնացական «բեկին» անկողնու
մեջ: 100-ամյա ձեռնհին տկար էր, բայց հիշողությունը՝ առողջ: Եվստ
հետաբերական էր խոսել այդ կենդանի հնություն: Ես հին անցքերի
մասին: Նա պատմում էր ինչպես մի Խուրնայի: Նրա հա հկատեց, որ
բոլորը զոհ են անում, ուրախացավ: «Գրեցեմ, որդի, թույլ հայոց նախն-
յաց գործերը չկորչեն, երանք շատ երևելի մարդիկ են եղել»»:

Հատկանշական է, որ Բաֆֆին ճանապարհորդության առաջին
օրվանից չի թաքցնում իր անձնավորությունն ու նպատակները: Եթե նա
այլ ուղևորությունների զեպքում սխալվորի անունով էր հանդես գալիս,
«առավհեստ ինն խենթի տեղ կղնեին, Եթե ես պարզապես ասեի, որ գնում

եմ հայրենիք ուսումնասիրելու», ապա Ղարաբաղում հանդես էր գալիս
ուսումնասիրողի անունով, ու ոչ ոք նրան խենթ չի անվանում, այլ, ընդ-
հակառակը, միշտ օժանդակություն էր ստանում:

«Հետո ես հարցրեց. «Հիմա ինչպե՞ս է հայոց ազգի գործը»: Ես
պատմեցի նրան մի քանի բաներ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից,
ներսես Պատրիարքի աշխատություններից և այլն»: Բաֆֆին լավ գիտեր
այդ վեհաժողովի արդյունքները, որոնք, ի վերջո, իմպերիալիստական
պետությունների և առաջին հերթին՝ Անգլիայի ու Քուրթիայի շահագի-
տական քաղաքականության և միջազգային դիվանագիտական չարա-
շահման առարկա դարձան: Այս հանգամանքն էլ, ինչպես հայտնի է,
խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ արևմտահայերի և ողջ հայ
ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար: Ըստ այդ դաշնագրի 61-րդ
հոդվածի «Քուրթիան հանձն է անում հայաբնակ վայրերում անհապաղ
իրագործել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխումներ ու բարենո-
րոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզ-
ներից: Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների մասին նա պար-
տավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հըս-
կեն դրանց զործադրությունը»: Իսկ Պոլսի Պատրիարք ներսես Վարժա-
պետյանի «աշխատությունների» մեջ Բաֆֆին նկատի ուներ Բեռլինի վե-
հաժողովին մասնակցելու համար ուղարկած ազգային պատվիրակու-
թյունը, որը պետք է նպաստավոր պայմաններ պահանջեր արևմտահա-
յերի համար: Սակայն ինչպես հայտնի է, այս ամենը անուշադրության
մատնվեցին արևմտյան երկրների կողմից, որովհետև դրանք այդ պահին
չէին համապատասխանում նրանց շահերին: Ահա այս ամենի մասին էլ
հարյուրամյա Մնացականին պատմեց Բաֆֆին:

Հ. Բաբայանը միջուհասակ մի մարդու ցույց տալով ասաց.

— Սա էլ հենց Մնացական բեգի ծոռն է՝ Պետրոսը:

Նրան խնդրում եմ ցույց տալ այն սենյակը, որտեղ գիշերել էր Բաֆ-
ֆին:

— Ոչ մի հետաքրքիր բան էլ չկա այս տանը, — խուսափող տոնով
ասաց մեկիքների անհյուրընկալ ժառանգը, — միայն շենքի արտաքին
տեսքն է նույնը մնացել:

— Դո՛ւն տեսե՛մ սենյակը, — խնդրեցի ես ու, չսպասելով հրավերի,
փայտամած աստիճաններով վեր բարձրացա: Մենյակից երկու լուսա-
մուտներ էին դուրս նայում:

— Այս կողմում բուխարին էր, մյուս կողմում խորշ կար, կողքին՝
մյուս սենյակ տանող դուռ, — ստիպված բացատրություններ էր տալիս

Պետրոսը,— դրանք փակել եմ, պատերին պատտառ կպցրել, այնպես որ հնից բան չի մնացել:

— Իսկ ձեր պապերի ժամանակվա կահույքը, իրերը չե՞ն մնացել:

— Ոչինչ չկա,— կտրուկ ասաց նա:

— Մի՞ վախեցեք, ոսկեղենի մասին չեմ հարցնում:

— Ձէ, ոսկի-բան չի եղել: Ոչինչ չի մնացել,— պատասխանեց տան այժմյան տերը:

Մուտքի դարպասի վրա փոքրիկ դուռ կար և ներս ու դուրս անելիս ստիպված ես լինում կռանալ ու իջեցնել գլուխդ:

— Մելիքներն ու բեգերն է՞լ են կուղեկուղ մտել իրենց տուն,— հարցրի ես:

— Ձէ,— ասաց Պետրոսը,— այս դուռը ես եմ բացել: Նրանք ներս մտնելիս դարպասն էին բացում:

— Դեհ, ուրեմն խնդրում եմ բացեք դարպասը,— ասացի ես:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց նա ու կասկածոտ հայացքով ինձ նայեց:

— Ես Բաֆֆու հետքերով եմ գնում:

Հրանտ Բաբայանը առաջարկեց գլուղի մեծահասակ մարդկանց հանդիպել ու զրուցել, մինչև ինքը կազատվի առօրյա հոգսերից: Հիշեցի հայ մշակույթի գործիչների թրիխսյան պանթեոնում հանդիպած Սուրեն Ղևոնդի Տեր-Իսրայելյանին:

— Գետաշենցի մի մարդ եմ ճանաչում,— դիմեցի ես,— Տեր-Իսրայելյան է ազգանունը:

Գյուղխորհրդի նախագահը ժպտաց.

— Հենց նրա մոտ եմ տանում քեզ:

150-ամյա փայտե նեղ աստիճաններով երկրորդ հարկ ենք բարձրանում: Տանտերը ուղադրվյալ մի գնեց գեմբա: Ուղեորության ընթացքում չէի սափրվում, ու դա, թերևս, խանգարում էր ծերունուն ճանաչել ինձ: Սուրեն Տեր-Իսրայելյանը 1927 թվականին Թրիխսից գլուղ վերադառնալով 9-ամյա միջնակարգ դպրոց է հիմնում, որը թվով 4-րդն էր Աղբ. ԽՍՀ-ում: Հետագայում դպրոցը գյուղատնտեսական տեխնիկումի է վերափոխվում, որի դիրեկտորն էր նույն ինքը՝ Ս. Տեր-Իսրայելյանը:

— Ինչո՞ւ են մեր գյուղում տներն իրար կպած,— ասաց նա, հարցական ինձ նայեց, ապա շարունակեց,— որովհետև երբ գետաշենցին որդուն պսակում է, տան կողքին նոր տուն է կառուցում նրա համար: Այսպես գյուղում գերդաստան-գերդաստան թաղամասեր են գոյացել: Բացի այդ, հին ժամանակ մարդիկ իրար ձայնելով արագորեն տարածել են վտանգի լուրը, արագ հավաքվել ու կազմակերպել գյուղի պաշտպա-

նությունը: Ընդհանրապես, լավ կլինի, որ դու ինձ հարցեր տաս՝ ես պատասխանեմ, թե չէ չգիտեմ ինչն ասեմ, ինչը՝ թողնեմ...

1767 թվականին իր ընտանիքով այստեղ էր բնակվում Շուշվա խանից նեղված Գյուլիստանի մելիք Հովսեփը: Հովսեփ էմինը նրա հյուրն էր այդ ժամանակ: Ինձ թվում է, որ Մնացական բեգը հենց այդ ժամանակ տեղի ունեցած դեպքի մասին պետք է պատմած լինի Բաֆֆուն: Ուրեմն, Գանձակի Շահվերդի խանի որդին՝ Մամեդ-Հասան խանը, իբրև թե լեզգիների արշավանքը դիմագրավելու նպատակով 4500-անոց զորքով շարժվում է դեպի Քուռ գետը, բայց հանկարծ զորքը թեքում է դեպի լեռներն ու գիշերը հանկարծակի հարձակվում Գետաշենի վրա: Փոքրաթիվ ջոկատը մելիքի քաջ որդուն՝ Բեգլարի գլխավորությամբ արագ ամրանում է ժայռերի մեջ ու պաշտպանվում: Էմինը այստեղ է, որ ականատես է լինում, թե ինչպես են կարողանում կովել Ղարաբաղի քաղերը: Փոքրաթիվ ջոկատը կարողանում է փախուստի մատնել թուրքերին: Շատ հավանական է, որ էմինն էլ մասնակցած լինի այս կովին ու իր ռազմավարական արվեստի գիտելիքներով օգնած լինի իր քաջությամբ հռչակված մելիքին ու նրա որդուն: Մի քանի օր հետո այս խանը ավելի մեծ զորքով ու թնդանոթներով նորից է հարձակվում Գետաշենի վրա: Մելիք Հովսեփը արդեն հավաքած է լինում իր զորքն ու դիմավորում է թշնամուն: Մելիքը կատարյալ հաղթանակ է տանում: Հետո նա կրկին տիրում է իր հայրական իշխանությանը՝ Գյուլիստանի մելիքությանը:

— Իսկ գլուղի հետ կապված ուրիշ ի՞նչ նշանավոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել:

— 1905 թվականի ազգամիջյան ընդհարումների ժամանակ գլուղը ջոկատ է կազմավորում, իհարկե, պաշտպանական նպատակով: 1918 թվականին թուրքական մի ջոկատ էր եկել այս կողմերը: Պահանջելիս լավագույն ձիերը: Գետաշենցիներից շատերը ասացին՝ տանք, որ չկոտորեն մեզ, իսկ մի մասն էլ պնդեց՝ մի տվեք, թե չէ վաղը ձեր կանանց էլ կուղեն: Եվ իրոք մի քանի օր հետո թուրքերը դալիս են, թե՛ ձեր կանանց պետք է տաք: Գետաշենցիք պատասխանեցին՝ կովում ենք: Թուրքերը նախօրոք տեղյակ լինելով գետաշենցու կովելու հմտության մասին, խուսափում են ընդհարումից: Իսկ գլուղը լավ գինված էր, թնդանոթներ էլ ուներ, որոնք դարբին Պավանց Աղան էր պատրաստել: Երկու տարի անց, երբ մուսավաթականները օսմանյան ջոկատների հետ հայերի ջարդ են կազմակերպում շրջակա գյուղերում, Գետաշենին լին համարձակվում մոտենալ: Բոլոր գյուղերից ժողովուրդը այստեղ էր հավաքվել: Իսկ ահա հարևան Աղատը սրի են քաշում, ավերում ողջ գլուղը:

Որովհետև նրանց թվացել էր, որ եթե իրենք զենքի չդիմեն, ապա ոչ ոք ձեռք չի տա իրենց:

— Հետաքրքիր է այդ ամենը,— ասացի ես,— գյուղացիների գլխավոր զբաղմունքը ո՞րն էր:

— Հիմնականում՝ արհեստները: Ակնունց դերդաստանը թամբադործությունը էր զբաղվում: Մեծ հայրենականի օրերին հեծելազորի համար թամբեր էին պատրաստում: Հին ժամանակներում էլ ամեն տեղից գալիս՝ այստեղ էին թամբեր պատվիրում: Գետաշենի շուկան յուրօրինակ կապող օղակ էր Գանձակի ու Խամսայի մեծ շուկաների միջև: Դրդխանա ձորում կաշվի վարպետներն էին աշխատում: Գանձակից գալիս էին մեր վարպետների պատրաստած դանակները զնելու: Ելեղորֆի գերմանացիներից գետաշենից օլգեգործություն, ատաղձագործությունն են սովորել:

Հետաքրքրվում եմ Ավետարանով, որի հիշատակարանից հետաքրքիր նյութեր էր քաղել Բաֆֆին:

«Ես տեսել եմ հայոց բազմաթիվ գրչագրեր, բայց առաջին անգամ պատահում էր ինձ տեսնել մի այդպիսի գեղեցիկ աշխատություն: Մագաղաթի նրբությունն ու կանոնավորությունը սքանչելի էր: Համարյա ամեն երեսների վրա կային ճիշակալի պատկերներ... Կազմը ամբողջապես արժաթից էր, նրա վրա դուրս էին փռված առաջալաների և այլ սրբերի պատկերները»:

— Դյուխստանի տեր մելիք Հովսեփը ավետարանը հետ էր գնել պարսիկներից, այսինքն, ազատել գիրքը գերությունից: Այդպես է, հայերիս գիրն էլ է գերություն ընկնում, լեռն էլ, մարդն էլ: Գրչագրի առաջին արժանի կազմը պարսիկները սովորած են լինում: Մելիքը նորից է կազմել տալիս և ընծայում Գետաշենի եկեղեցուն:

— Իսկ այժմ ո՞ւր է այն:

— 1927—28 թվերին Ավետարանը արժանի աշի և ալլ մասունքների հետ կոլտնտեսության ղեկավարությունը տանում է Բաքու, հանձնում թանգարանին, որի դիմաց գյուղի համար ռազմաբանական, այլ սարքեր է ստանում: Մի քանի տարի հետո գյուղխորհրդի նախագահ Աբգարը դրանք Բաքվի հայկական եկեղեցուն է տեսնում: Դրանից հետո ոչ մի տեղեկություն չենք ունեցել մեր ավետարանի մասին¹:

— Ինձ թվում է,— ասացի ես,— որ ձեր մասին կարող եմ կրկնել

100-ամյա Մնացական բեգի վերաբերյալ Բաֆֆու գրած խոսքերը՝ դուք պատմում եք, որպես մի հուշեցում:

Կյանքի մասին ծախսում:

— Մի տարբերությամբ՝ 16 տարի հետո կլրանա հարյուրս,— ասաց նա:

Դյուղը աստիճանաբար սուզվում է գիշերվա գիրկը: Ցաք ու ցրիվ լույսերը խոր ձորից ձգվում են լանջերով վեր, խառնվում երկնքի աստղերին: Խոր ձորում Գյուղակը փակ աչքերով զարկվում է քարաբեկորներին, ձորը լցնում ամենի մոնշյունով: Փոփրած ալիքները մեկ փայլում են աստղերի ցուլից, մեկ լուծվում խավարում: Քայլում ենք ձորն ի վեր դեպի լեռան կատարը, որտեղ Հրանտ Բաբայանն է բնակվում: Եվ ահա ներքևում գյուղ-համայնագյուղությունն է: Հարցնում եմ՝

— Երկնքի աստղերն են շատ, թե գյուղի լույսերը:

Մթան մեջ զգացի ինքնագոհ ծախսը: Նաև գյուղի ծախսը:

— 920 տուն կա գյուղում: Ահում է: Երիտասարդները չեն հեռանում գյուղից: Ամուր ու եկամտաբեր տնտեսություն ենք ստեղծել: Տնամերձ հողամասերում հիմնած մոռի ալիքներից լրացուցիչ եկամուտ է ստացվում: Անդրկովկասի բոլոր ծայրերից՝ Քրիլխսից, Երևանից ու Բաքվից Գետաշեն մոտ զնելու են գալիս: Ամեն բնտանիք տարում ? հագար ուրլու եկամուտ է ունենում: Ամենահամեղ մոռն ալյուր է աճում: Այժմ էլ նոր հուշադրություն հոգսով ենք տարված: Գյուղխորհրդի նախագահը պատմում է Իսահակ Առաքելյանի մասին:— Տեր Սարգսի երկրաբան-ինժեներ որդին Քրիլխսից 1936 թվականին գյուղ է գալիս ու Գետաշենը դառնում համաճարակի ճիւղաններում: Դյուղի մեծահասակ մարդիկ լավ են հիշում բարձրահասակ, թեկնեղ, կաշվե բաճկունով, 40-ամյա գեղեցկադեմ երկրաբանին: «Ես ձեզ կփրկեմ այդ ցավից,— ասում է երկրաբանը,— բոսն ու մյուս հիվանդությունները գետի ջուրն է բերում, որը Չրադի ձորում խառնվելով կորալտի հանքի կեղտաջրերին, վարակում է գյուղը»: Նա մի ամբողջ տարի թողեց երկրաբանի գործերն ու սկսեց լուսանկարչությամբ զբաղվել: Մեծադիր լուսանկարների պատվերներ էր հաճախում շրջակա գյուղերից, կուտակած փողով խողովակներ գնում ու Ղոնդաղ աղբյուրի ջրերը հասցնում գյուղ:

— Հենց նրա հիշատակին էլ կնվիրենք հուշադրությունը,— ասաց Հ. Բաբայանը:

Այնուհետև գյուղխորհրդի նախագահը պատմում է գյուղում ծնված անվանի մարդկանց մասին: Ազգիքալ Հովհաննես Ստեփանի Իստիֆի նախնիները գետաշենից են: Դյուղում են հասակ առել Խորհրդային Միության հերոս, մաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր Էդուարդ Այան-

¹ Զեռադիր «Հաղարտի ավետարան» անվան տակ այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում:

յանք, հեղափոխական Սարգիս Մուսայելյանը, գրականագետներ Վազ-գեն Մնացականյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանը, գրողներ Արշավիր Դարբ-նին, Գրիգոր Բալասանյանը, բնագետ Արարատ Պառավյանը, վիրաբույժ Արտաշես Թուխիկյանը, կենտրոնական հեռուստատեսության քաղաքա-կան մեկնաբան էդուարդ Մնացականովը, փառքի երեք աստիճանների ասպետ Իսահակ Կարախանյանը, անվանի բուժքրոջ արտիկ, աշխարհի հայ առաջին լեմպիոն Իսրայել Հակոբկոխյանը և ուրիշները։ Լսելով այս անուն-ները, մտածեցի, որ լեռներում ծվարած այս գյուղն, իրոք, բարձրորակ գենոֆոնդի կազմավորման համար բացառիկ միջավայր է։ Հիշում եմ, բնկերներիցս մեկը առաջարկում էր նման բնակավայրերը արգելոցային հայտարարել ու հոգալ նրա պահպանության և անաղարտության մա-սին։

Երբ տեղ հասանք, Հ. Բաբայանը մեկ այլ դեպք պատմեց (չգիտեմ, կարճ ժամանակահատվածում հետաքրքիր պատմություններ պատմող-ների հետ հանդիպման գործում իմ բախտը ուղղակի բանե՞ց, թե գետա-շենցիք բնատուր այս շնորհքով էլ են առանձնանում)։

— 1955 թն 56 թվականն էր, — պատմում է Հ. Բաբայանը, — մեր հարեանուհին մի օր իրենց տուն կանչեց ինձ, թե՛ զրուցիր մեր այս հյու-րի հետ, մինչև հաց պատրաստեմ։ Նա շփոթաբերեց հյուրի հետ, հա-վանաբար, մտածելով, որ ընդամենը մի ուսանող եմ ես։ «Խ՛նչ գրքեր ես կարդացել», — հարցրեց անծանոթ հյուրը։ «Բաֆֆու գրքերը», — հպար-տորեն ասացի ես։ «Լավ է, — ասաց նա, — մյուս գրողներից ո՞ւմ ես կարդացել»։ «Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանքը»։ Անծանոթի դեմքը աշխուժացավ, ժպիտ փայլեց դեմքին, ասաց. «Հա՛, և ի՞նչ կարծիքի ես»։ «Լավ է գրած, — ասացի ես, — բայց երկարաբանություններ ունի»։ «Ինչպե՞ս, որն է օրինակ կարո՞ղ ես բերել», — հարցրեց նա։ Ես կրկին չկոհահեցի, թե ինչու էր այդ հարցը հետաքրքրում այս անծանոթ մար-դուն ու համարձակորեն պատասխանեցի՝ «Մի ծաղիկը նկարագրելու համար պատվում է Ալհրակ լեռան շուրջը, նոր վերադառնում ծաղկին»։ «Ապրե՛ս, տղաս, — գուշեց նա, — եթե ինձ այդ մասին շուտ ասեին, ավե-լի լավ կլիներ։ Ես էլ քո այդ քննադատած Դեմիրճյանն եմ»։ Ամոթի և ուրախության զգացումը իմ մեջ իրար էին միախառնվել։ Բայց երջանիկ էի, որ տեսա մեծ գրողին։

Առավոտյան գյուղից Գրիգորի նախագահը գյուղի ուսանող ու հովեկ երիտասարդներին մեկ-մեկ տներից կանչում էր, զգուշացնում խոտհոն-ձին մասնակցելու մասին։

Գնում եմ տեսնելու այն մատուռ-եկեղեցին, որտեղ Բաֆֆին հիա-ցել էր ձեռագիր ավետարանով։ Մատուռին կից երկհարկ տուն էր ավե-

լացել, որն այժմ որպես բուժկետ էր ծառայում։ Կարմիր նահատակ կամ ավագ ս. Նշան եկեղեցու բանալին գյուղի վերջին տերտերի աղջկա՝ 75-ամյա Սիրուհու մոտ էր։ Նա բացելու ընթացքում զանազան պատմու-թյուններ էր պատմում՝ կապված եկեղեցու հետ։

— Բակում փոշեն ծառեր կային, որոնցից զանգեր էին կախված։ Նրանց ղողանջները գյուղով մեկ տարածվում են, — ասաց Սիրուհին։

Ըստ ավանդության, եկեղեցու բնի տակ դամբարան է տեղադրված։ Մուռքի կամարի ճակատքարին մի կերպ զանազանեցի հիմնադրման թվականը՝ 1677։ Այդտեղ տարօրինակ հարթաքանդակ էր տեղադրված, որն ավելի շուտ յուրօրինակ գաղափարապատկեր էր հիշեցնում։ Ուրեքը խաչած, ձեռքերը երկու կողմերում տարածած մարդը պահում էր ար-դարության կշեռքը։ Նժարներից մեկի տակ ծանրոց էր պատկերված։

Աշխարհագրության ուսուցիչ Հայրիկ Քոլոյանի հետ գյուղի միջով կտրուկ թեքությամբ վեր բարձրանալով հայտնվեցինք մի մեծ հարթա-կում։ Այստեղ էր գտնվում գյուղի գերեզմանոցը։ Տապանաքարերի մի մասը Գանձակից էր բերված։ Ընկնելով զարգացող, աճող քաղաքի հա-տակածով յուրացվող տարածքի մեջ, ծանր ու արժեքավոր տապանա-քարերի մի մասը փրկելու համար տեղափոխել են Գետաշեն։ Սակայն դրանց մի մասը այստեղ ևս ապահովված չէին վտանգից։ Հին գրություն-ները փոխարինվում են նոր մահացածների անուններով։ Տապանաքա-րերին հրեում էին Գանձակի հիսաքանչ վարպետների զարդապատկեր-ներն ու արդեն պոեզիայի շնչից զրկված գրությունները։ Նսկա գերեզ-մանոցի կենտրոնում մի քանի խաչքարեր կային։

Ն. Քոլոյանը պատմում էր, թե ինչպես էին 20—30-ական թվական-ներին պայքարում հին ծեսերի, սովորությունների դեմ։ Այդ պայքարը շարունակվեց հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում։

— Իսկ հիմա պարզվում է, որ ավելի շատ ենք պայքարել, քան պետք էր։ Շատ արժեքներ, ազգն ու ընտանիքը սրբություն պահպանող սովորություններ կորցրել ենք առհավետ։ Այժմ հին աղաթները չեն պահ-պանվում։

Ինձ շատ հետաքրքրում էր Պանդալյոնի մասին ավանդությունը։

— Պանդալյոնն, ասում են, բժշկություն էր անում, բուժում ժողո-վրդին։ Մի տեղ սպանում են նրան։ Հայրը մատուռ է կառուցում մի լե-ռան կատարին ու այնտեղ էլ թաղում նրա մասունքները։

— Հավանաբար, — ասացի ես, — դա այն Պանդալյոնն է, որի մա-սին գրում է Մովսես Կաղանկատվեցին։ «Փրիստոսի պատերազմող նա-հատակ Պանդալյոնի մասունքները այստեղ են բերվում նիկողիմիա քա-

զաքից» ու պատմագրի վկայութեամբ մեծ հանդիսավորութեամբ, Վաշա-
գան Բարեպաշտի մասնակցութեամբ, հողին հանձնում:

Գերեզմանոցի կենտրոնում 18-րդ դարի խաչքարեր կային: Հայկական
միջնադարյան հուշարձանների յուրահատուկ ավանդական զարդամո-
տիվները աչքի էին ընկնում նրբութեամբ ու կատարման վարպետութեամբ:
Ուշագրավ էին ներքևի մասում տեղադրված բարձրաքանդակները: Մի տեղ
հրեք տղա էին պատկերված: Տղաներից մեկը թաթ ունեցող տախտակ էր
բռնել, թաթի մեջ գնդակ էր պատկերված: Մեկ ուրիշի ձեռքին մական էր:
Երկու խաղընկերների միջև գնդակ էր՝ թռիչքի պահին: Սա, անշուշտ,
դաստակով գնդակախաղի պատկերն է: Այս խաղը մինչև օրս տարած-
ված է Ղարաբաղում: Թվում է, որ այս խաղը պատկերող միակ օրինակն
է հայկական խաչարձաններում: Մյուս խաչքարի վրա սրածայր սաղա-
վարտով հեծյալ է, ձեռքին՝ վահան ու նիզակ: Այս բարձրաքանդակով
կարելի է դատել 1550 թվականի հայոց սղնախների զինվորական հան-
դերձների մասին: Նրա դիմաց մեկ այլ հեծյալ է պատկերված, սակայն
աղճատված դեմքով: Զինվորի երկար նիզակի ծայրը խրվել է այս հեծ-
յալի մարմնի մեջ: Անշուշտ, պաշտամունքային հուշարձաններում նման
թեմայով բարձրաքանդակները եղակի են: Մեկ այլ խաչքարի վրա հրա-
ցանով զինվոր է քանդակված, դիմացը՝ եղջերու:

2. ՏԵՐ ԴԱՆԻԵԼԻ ԳՅՈՒՂԸ

Գետաշենից ուղևորվեցի Մարտունաշեն (Բաֆֆու ժամանակ այն Ղա-
րաբուլաղ էր կոչվում): Թվում էր, թե Գետաշենը, որը ավելի քան 5 կի-
լոմետր ձգվում էր Քյուտակի երկարությամբ, չի վերջանալու: Երբ անց-
նում էի կամրջով, 8 տարեկան մի աղջնակ ուղիղ աչքերիս մեջ նայելով
հարցրեց մորը.

— Հի՛նչ մարդ ա սա:— Նա այնպես էր հարցնում, կարծես թե ես
մի ինչ-որ հետաքրքիր իր եմ: Մայրը նկատելով ժպիտս, սաստեց աղ-
ջրկան.

— Աղջի սուս, համու՞թ ա:

— Ցանի նկարիչ ա՞, — համառորեն շարունակեց հետաքրքրվել աղջ-
նակը:

— Հա՛, հա՛, անհարմար ա, սուս բրա:

— Ցանի իսկական նկարիչ ա՞...

Ես չգիտեմ, պարզ անմիջականությամբ այս կողմերում պապերի՞ց
է երիտաներին փոխանցվում, թե հակառակը: Դյուղի միջով անցնելիս
մարդիկ առանց ձևականությունների անմիջականորեն հարցնում են՝

— Ո՞վ ես, ո՞ւր ես գնում:

Բաֆֆին գրել էր գետաշենցիների ազդու հայհոյանքների մասին,
ու ես նախապես որոշել էի նման բան լսելիս ամենեին էլ չազդվել: Բայց
ահա երկու օր այստեղ եմ՝ ու ոչ մի հայհոյանք...

Անցնող մեքենաներին չէի նայում, որպեսզի նրանք կանգ չառնեն:
Մի մարդ մոշով լցված գույլը ձեռքին Գետաշեն էր գնում:

— Սա՛ է Մարտունաշենի ճանապարհը, — հարցրի ես:

— Սա է:

— Չե՞մ շփոթվի:

— Միշտ աչ գնա՝ չես շփոթվի:

Ես քայլում էի խճուղով ու մտածում, որ, հավանաբար, Բաֆֆին
հիշել է իր երիտաներին ու կնոջը՝ Աննային, որոնց Թիֆլիս տեղափոխե-
լու համար միջոց չէր գտնում: Գուցե և հենց այստեղ էլ որոշեց, որ Սյու-
նիքից կգնա Նախիջևան, այնտեղից՝ Սալմաստ, հայրենի Փայաջուկ ու
յնտանիքը կտանի Թիֆլիս: Մի պահ սթափվեցի ու զգացի, որ ինքնամո-
ռոց հանձնված մտքերի հոսքին, չեմ գննում շրջապատը: Բայց չէ՞ որ ես
գիտավորյալ ոտքով եմ գնում, որ դիտեմ ու գրանցեմ տպավորություն-
ներս: Ծանապարհը թեքվեց աչ՝ ձորում թողնելով տափաստան շտապող
Քյուտակին: Ողորկ բլուրները ցաթի թփերով էին ծածկված: Ծանապար-
հի ձախ կողմում Դանիել Տեր-Բարաղամյանի այգիներն էին: Ս. Տեր-
Բարաղամյանը պատմում էր, որ այգեգործության բնագավառում այդ հո-
գևորականը Դանիակի կողմերում մրցակից չունեի: Նա մի ծառից պատ-
վաստման միջոցով 13 տեսակի բերք էր ստանում: Նրա պատվաստած
բնկուղենիների պտուղները ձվի չափ էին: Նրա այգին գյուղացիք «Ղրիմ»
անունով էին կնքել: Մելիք-Բեգլարյանները հաճախ էին այգեգործու-
թյան հարցերում այդ հոգևորականի օգնությամբ դիմում:

«Առնասաբակ, այդ Բահանան ինձ վրա լավ տպավորություն գո-
ծեց, — գրում է Մարտունաշեն (Ղարաբուլաղ) այցելած Բաֆֆին:— Առա-
ջին անգամ տեսնում էի աստծո սեղանի պաշտոնյաներից մեկին, ու իր
սուրբուստի հույսը չէր դեռ միայն պսակից, մկրտությունից և թաղումից
ստացած փողերի վրա, այլ ապրում էր արդար արհեստով և գյուղացու
ունեանությամբ»:

Հեշտությամբ գտա Դանիելի թոռ բժիշկ Սիմոն Տեր-Բարաղամյանի
տունը: Նա երկհարկանի մեծ տանը միայնակ էր բնակվում: Սեղանին
էր դրված Բաֆֆու նկարագրած քահանայի լուսանկարը: Պատկերված
էր հաղթանդամ, մեծ ձեռքերով արհեստավոր-հոգևորականը: Լուսանկար-
վել է 1885 թվականին 65 տարեկան հասակում, Թիֆլիսում: Հնարավոր
է, որ Դանիելը այնտեղ հանդիպած լիներ Բաֆֆուն:

ավանդին մոտենալով, կրկին զգացի լեռների շունչը: Դեռ նոր էի ծանոթացել քնկերոջս հոր՝ շրջանի գավառագիտական թանգարանի հիմնադիր և դիրեկտոր Մամիկոն Պետրոսյանի հետ, որը հայտնեցին, որ արձակուրդն անցկացնող օդաշունների մի խումբ թանգարանի մոտ իրեն է սպասում: Իսկույն մեկնեցինք: Օդաշունները հպարտությամբ էին պատմում, որ գնեներալ-լեյտենանտ Ստեփան Անաստասի Միկոյանի հետ հաճախ են օդանավեր փորձարկել: Զրույցից զգացվեց, որ Ս. Ա. Միկոյանի շնորհիվ քաջածանոթ են հայ ժողովրդի և Արցախ-Նախիջևան-Ղարաբաղի պատմությանը: Թանգարանում իմ ուշադրությունը գրավեց Կարաշինարից բերած սեզամեղրածուկ մարմարե մի քարաքեղար: Դեմ հանդիման, երախները բաց առյուծներ էին պատկերված: Ներքևում թվագրությունն էր՝ ՌՃԸ (1659), Հավանաբար, այն մելիքական իշխանության զինանշանն էր: Թանգարանային նմուշներից հետաքրքիր էր նաև զույգ խաչ պատկերող շուշարձանը: Դրանք Արցախում յուրահատուկ էին 9—10-րդ դարերում:

Ավանդ լցվել էր հարսանեկան երաժշտությամբ: Աղջկա ծնողների տանը ավարտելով հանդեսը, հարսանքավորները երգ ու պարով շարժվում էին փեսայի տան կողմը: Աղջկից գնում էին վեց երիտասարդներ, ձեռքների բարձր բռնած մրդերով, քաղցրավենիքով ու աքլորով զարդարած կենաց ծառերը: Այստեղ պահպանվում է մեզ հասած ավանդական այս ծեսը:

Ը. ԵՊՐԱՔԱՅԱ ԿՈՒՅՍԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Բաֆֆին Ղարաբուլղից (Մարտունաշենից) ձիով էր էրթեջ գնացել: Վաղ առավոտյան շրջանային կուլտուրայի բաժնի ավտոբուսով ուղևորվեցինք դեպի էրթեջ գյուղը: Ծանապարհի երկու կողմերում կարտոֆիլի համատարած դաշեր են: Մամիկոն Պետրոսյանն ու վարորդը անհանգիստ էին ձգձգվող երաշտի պատճառով:

— Հագիվ սերմացու դուրս գա,— ասաց Մ. Պետրոսյանը: Կանգ առանք: Ստուգեցինք կարտոֆիլի թաղը: Սրտացավությունը, որ ամեն ինչի նկատմամբ ունեի Մ. Պետրոսյանը, զարմացնում էր ինձ:

Թանգարանի դիրեկտորը պատմում էր ինձ հետաքրքրող տեղանունների մասին:

— Այդ գյուղի մոտ մի ապառաժի տակ պարսկական վաճառականների քարավան է իջնանել, որ գիշերն անցկացնի ու առավոտյան շարունակի ճանապարհը: Երկու հոգի ուղտերին իջեցնում են ձորը ջուր տալու, վերադառնում են, տեսնում՝ ապառաժը փլվել է, ոչնչացրել բո-

լորին: Մի կտոր փայտի վրա «էրթեջ» են գրում ու հեռանում: Էրթեջ, այսինքն՝ թո՛ղ, հեռացիր:

Հին աղբյուրներում գյուղի անունը Այրթաշ է հիշատակվում ու, հավանաբար, այն աղավաղվել է, կապվել այս լեզենդի հետ: Գյուղ հասանք: Սուրեն անունով մի մարդ առաջարկեց մինչ եկեղեցու բացելը հին գեղամանոց գնալ: Հին խաչքարերը թաղված հողի մեջ, ծայրերը հագիվ են նշմարվում: Պատ-ապատածը փլվել է երկրաշարժի ժամանակ ու ծածկել հին գերեզմանոցը:

Վերջապես, բացեցին եկեղեցու դուռը:

«Քահանան հայտնվեցավ: Դա Կարաբուլղի (Մարտունաշենի-Ր. Կ.) առհեստավոր փահալայի հակապատկերն էր: Նա հոժառուքյամբ բաց արավ եկեղեցու դռները, կարծելով, թե ես ուխտավոր եմ, և շուտով ավանառախը և մի կուտած խաչ դրեց սեղանի վրա, որ ես համբուրեմ և նրան փող տամ: Բայց երբ նկատեց, որ ես ճիշատետրը դուրս հանեցի ձոցիցս և սկսեցի մատիտով մի փափ նկատողություններ անել նրա վրա, փահալան սարսափեց, կարծելով, թե ես մի պաշտոնական անձ եմ, և սատանան գիտե, ի՞նչ հպատակով եկել եմ նրա եկեղեցին «գրելու»... Նա ոչինչ չկամեցավ ինձ ցույց տալ»:

Դա Աբրահամ Տեղ-Դանիելն էր, որին բթի մեջ խոսելու պատճառով գյուղացիք «սիրիթի» մականունն էին կպցրել: Եկեղեցու հիմքից մի հսկա ճաք գիզգազով վեր է ձգվում, տանիքի մոտ ճաքի լայնությունը հասնում է 30 սմ-ի: Շուրջը տապանաքարեր էին թափված: Սուրբ Սարգիս եկեղեցին 6 սյուների ու 4 կիսասյուների վրա հենված, երկհարկանի զույգ ավանդատներով, 22×13 չափերով հռոմեական բազիլիկ կառույց է: Տանիքը գետնատան պես հետևի մասում ձուլվում է փողոցին: Եթե մկրտություն ավարտելի մոտ ազուցված զեղաքանդակ փոքրիկ խաչքարի թվագրությունը 9Թ (1260) է, ապա մուտքի բարավորի վրա նշված է 1716 թվականը: Ըստ հավանականության, նոր կառույցի տեղում հին եկեղեցի է եղել: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ եթե միջնադարում ընդունված էր պաշտամունքային կառույցների կենտրոնազմբեթ ձևը, ապա 17—18-րդ դարերում Ղարաբաղում ընդունվում են բազիլիկ կառույցները, որոնց քնդարձակ չափերը հնարավորություն են տալիս ներսում մարդկանց մեծ թաղմունքներ հավաքել: Նման հավաքները հաճախ դուրս էին գալիս եկեղեցական շրջանակներից, վերածվում աշխարհիկ հարցեր քննարկող ժողովների:

Որոշեցինք վերադարձին Ռուս և Հայ Բորիսներով անցնել: Մամիկոն Պետրոսյանը շարունակում էր նորանոր ավանդություններ պատմել ինձ:

— Զիք կոչվող վայրում մի սուրբ աղբյուր կա, որից ոչ հեռու գտնվող տապանաքարին գրված է՝ «Այս է տապան Եպրաքսյա կույսին, որ կարոտ մնաց կյանքին ու լույսին»։ 80-ամյա ծերունուց պարսիկները պահանջում են թուռանը՝ գեղեցկուհի Եպրաքսյային։ Պարսիկները գյուղից 5 աղջիկ պետք է տանեին։ Ծերունի նախապաանը ձեռքի զագանակով հարվածում, սպանում է պարսիկ հարկահանին։ Պարսիկ զինվորը մերկացրած սրով հարձակվում է ծերունու վրա։ Այդ պահին հրացանի պայթյուն է լսվում։ Զինվորը գետին է տապալվում։ Քիտառների հետևում տեսնում են հրացանով Եպրաքսյային։ Գյուղացիները 4 օր հետո գրտնում են Եպրաքսյայի մարմինը։ Գերի ընկած հայուհին իրեն ցած էր նետել ժայռից՝ մահը գերազասելով անարգանքից։

Բլրի գագաթին կանգ առանք։ Երևում են բլուրներին փոված գյուղերը։ Հեռվում լեռնալանջով կարծես դեպի ցած էր սահում Մարտունաշենը։ Նրանից աջ Թողանն է, մյուս կողմում՝ Մանաշենը (Մանաս շեն կամ գուցե՝ Մանիշակի շեն)։ Այս գյուղում բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցու մուտքից վեր ճակատկալ քարի վրա գրված է՝ «Մենք՝ Մանաշեն գյուղի հասարակություն, շինեցինք այս սուրբ եկեղեցին, բացի Սարգիս Նազարյանից, 1892 թ.»։ Եթե Մարտունաշենի եկեղեցու արձանագրությունում հիշատակվում են բոլոր կառուցողները, ապա այստեղ հիշատակվում է միակ շմանակցողի անունը, դրանով էլ անմահացնելով նրան։ Դա նման է հրգեհաձիգ Հերոստրատին, որը նույնպես չի մոռացվել պատմության կողմից։

Թանգարանի դիրեկտորը պատմում է, որ 20-ական թվականներին Մանաշենը երեք անգամ մեծ էր հարևան աղբյուրանական Թոգան գյուղից, իսկ այժմ արդեն Թոգանն է 3 անգամ մեծ Մանաշենից։ Շրջանի 24 հայկական գյուղերից 11-ն են մնացել, իսկ դրանց կողքին ավելացել են աղբյուրանական ևս նոր 7 գյուղեր, որոնք մարդաշատ են։

Ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում սագերի բազմաքանակ երամներ են կղկղալով դիմավորում մեր գալուստը։ Ու թվում էր, թե սագերի թագավորություն ենք մուտք գործել։ Ուրեմն Ռուս Բորիսը հեռու չէ այստեղից։ Հայտնվում է գյուղը։ Տները կանոնավոր շարքերով ձգվել են մերկ լեռան փեշին։ Տնամերձ հողամասերում այգիների փոխարեն կաղամբի բանջարանոցներ են։ Դաշտերում ևս կաղամբ է աճեցվում։ Հիշեցի թանգարանում հանդիպած օդաչուներից մեկի պատմությունը։

— Ռուսների գալը համընկավ Վրաստանի Բոլնիս-Խաշենից հին պարսեցոց վերադարձին։ Լողի հարց պետք է լուծվել։ Իհարկե, հայերի իրավունքն էր գյուղատեղ ընտրելը, որովհետև հայրենի երկիր են վերագրանում, իսկ ռուսները աքսորյալներ էին։ Ռուսների աչքը հայերի հին

գյուղատեղի վրա էր։ Նրանք էլ հայոց իշխանի (մելիքի) հետ պայմանավորվում են՝ երբ իշխանը հարցնի, կասե՞ք, որ ներքևի գյուղատեղն էք ուղում։ հայերն էլ կկարծեն, թե դա է լավը, իրենք կընտրեն այն, իսկ վերին հին գյուղը ձեզ կմնա։ Այդպես էլ լինում է, ու ռուսը հայ իշխանի օրհույժամբ խորամանկում է։

— Զէ մի, խորամանկում է,— առարկեց Մամիկոն Պետրոսյանը,— ներքևի գյուղատեղը շատ ավելի լավն է, իսկ Ռուս Բորիսում ջուր չի լինում։

— Բայց այնտեղ առանց ջրելու էլ է լավ աճում,— ասաց օդաչուն, որը լավ ծանոթ էր շրջանի գյուղերին ու պատմությանը։

— Էհ, հիմա առանց ջրելու, առանց ոռոգման յուր չես գնա,— ասաց օդաչուներից մեկը։— Ժամանակակից գյուղատնտեսության պահանջները այլ են։

Այս հիշողություններին զուգահեռ գնում էի էրքեշում արված գրառումներս։ Իմ ուշադրությունը գրավեց մի արձանագրություն. «Թվ ՌՄԿԶ (1817), որ է Պոլնուսու գալն, մայիսի 20, Քրիստոսի ծառայ տեր Դանիել»։ Պարզորեն երևում է գյուղի անվան Պոլնիս-Բոլնիս-Բորիս ձևափոխությունները։ Գյուղի անունը մինչ Վրաստան գաղթելը Պոլնիս է եղել։ Վրաստանում նոր գյուղը Բոլնիս են կնքում, իսկ վերադառնալուց հետո ռուսների ազդեցությամբ Բորիսի է վերածվում։

Ճանապարհի ձախ կողմում, գյուղին հանդիպակաց բլրի վրա հայկական հինավուրց գերեզմանոցն էր։ Մի խաչքարի վրա նշված էր Ո (1151) թվականը։ Մի քանի շքեղ տապանաքարերի մեջքին թագեր էին քանդակված։ Դրանք մելիքական ընտանիքի քարեր էին, որոնք հիմնականում շրջված էին տեղից։ Ընչաքաղց մարդիկ այդպես էլ չեն ուզում հավատալ այն փաստին, որ իրենց նախնիների մոտ ընդունված չէր շիրմներում ոսկեղեն դնելը, ու շարունակում են անցյալների հիշատակները ավերել։ Մ. Պետրոսյանը մի քար էր փնտրում, որի վրա գրված էր ելի՜՝ «ՄԵԼԻՔ ԲԵԳԼԱՐԻ ԴԵՐՁԱԿ ՄՈՍԻՆ»։ Շիրմաքարին գերձակի արհեստի հետ կապված պատկերաքանդակներ էին փորագրված եղել։ Տապանաքարը չկար տեղում։ Թվագրված քարերն ընդգրկում էին 10-ից մինչև 19-րդ դարերը։ Ավելի հին խաչքարերն ու տապանաքարերը չէին թվագրված։

Ներքևի Բորիսն արդեն ավանդական հայկական գյուղ էր՝ իր բարդ սելիեֆով, տների բնական, ըստ տեղանքի ու դիրքի բաշխումով։ Մի բալում գերեզմանաքարեր էին շարված։ Քարագործի տունն էր։ Հին քարի իրավունքը կողմի պատկերաքանդակներն ու վիմագրերը մաշվել, չքա-

ցել էին: Այլևս ոչ ոք չի իմանա Մելիք-Քեզլարի պոլնիսեցի դերձակ Մուսու մասին և ոչ էլ այդ արհեստը պատկերող բարձրաբանդակներով պատկերացում կկազմի ժամանակաշրջանի մասին:

Թ. ԿԱՐԱՉԻՆԱՐ

«Գյուլիստանի մահալի այժմյան տիրապետողները միակն են Ղա-
բաբադի բոլոր մելիֆներին, որ կարողացել են ամբողջապես պահպանել
իրանց հայրական ժառանգությունը: Գալով Կաբաչինար կամ Աղջակա-
լա գյուղը*, ևս իշա Մելիք-Քեզլարովների տանը:

Կալվածատիրոջ տունը համարյա մի ամբողջ է...

Մելիք-Քեզլարյանները առաջինը եղան Գանձակի գավառի մեջ, որ
բերել տվեցին եվրոպական զուբան և հեծելու մեքենա»:

Բաֆֆին այստեղ ծանոթանում է Անդրկովկասի երկրագործական լա-
վազույն տնտեսություններից մեկի հետ, նկարագրում նրա առաջավոր
ագրոտեխնիկական ձևերը, միևնույն ժամանակ պատկերում թերի կող-
մերը: Մելիքական տան նախավերջին շառավիղը՝ Սարգիս Մելիք-Քեզ-
լարովը, բարձրագույն ուսումը ստացել էր եվրոպայում (1870 թ. ավար-
տել է Բեռլինի համալսարանը), իսկ 8 տարի անց Թամբազ բեկից հետո
ժառանգելով հարստությունը, իր տնտեսությունում փորձեց կիրառել
գյուղատնտեսության առաջավոր նվաճումները: Նրա վաղեմի փափազն
էր Ինչա գետի ջրերը հատուկ ջրանցքով տեղափոխել Թալիշի դաշտերը:
Իրա պատվերով գերմանացի ինժեներները հատուկ նախագիծ են կազ-
մում:

Բաֆֆու հետ հանդիպման ժամանակ Սարգիս Մելիք-Քեզլարյանը
35 տարեկան էր:

«Մեկ շաբաթ մնացի Ղաբաչինար գյուղում Մելիք-Քեզլարյան Սե-
զել բեգ և Ալեքսանդր բեգ եղբայրների տանը: Տեղային ծերունիները գնում
զալիս էին ինձ մոտ, ոգևորված պատմում էին երկրի մելիֆների պատ-
մությունը»:

Կարաչինարում մելիքական տան հետքերն անգամ չգտնելով, ծա-
նոթացա տնտեսության հետ: Տնտեսության հիմնական ուղղությունը խա-
ղողագործությունն է: 750 տնտեսություն ունեցող գյուղը ծածկվել է այգի-
ների մեջ: Այստեղ առանձնանում են 500 տեղով մշակույթի պալատը,
650 աշակերտական տեղով հայկական դպրոցը, պանրի ու պահածոների
գործարանները:

* Այդ գյուղը կոչվում է Աղջակալա նրա համար, որ երբ Գյուլիստանի մելիքները
գաղթեցին Բոլնիս, այնտեղ բնակվեցան Աղջակալա գյուղում և այլն:

Ժ. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ

Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան դուրս եկա հյուրանոցից: Հարևան
բակից արտորը անընդհատ կանչում էր:

Ընկերներիցս մեկը նախապես տեղեկացրել էր, որ Վերին Շեն գյու-
ղի շրջակայքում մի հինավուրց հեթանոսական գերեզմանոց կա, որի
տեղը դարոցի ուսուցիչ իր հորեղբայրը կարող էր ցույց տալ: Ուսուցիչն
գյուղում չգտնելով, դիմեցիք 85-ամյա Վաղարշակ Մարտիրոսյանին:
Բարձրահասակ, ջապինգ մարդ էր: Առանց հապաղելու ուղեկցեց մեզ
գետի ապստամբ տղաքիները: Ապարդյուն փործում էի նրան համոզել,
որ ինքը սպասի ներքևում: Մեզ չհաջողվեց գտնել գերեզմանոցը:

— Ես չեմ տեսել, բայց տղաս ասել է, որ այս կողմերում է,— ար-
դարացավ ծերունին: Ետ դարձանք, ու Վաղարշակը մեզ տուն հրավիրեց:

— Որ Վահագնիս ընկերն ես՝ առանց տուն մտնելու չեմ թողնի
գնաս:

— Գյուլիստան պետք է գնանք, հայրիկ,— ասացի ես,— անապատ
ու բերդ էլ պետք է գնանք:

— Ընապա՞ր,— հարցրեց կինը՝ Արմաղան տատը, որի աչքերը
փայլեցին հուզմունքից: Դարձավ ամուսնուն,— հիշում ե՞ս, Վաղարշակ,
որ անապատ փախանք:

— Պատմեք, մայրիկ,— խնդրեցի ես: Մի անտեսանելի հայացքով
ստանալով ամուսնու համաձայնությունը, Արմաղան տատը պատմեց
հետևյալը.

— 1920 թվականն էր, նոր էինք պսակվել: Օսմանլու թուրքերը
հարձակվել էին գյուղի վրա, հրկիզում էին տները, ժողովրդին լցնում
եկեղեցիները, կենդանի-կենդանի այրում: Ասացինք՝ փախչենք: Մարտ
ամիսն էր: Անապատ հասանք, անտառից ճյուղեր կտրտեցինք, մեծ կրակ
սարքեցինք: Ողջ գյուղից մի 4—5 ընտանիք էին փրկվել՝ շուրջ 60 հոգի:
Ում կովը, ոչխարը պատահում էր, մորթում էինք, խորովում: Տեսանք
մալականների կողմում (Ռուս Բորիսում— Բ. Կ.) թուրքերը շարված մեզ
են հետևում: Արագ հանգցրինք կրակը, Յուզակերի կողմը փախանք:
Նրանք ուզում էին դալ ու կոտորել մեզ: Այդ պահին Գենիկինի սպիտակ
զորքը կարմիրներից փախչելիս է լինում: Թուրքական ջոկատը մեզ թող-
նում է այդտեղ, ուսաների ահից ձողապրում: Մեկ ամիս անտառում մնա-
լուց հետո գյուղ վերադարձանք: Տները դեռ միում էին...

«Շարունակելով նախապահը նույն ձորի միջով և կես մամի շափ
առաջ գնալով, անտառը վերջանում է, և նախապահը ընկնում է նաբ
բարձրավանդակների վրա, որ գուրկ են անտառից... ԽԱՉԻ ԳԱՏՈՒԿԻՅ

անցնելով, նաև ապառհր հետգնեալ ցածրանում է դեպի մի խօս ձոր, ուր մեջ գտնվում է Գյուլիստան գյուղը»:

Առաջինը, որ գյուղում գրավեց իմ ուշադրութիւնը, դա բնութիւն շունչն էր: Ամպաքուպաները, կարծես թէ հատուկ կանխորոշված հունե-
րով մեկ վեր են սահում լեռնալանջերով մեկ, իջնում ձորը, ուր հազար-
ամյակներ շարունակ ինչան է գալարվում, վիշապի նման ալիքների
գլուխները վեր են բարձրանում ու բարկացած գյուղի կողմը նայում՝
չլինի՝ թե օտարի ներկայութիւնն է զայրացրել նրան: Բացվում են հսկա
երախները: Հիմա կհարձակվեն գյուղի վրա: Բայց նոր ամպաքուպաներ
են գալիս, ուժեղ հոսանքի բերանն ընկած մխրճվում վիշապ-ամպի մեջ
ու նրանց վերափոխում հսկա թևերով բարի հրեշտակների: Եվ այսպես,
ամպերը Մոսվի լեռնապարից այն կողմ՝ Թարթառի կիրճից ծնունդ
տաւած, մկրտվում են Զրաբերդի վանքերում, պատահական մրդահող-
մի բերանն են ընկնում ու անկախ իրենց կամքից, անցնում են լեռը,
փորը քսելով անտառին, ողջ ճակատով մեկ արշավում դեպի Գյուլիս-
տան: Զէ՛, նրանց նպատակը այս գյուղը գրավելը չէ: Նրանք այն վաղուց
են նվաճել: Ամպերը նախ փակեցին արեւը, ապա մեղմորեն սահեցին
գյուղի վրայով: Այնպես, որ զգացվում էր ամպերի (ու նաև ողջ բնու-
թյան) սերը այս հինավուրց գյուղի հանդեպ: Իսկ հետո արեւմուտքում
պապակ դաշտեր կան, ու ծարավի դեմ պայքարել է պետք:

Լեռնալանջի հարթ տարածքում հին գերեզմանոցն է: Երկու մետր
բարձրութիւն ունեցող գեղանի խաչքարերը կիսով չափ խրված էին հողա-
շերտի մեջ: Նրանց հետ միախառնվել են մելիքական շրջանի տապանա-
քարերը: Առաջնորդեցին գյուղի կենտրոնում գտնվող Թաղակապ մի տուն:
Միակամար Թաղով ընդարձակ սրահ էր: Մուտքի ճակատքարի վիմա-
գրութիւնը հայտնում է, որ ապարանքը պատկանել է Աբրահամ սպարա-
պետին (Աբրահամ հարյուրապետը Գյուլիստանի մելիքութեան ամենա-
քաջ զորահրամանատարներից էր, նա Իսրայել Օրու պատվիրակութեան
հետ մեկնել էր Ռուսաստան, Հայաստանը օտար լծից ազատագրելու
համար դիմել Պետրոս Մեծի և ռուս ժողովրդի օգնութեանը):

Ավելի հին կառուցել էր գլխատունը: Ենթին մեղ դիմավորեց տան
միակ բնակիչը՝ 75-ամյա Բարիշկա Սեփյանը:

— Էս տունը մեր նանին նանի՝ ժամանակներից է,— ասաց նա ու
պատմեց, որ իր հարս եղած ժամանակ տան մեջ աղբյուր է եղել: Ինքը
ողջ 20 տարի տնից դուրս չի եկել: Ամեն ինչ ներսում էր: Քառակուսի
ընդարձակ սրահի կենտրոնում թոնիրն է: Պատերի խոր որմնախորշերը
պահարանների դեր էին կատարում: Երկու տարի առաջ Թաղի կեսը փրկ-

վել էր: Ինչ խոսք, որ այս գլխատունը աշխարհիկ ճարտարապետութեան
եզակի, գուցե և վերջին նմուշներից է ու պահպանման, խնամքի կարիք
ունի: Հավանաբար, նման տուն մենք շուտով կտեսնենք Երևանում,
վերակառուցվող Ձորագլուղի ազգագրական-թանգարանային նոր Թաղա-
մասում: Սակայն հին նմուշը շատ ավելի մեծ արժեք ունի: Տանտիրոս
հին հին թաս, բանալիներ ու հին մկրատ նվիրեց ինձ:

— Դրանք Թանգարանին տուր, մայրիկ,— ասացի ես,— Մամիկոն
Պետրոսյանը լավ Թանգարան է հիմնել շրջկենտրոնում:

— Եկել տարել են, բալա ջան, մի մտահոգվիր, Մամիկի ալքիջ
հնութիւն չի վրիպի:

— Հարազատներ ունե՞ս, մայրիկ:

— Հա, քեմատաղ, երկու աղջիկ և մի տղա: Բայց քաղաքներում են
Տղաս հայտնի վիրաբույժ է Երևանում:

— Զե՞ս գնում նրանց մոտ:

— 60 տարի այս տանն եմ ապրել, էլ ո՞ւր գնամ:

Մտածեցի, որ հինավուրց տունն ու 75-ամյա Բարիշկան միաձուլ
են: Զավոք, նրանից հետո քաջ զորահրամանատարի տունը անտեր
կմնա:

Գյուլիստանում հին տները հիմնականում քանդում են ու տեղը նորը
կառուցում: Գյուղը մելիքանիստ լինելուց բացի նաև նշանավոր է նրա-
նով, որ 1813 թվականի հոկտեմբերի 24-ին այստեղ է ստորագրվել Ռու-
սաստանի ու Պարսկաստանի միջև պատմական կարևոր նշանակութիւն
ունեցող Գյուլիստանի հաշտութեան պայմանագիրը, որով Ռուսաստա-
նին անցավ Անդրկովկասի զգալի մասը: Դա կարևոր նշանակութիւն
ունեցավ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Ներքեում, բլրի հար-
թակին գլուղի եկեղեցին էր: Այն այժմ որպէս պահեստ էր ծառայում:
Կուտնտեսութեան պահեստապետը կալատեղից եկող ցորենը ընդունելու
համար բացեց այն: Զարմանք պատճառեց 6 սլոնների վրա հենված եռա-
նավ բազիլիկ եկեղեցու ներքին խոշոր ծավալները (23,5×10): Եկեղեցու
շուրջը մելիքական շրջանից մնացած հետաքրքիր զարգապատկերներով
տապանաքարեր էին:

— Երեկ հացը պուլելիս խմորի մի կտոր պոկվեց, թռավ ցած, ասացի՝
հյուր կունենանք,— շեմին մեղ բարի ծափտով դիմավորելով ասաց Ռա-
ֆիկի կինը՝ Լարիսա Հովհաննիսյանը,— ուրեմն՝ մեր պապերի խոսքը
ճիշտ է: Խմորի թուխը հյուր ունենալու նշան է:

Երեկոյան երկինքը պարզ էր ու աստղաշատ: Ամպերը չքացել էին:
Երեկ նրանք Մոսվից ուղերձ էին տանում Ալհրակ: Շրջապատի լեռները
տարօրինակ դիզագոգով փոքրացրել էին երկնականաբար:

Վաղ առաքվողության գրասենյակի մոտ կողտնտեսականներ էին խմբվել, նոսրում են ունեցել մարտի 1-ին, որը կրկին հովիվ է ընդունվել տնտեսությունում, հանրային հոտին խառնել իր 200 ոչխարը, 10 կովն ու բազմաթիվ հորթերը:

— Ալին ավելի վտանգավոր է դարձել:

— Ալին ո՞վ է, որ վտանգավոր լինի:

— Ա՛յ մարդ, գողություն է անում, քիչ է՞:

— Տեսնում ե՞ք, — ինձ դիմեց կողտնտեսության նախագահ Վարդգես Հովսեփյանը, — գյուղատնտեսներից ոչ ոք հովիվ չի ուզում աշխատել, արժանապատվությունից ցածր են համարում:

Ապա կողտնտեսության նախագահը պատմում է, որ Ռաֆֆին Գյուլիստան է հասել օգոստոսի 4-ին և հյուրընկալվել գյուղի քահանա տեր Կորյունի տանը, որն էլ գրողին ուղեկցել է Ամենափրկիչ վանքն ու բերդը: «Պատմում են, — ասում է Վ. Հովսեփյանը, — որ Սայաթ-Նովան մեկ շաբաթ մնացել է Գյուլիստան գյուղում: Անտառում նա մի ավազակախմբի է հանդիպում, որի գլխավորը Թալիշեցի տիրացուի որդի էր: Հոր սպանությունից հետո նա հեռացել էր գյուղից: Այդտեղ բանաստեղծ-գուսանը հանդիպում է մի թուրքի, որին ինքը Թիֆլիսում ազատել էր կախաղանից: Նրանց հետ մեծ երգիչը գիշերում է քարանձավում: Սա, իհարկե, ավանդություն է, որը շուրջ 200 տարի շուրթից-շուրթ է անցել ու հասել մեզ: Մեկ այլ ավանդություն էլ կա, արդեն կապված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսներից մեկի՝ Անդրանիկի անվան հետ: 1905 թվականին նա իջևանում է գյուղի դարբին Սիմոն Հարությունյանի տանը»:

— Պապա նորածին որդուն՝ այսինքն հորս, կնքում է սիրելի հյուրի անունով, — ասաց կողտնտեսության ֆերմայի վարիչ Վ. Հարությունյանը:

«Իմ հյուրընկալ ֆանանան քեռ մոտ յոթանասուն տարեկան մարդ էր, յուր ձեռքով ձին քամֆելով, մի ձի էլ ինձ նամար պատրաստելով, հացանք ձգեց ուսին, ծոխ նման բուլով նրա վրա և իմ առջև ընկնելով, սկսեց առաջնորդել ինձ»:

«... խոսակցության միջոցին տեսները ինձ հետևից ցույց տվեց Ամենափրկիչի անապատը»: «Այն գտնվում է Աղ-սու կոչված գետակի մոտ, ոչ այնքան հեռու Մոսկվայից, մի անտառապատ ձորակի մեջ»:

«Այդ տանաբը այժմ ամայի է. խաշնառած բուրբերը անասուններ են լցնում նրա մեջ. անասունների աղբը քանձրացած էր հատակի վրա»:

«Այդ անապատի գավթում բազմաթիվ են գտնվում անձանց գերեզ-

մանեք, որոնց թվում է Արամիամ յուզբաշու գերեզմանը (որ գնաց Պետրոս Մեծի մոտ)»:

Ներսիս մտանք, ու կարծես թե ամեն ինչ պահպանվել էր նույն տեսքով, ինչ որ Ռաֆֆու այցելության ժամանակ էր: Այն եռանավ բազիլիկ կառույց է, հենված ամբողջական քարերից տաշված շորս սյուների վրա: Իմ ուշադրությունը գրավեց բեմի դիմացի պատի բարձր լուսամուտը: Այն իր ուրվագծով մոտերանկարներում ու բարձրաքանդակներում մեզ ծանոթ Աստվածամոր պատկերն էր հիշեցնում: Լուսամուտով բազմաթիվ թռչուններ էին դուրս թռչում: Թվաց, թե պատկերը կենդանացավ ու լրցվեց «սուրբ թռչուններով»: Վանքի տարածքում միաբանների կիսավեր թաղակապ կառույցներն ու հինավուրց մատուռը, անցյալի վկաներն են: Հետաքրքիր է, որ դարաբաղյան շատ ուխտատեղիներ ավելի մեծ հռչակ ունեն և ավելի շատ հավատացյալներ էին ձգում դեպի իրենց, քան թե շքեղ տաճարները: Հավանաբար, այդ ուխտատեղիները դեռևս հեթանոսական ժամանակներից ժողովրդի հիշողության մեջ քրիստոնեության շրջանում արմատացած սրբավայրեր են:

«Ես շտապում էի տեսնել Գյուլիստանի բերդը, որի մեջ ամրացած, հայոց մելիքները մինչև վերջին ժամանակները սարսավեցնում էին ման-մեղականներին»: «... իմ սիրտը սկսեց բարխել: Ես տեսնում էի այն բերդերից մեկը, որի մեջ իմ վեպի (Դավիթ-բեկ-Բ. Կ.) հերոսները զոհվել էին: Այդ բերդի տեղը բնության հրաշալիքներից մեկն է: Մի ակնթիվ սեղանի վրա լուսավորված է խոր ձորի միջից, և այդ փառաժայռի գլխին շինված է բերդը»:

Բերդի տարածքում են: Շինությունները հիմնականում փլված են: Կանգուն են եկեղեցու պատերն ու բերդապարսպի մի մասը: Հինավուրց բերդը 1600 թվականին վերակառուցվել է, հարմարեցվել ռազմական նոր տեխնիկային: Պարսպի պատի տակ, հենց անտառի մեջ կտրուկ թեքությամբ թաղակապ մի անցք է իջնում: Դա էլ հենց Ջրագողի ճանապարհն է: Այն բավականին բարձր է, ու կարելի է թեթև կորանալով ցած իջնել, հասնել մինչև բերդը երեք կողմից օղակող Ինջան: «Ջրագողի» ողջ երկայնքով ջահեր են շարված եզել, որոնք լուսավորել են շուր տեղափոխողների ճանապարհը: Մինչև այժմ մնացել են ջահերի հետքերը: Ավանդությունը պատմում է, որ երբ պաշարող թշնամին մատնությանը իմանում է բերդի զաղտնիքն ու փակում ջրի ճամփան, հայ զինվորները որոշում են մեռնել ծարավից, բայց չհանձնվել: Բերդի տարածքում իմ ուղեկիցը մի անցք ցույց տվեց: Ներսիս վիճափոր թաղակապ խոր փոս էր: Դա ջրերի կուտակման վայրն էր: Բերդը յուրօրինակ համալիր-բաղադր էր հիշեցնում: Մի ծայրից մյուսը անցնելու համար նեղ միջանցք

կար: Ընդհանրապես, մեր արվեստի պատմագիրները հոգևոր կոթողների ուսումնասիրությամբ տարված, աշխարհը են արել հայ ժողովրդի կառուցողական արվեստի այս կարևոր ճյուղը:

Մուսվի փեշերից Ինչան փոթորկոտ հոսքով ցած էր սահում, բերդը թերակղզու վերածում ու նույն արագությամբ էլ հեռանում: Գետն ալսոթ անցնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանագծով: Գյուլիստանի մելիքությունը, որը Խամսայի (խամսա՝ հինգ) կամ Ղարաբաղի հինգ մելիքություններից ամենահյուսիսայինն էր, ԼՂԻՄ կազմելիս, բացառությամբ Թալիշ գյուղի, դուրս է թողնվել մարզի սահմաններից:

«Մուսվ լեռը այստեղից ընդամենը մի երկու վերստ նանապահ է, բայց ես նրա գագաթը բարձրանալու քախտ չունեցա: Չնայելով իմ բոլոր թախանձանքին, ինձ առաջնորդող Բահաեան չկամեցավ ինձ հետ գալ, անգաղաւ կրկնելով, թե մեզ կսպանեն...: Զորամեայի բան է, Աֆրիկայում նանապահորդը ավելի ապահով է իրան զգում, քան թե այստեղ»:

Զիրագործվեց Բաֆֆու այդ ցանկութունը՝ բարձրանալու 3720 մ լեռան կատարը, որտեղ, ըստ ավանդության, մնացել են ճգնափորների կրկնության կաղաքանները: Նրա գագաթից Բաֆֆին կտեսներ հայոց ամենայն սուրբ լեռը՝ Արարատը ու հավանաբար կգրեր, որ Մեծ Մասիսը իր հայացքի տեսք է պահում նաև իր կրտսեր եղբայրներից մեկին՝ Մուսվին՝ կրկին հարազատ ընտանիքում ապրելու փափագով:

Բերդի տարածքից ողջ հասակով մեկ երևում է Մուսվը իր կնճոտ մերկությամբ: Ճերմակ ամպերը փարվել են Մուսվին: Սակայն սա արդեն խրախճանք է, սեր ու վալելը: Պագշոտ ամպերը մեկ փարվում էին, մեկ վեր էլնում, շրջապատում ալեհեր գագաթը, մեկ թագ դառնում, ապա սահում ցած, հպվում, վերափոխվում ճերմակ թիկնոցի:

Խարխափուտ տանող ճանապարհի եզրին հուշաքարի արձանագրություներ պատմում է, որ 1890 թվականին, Գրիգոր Մելիք-Բեգլարյանը, ի հիշատակ իր հոր՝ Բեգլար Ֆրիդոնի Մելիք-Բեգլարյանի, կառուցել է այս ճանապարհը:

Գյուլիստանցիք տարբեր դեպքեր են սլատմում խարխափուտցիների հետ ընդհարումների մասին: Գյուլիստանցիք ավելի հանդուգն են ու շփոթող: Հին ժամանակներից նրանց մոտ մնացել է կռվելու ոգին: Իսկ Խարխափուտցիք հեշտությամբ զիջող են, ավելի մեղմ ու բարի: Այս լեռնային երկրում գյուղերի բնակիչները թե՛ բնավորությամբ և թե՛ բարբառային հնչերանգներով տարբերվում են իրարից: Մի գյուղ տաղանգա-

վոր մարդիկ է ծնում, ուղարկում երկրի տարբեր ծայրերը, մեկը գինվորականներ է տալիս, մյուսը խաղաղ է ու հեզ, աշխարհի գործերին չի խառնվում:

ԺԱ. ԽԱՐԽԱՓՈՐԻ ԶՈՐԱՀՈՎՏՈՒՄ

Բաֆֆին գյուլիստանցի Հովսեփ Հովսափյանի ուղեկցությամբ անտառով հասնում է Յուզակեր (Յոռուտ) գյուղը: Այդ ժամանակ գյուղում Շուշիից վերադարձած 15 ընտանիք էր բնակվում: Իսկ շատ հնում այն մարդաշատ էր: Այժմ այն կրկին ամայի է ու ավերված: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկն էլ ավտոճանապարհ չունենալն էր: Թալիշ կամ Հոռեկ գնալու համար ստիպված այլ ուղի ընտրեցի: Խարխափուտի միջով Թալիշ տանող ճանապարհ կար: Մեքենան շարժվեց, ու բռնատարի վարորդն ասաց, որ իր մայրն ու քույրն էլ են Թալիշ գնալու, ու նրանք ճանապարհին սպասում են մեզ: Երբ հասանք նրանց, ես մեքենայի խցիկը նրանց զիջեցի ու թափք բարձրացա: Բարձր թափքից ես կարող էի զննել շրջապատը: Ծանապարհը անտառի միջով էր անցնում, ու հաճախ թաքնվում էի խցիկի հետևում, խուսափում ճանապարհի վրա կախված ճյուղերի հարվածից: Խարխափուտի ձորը իր մեջ պահպանում է «մի ռումանական նշանակություն երևելի Մելիքի (Մելիք-Բեգլար 2-րդ-Բ. Կ.) կյանքից, որովհետև այդ այգու մեջ էր պահում յուր Բալա անունով խասային»:

Այս պատմությունը, որի մասին գրել են և՛ Բաֆֆին, և՛ Ե. Լալայանը, և՛ Լեոն, ավանդության ձևով մինչև օրս ապրում է ժողովրդի մեջ: Այս ձորի ամառանոցում պահվող սիրուհու մասին տեղյակ էին մելիքի կինն ու մայրը: Մելիքի կինը՝ Մարիամը, որը վարանդայի տեր Մելիք-Շահնազար 2-րդի դուստրն էր, նախ հանդիմանում էր ամուսնուն, ապա ոչ մի արդյունքի չհասնելով, Լալա անունով ծառային գաղտնի ուղարկում է սպանելու մելիքի սիրուհուն: Մառան գեղեցկուհի Բալայի երկար մազերը փաթաթելով պարանոցին, խեղդամահ է անում նրան: Սպանության լուրը հասնում է Դաղստանի ասպատակիչ Ռամա խանի դեմ պատերազմի շտապող Մելիք-Բեգլարին: Մելիքի մայրը վատ բան կանխազգալով, աղաչում է որդուն չգնալ պատերազմի: Բայց մելիքը անդրդվելի էր: Ընդհանուր թշնամու դեմ ողջ Ղարաբաղն էր կռվում: Հայտարարելով, որ վերադարձին կպատժի ում որ հարկն է, մեկնում է: Գյուրանի մոտ՝ Քոփ ափին թիկունքից դավաճանի գնդակով սպանվում է քաջ իշխանը: Ավանդությունն ասում է, որ մելիքի կինը, որն իր հոր նման երբեք կանգ չէր առնում որևէ վճռի ընտրության հարցում (հայրը

սպանեց իր հարազատ եղբորը՝ օրինական իշխանին, ու տիրացավ նրա իշխանությանը), այս ձեռով լուծեց իր առջև ծառացած խնդիրը:

Դանդաղորեն սահելով խիտ անտառի ծառերի արանքով, մտածում էի անցյալի այս հին դեպքերի մասին ու իմ դեմ տեսնում էի տարբեր զրկագներ մելիքների կյանքից: Ահա մելիքը որսի է շտապում: Հսկա կաղնու մոտ վիրավոր արջը մելիքի վրա է հարձակվում: Մելիքը համարձակորեն արջին ընդառաջ է շարժվում, գաշույնի շեշտակի հարվածով տապալում նրան:

Հանկարծ բռնատարր կանգ առավ: Վարորդի մայրն ու քույրը թափք բարձրացան, հայտարարելով, թե վատ են իրենց զգում խցիկում, ու պահանջեցին, որ ես գնամ այնտեղ: Նրանք անհարմար էին զգում, որ մեքենան իմ տնօրինությանն է հանձնված, իսկ ես թափքում եմ երթեվելում:

— Ես ինձ այստեղ լավ եմ զգում,— ասացի ես:

Վարորդի մայրը՝ Ֆլորա Կոսյանը, իմանալով, որ ես Բաֆֆիով եմ հետաքրքրվում, ասաց.

— Բաֆֆուն գյուղում երեց Սերոբ Մովսիսյանն է հյուրընկալել ու հետո Հաթիքը ճանապարհել:

— Նրանք Գյուլիստանից Հաթիքը չեն գնացել,— առարկեցի ես,— Յուդակեր, ապա Թալիշ են գնացել: Մինչև Յուդակեր Հովասափն է ճանապարհել, իսկ այնտեղից մի թուրք է վարձել ու հասել Հոռեկ:

— Բայց Սերոբն ինձ պատմել էր, որ նույնիսկ գիշերել են Գյուղ-թափա վայրում՝ Պատվական անունով հովվի վրանում:

— Քանի՞ տարեկան է Սերոբը,— հարցրի ես:

— 1980 թվականին վախճանվեց 96 տարեկան հասակում:

— Ինքն է պատմել, որ ուղեկցել է Բաֆֆուն:

— Այո:

— Բաֆֆին այս կողմերում եղել է ձեր այդ տեղ Սերոբի ծնվելուց 3 տարի առաջ:

— Վա՛յ, իսկ կարող է նա երկու անգամ է եղել Ղարաբաղում: Իրոք, երկրորդ անգամ այցելելիս է հանդիպել Սերոբին,— ասաց Ֆլորան՝ փորձելով փրկել Սերոբի պատիվն ու իր պատմությունը:

— Ո՛չ,— կտրեցի ես,— Սերոբի ծնունդից 4 տարի հետո Բաֆֆին մահացել է:

— Գուցե Բաֆֆին չէր, մեկ այլ գրող...— մտազբաղ ասաց նա:

Ճանապարհի աջ կողմում, անտառի մեջ, մի գեղեցիկ լճակ մեկեն փայլվեց:

— Բլբուլթա ծովն է,— ասաց Ֆլորան:

— Բլբուլթա ի՞նչ է նշանակում,— հարցրի ես:

— Սոխակ, Սոխակի ծով:

Այն 1179 թվականի երկրաշարժից էր գոյացել, լեռը փլվել է, փակել աղբյուրների ճանապարհը:

Քիչ հետո անտառը սկսեց նոսրանալ, վերափոխվել ցաքի թփուտենքի: Մտի կողմում մի հսկա սոսի էր տապալվել: Մտի հաստ բունը այրվել էր:

Ի՞նչ ծառ է սա,— հարցրի ես, որովհետև թվաց, թե այդ ծառի մասին գիտեմ, կարդացել եմ ինչ-որ տեղ:

Ղանլու չինարն է,— ասաց վարորդի մայրը: Կանգ առանք: Մտի բնից ոչ հեռու մի աղբյուր էր սկիզբ առնում: Տապալված հզոր ճյուղերը փակել են նրա ճանապարհը ու լճակ գոյացրել:

Բաֆֆու ուղևորության ժամանակ կանգուն էր ծառը,— ասացի ես՝ չիշխով գրողի նկարագրությունը:

1979 թվականին կայծակը հարվածել է ու այրել ծառը,— ասաց Ֆլորան:

Մտի տապալված ճյուղերը մասնակից են մելիքական մի կարևոր իրադարձության, որի պատմությունը այսօր կարելի է լսել շատ շատերից:

Կաղ Աբովից հետո Գյուլիստանի մելիքությունը իր ձեռքն է վերցնում 14-ամյա Հովսեփի խնամակալ, Աբովի եղբայր Թամրազը, որը չէր յոտպում իշխանությունը առնականացող օրինական ժառանգին զիջել: Մի անգամ, արդեն 16-ամյա Հովսեփը Մրաթերի մելիքական ապարանքում ակնատես է լինում, թե ինչպես հորեղբայրը պարսից շահին եվրեկու համար հարկահանին է տալիս Կաղ Աբովի թանկարժեք հուշկավոր հրացանը: Թամրազը նվիրատվություններով նպատակ ուներ պարսից շահից մելիքության իրավունք ստանալ և պատանի Հովսեփին զրկել մատանգական իրավունքից: Հովսեփը շտապում է Գյուլիստան, որտեղ գտնվում էր սգավոր մայրը՝ Մարիամ կնքված Ղամար-Սուլթանը: «Ներս հոր անարժան որդի...»— խիստ հանգիմանում է մայրը: Հովսեփը իր համախոհների ու հոր հավատարիմ ղեկավորների հետ արշավում է պարսիկ հարկահանների հետևից, Մատաղիսի մոտ, հենց Թարթառի կիրճում հանկարծակի հարձակվումով կոտորում նրանց, հետ խլում թե՛ հրացանը և թե՛ մնացած հարստությունը: Հետո Հովսեփը Զրաբերդի մեկի շաթամի օգնությամբ կայանավորում է Թամրազ բեգին, կախազան բարձրացնում այս հսկա սոսուց, որի անունը Ղանլու (արյունոտ) են կնքում:

Մտի բնից ոչ հեռու սոսու շիվեր են աճել:

— Բնությունը պահպանում է պատմութեան հետքերը, — ասաց վարորդը: Հատկելով մերկ բլրաշարը, մոտենում ենք Թալիշին: Մի տեղ երեսնաները ուներ ու գոռներ էին արածեցնում: Կարճ պոռով մի փոքրիկ շուն անվերջ հալածում էր սև ուլին: Վերջինս փորձում էր ազատվել այդ կարճիկ ու վտանգավոր թվացող շան հալածանքից: Վերջապես, երկու թփերի արանքը մտավ, կտրուկ շրջվեց, գլուխը իջեցրեց, կարճ, սուր պոգերը սպառնալից շարժեց: Շունը վախեցած հետ թռավ ու սկսեց հաշալ: Ուր գլուխը թեքած զարմացած նայում էր. այս թզուկի՞ց էր ինքը վախենում:

ԺԲ. ՀՈՌԵՆ

Թալիշի գյուղխորհրդի նախագահ Մովսես Սարգսյանը, որը շատ կատակասեր, 45-ին մոտ մարդ էր, ինձ տեղավորեց կոլտնտեսության հյուրատանը, ապա շագանակագույն կազմով մի մեքենագիր գիրք բերեց գրադարանից: Դա Թալիշեցի Նիկոլայ Զալալ Օհանյանի կազմած՝ գյուղի պատմությունն էր: Վերջին տարիներին Ղարաբաղի գյուղերում շատերն են իրենց գյուղի անցյալի մասին նյութեր հավաքելով նման գրքեր կազմում: Ն. Օհանյանը Թալիշի պատմությունը սկսում է Բաֆթու Կարաչինարում ու Գյուլիստանում շրջագայելու մասին տեղեկությունից, ապա հայտնում է, որ մեծ գրողը Թալիշում մնացել է 3 օր: Նա գրում է, որ գյուղը հիմնվել է 1808 թվականին, երբ Վրաստանի Բուխս-խաշեն գավառից վերադարձավ Թալիշ բեգը, որը Վրաստան գաղթած մելիք Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանի շորորոգ որդին էր:

Թալիշի խոսակցականը նույն դարաբաղյան բարբառն է, բայց նախադասության վերջին բառերի վերջին վանկերը արտասանելիս մի տեսակ ձգում, ծոր են տալիս: Օրինակ՝ թոռներս քյունո՞ւմ, հինչ ես ասո՞ւմ... Ղարաբաղում շատ են տարածված Թալիշեցիների սրախոսությունները:

Ահա դրանցից երկուսը. Թալիշեցի Շամիրը (Աշամը) Մոսկվա է գնում զինվորական որդուն պսակելու: Հարսնացուի տան վերելակի առաջ հանում է կոշիկները, խնամքով և զգուշությամբ դնում մի անկյունում:

— Կոշիկներդ ինչո՞ւ ես հանում, — հարցնում է ուղեկիցը:

— Խի, սա խնամոնց կարիդորը չի՞, — զարմացած հարցնում է Շամիրը:

Իսկ ահա մեկ ուրիշը. Մի անգամ Թալիշեցի Համբարձին խիստ անհանգիստ էր ձմռան կեսին անտառ՝ փայտի գնացած տղաների համար:

Նրանք ուշանում էին: Հարեանը փորձեց հանգստացնել, բայց ոչինչ չըստացվեց: Քիչ հոնի օդի տվեցին, խմեց, տաքացավ ու հանգստացավ:

— Փառք ասածո, — ասաց նա, — եղանակը կակղեց, հիմա երեսնաները չեն մրսի:

Վաղ առավոտյան մեկնեցի Հոռեկավանք:

«Իմ սիրտը թնդաց ուրախությունից, ես պիտի տեսնեի Գյուլիստանի ճիճ մելիքների պալատները... Նրբ բոլորովին մտեցանք, երեսն սպիտակ պալատը»:

Բաֆթու նկարագրած պալատական համալիրից քիչ բան էր մնացել:

Նայում եմ կիսավեր, անտառի հսկա ծառերի մեջ կորած հինավուրց ապարանքի մնացորդներին ու փորձում հասկանալ դրանց հին բնակիչներին, ըմբռնել նրանց նիստ ու կացը, սովորությունները: Ահա մեծ պասի առաջին օրն է: Նրիտասարդ հեծյալների մի խումբ գունա-դհուլի ուղեկցությամբ Թարիշ գյուղից գալիս է դեպի ապարանքը: Տոնական հագնված մելիքը, որ սպասում էր նրանց, ճարպիկ թռիչքով հեծնում է իր ձին, նրանց ընդառաջ դուրս գալիս: Մելիքի ձախ կողմից կեռ թուր էր կախած, առջևից՝ գաշույն, ձախ կողմում վառողամանն է, աջ կողմում՝ փամփշտակալը:

— Շատ պարով, խոխենք, հունցը՞ք, — հեծյալներին է դիմում մելիքը (մեծ թե փոքր, բոլորին նա «խոխենք» էր անվանում):

— Մելիքն ապրած կենա, — պատասխանեց հեծյալներից ավագը, — լավընք:

Միասին շարժվում են դեպի կալատեղ-հրապարակը, որը արդեն ասպարեզի էր վերածվել: Շուրջը հավաքված գյուղացիք սպասում են հեծյալների հայտնվելուն: Մի տեղ երեսնաները դաստակով թոփ են խաղում: Փայտով հարվածում են նախշազարդ բրդե գնդակին: Հակառակորդ կողմը օդում որսում է այն ու հարվածում դեպի իրենց «սահմանը» փախչող տղաներին: Մի այլ տեղ տղաները փոս էին խաղում: Գնդակը փոսորակների կողքով գլորելիս երկու հոգի սկսեցին վիճել: Քիչ անց նրանք իրար անցան: Մեծահասակ տղաները նկատելով մելիքի շքախումբը, փորձեցին բաժանել կովարարներին: Մելիքը ժպտաց, ձեռքով նշան արեց, որ չխանգարեն: Նման մենամարտերում են կոփվում մելիքի ապագա քաջ զինվորները: Ավելի շատ երեսնաները չիլինգ էին խաղում: Սակայն կալատեղում ամենաուշագրավը ջջլախտին էր: Գյուղացիները, մեծ թե փոքր, կլանված հետևում էին խաղի ընթացքին: Տղաները, նկատելով մելիքին, ավելի աշխուժացան: «Ալլաշ» ասելով շրջագծի տղաները ներս քաշեցին հակառակորդին: Սակայն մի տղա ճարպիկ թռիչքով հա-

կառակ կողմից շրջանի մեջ խուժեց ու թիկունքից թոցրեց գոտին: Գոտիով հարվածները անխնա էին:

Մեծ կալատեղում, որտեղ պետք է ձիարշավ անցկացվեր, հեծյալ երիտասարդները մինչ մեկիցի դալը մականախաղով էին տարված: Նրանք տեսնելով մոտեցող մեկիցին, ավելի ոգևորվեցին: Խաղաղությունից մեկը արագ ընթացքի ժամանակ թողեց ձիու սանձը, թռավ, կանգնեց թամբի վրա, ձեռքերը տարածելով օդում, սկսեց պարել, ապա կրկին նստեց թամբին, սրարշավ ընթացքի ժամանակ ճարպիկ շարժումով գետնից վերցրեց իր մականը, արշավեց գեպի գնդակը: Տղաները դադարեցրին խաղն ու մեկիցին ընդառաջ քնացին: Այդ ընթացքում էլ կալատեղի երկու կողմերում մեծ բազմություն հավաքվեց: Հեծյալները շարվեցին մի գծով ու մեկիցի նշանով առաջ սլացան: Նրանք պետք է հասնեին նշված սահմանն ու հետ դառնան: Քիչ հանդստանալուց հետո չիզիթները տարբեր խաղեր են անում, մրցում բարդ վարժություններում: Այստեղ է, որ մեկիցի իր համար ապագա զինվորներ է ընտրում: Այդ պահին էլ փոքրիկ կալում հնչում է գուռնա-դճոլի ձայնը: Մարդիկ շտապում են գեպի լաւախաղացը: Վերջում մեկիցի խումբը պտտվում է գլուղում: Թալիշի նշանավոր տներից ուտելիքով, գինով ծանրաբեռնված խոնջաներ են մատուցում հեծյալներին: Վերջում նրանք իշխանին Մրաթերի պալատն են ուղեկցում: Մեկիցն իր հերթին հյուրասիրում է տղաներին: Սրանք թասերը բարձր պահած գոլում են՝ «մեկիցի մին օրը՝ հազար», խմում են գինին ու ցրվում իրենց տները: Հեծյալները նոր էին հեռացել, երբ գլուղից մի քանի հոգի մի ոշխար, հաց, մի տիկ գինի բերեցին մեկիցին ու խնդրեցին, որ մասնակցի իրենց հարսնահանդեսին:

Մրաթեր: Շրջում եմ կիսավեր ապարանքում ու փորձում գտնել այդ տեղանվան ստուգաբանությունը: Բազմաթիվ տարրերակներից ընտրում եմ ամարաթներ (պալատներ) — Մրաթեր ձևափոխությունը: Սենյակներից երկուսը 8×8 մ չափեր ունեն հատակաղծում. պատերի մեջ խորշեր են արված: Անկյուններում կարմիր աղյուսի շեղակի շարվածքը յուրօրինակ մույթեր են ստեղծել, որոնց վրա էլ հենված էր գմբեթաձև հսկա թաղը իր երդիկով: Ընդամենը հաշվեցի 8 սենյակներ: Մի հաստ պատի մեջ, 4 մ երկարությամբ ընդարձակ ճեղք կար: Ըստ ավանդության, հենց սա է այն դադունարանը, որտեղ Կադ Աբովը թաքցրել է իր փախչած Դամար-Մարիամ գեղեցկուհուն: Ինչ խոսք, որ Բաֆթու ժամանակ ապարանքը ավելի լավ վիճակում էր: Այն սյունազարդ ընդարձակ պատշգամբ էր ունեցել, որի հետքն անգամ չի մնացել:

«Առնասաբակ հնության այդ գեղեցիկ հիշատակաբաններ, որ կառուցված են բառով և կրով միայն, ոչ այնքան արժեքավոր են ժամանակից,

որքան ժողովրդի բարբառու ձեռներից: Թալիշեցի հայերը դրանց մոտ ունին կիր այրելու բուրաներ. քանզում եմ պալատների քարեր և բուրաների մեջ այրելով, կիր են պատրաստում»:

Հնարավոր է, որ Գյուլիստանի հզոր մեկիցիները նման ապարանքներ կառուցելու հնարավորություն ունենային, բայց թվում է, որ սրա շինարարության ժամանակը շատ ավելի հին է: Ապարանքը շրջապատված է եղել անկյուններում կլոր աշտարակների ունեցող բարձր պարիսպներով, որոնց մի մասը պահպանվել է:

Ապարանքից ոչ հեռու հռչակավոր Հոռեկա վանքն է: Վաղ միջնադարի նշանավոր հուշարձաններից մեկը: Ըստ Կադանկատվացու, այստեղ Ուռեկան կոչվող գյուղ է եղել, որի անունով էլ կոչվել է վանքը: Տաճարը կառուցվել է 1279 թվականին, զավթիթ՝ 5 տարի ուշ: Մուտքի մոտ թուղունների ու կենդանիների մորթիներ, փետուրներ ու այլ մասեր էին թափթփված, որոնք տհաճ հոտ էին արձակում: Մառի ճյուղերը զարդարված են լաթի կտորներով: Հազարամյակներ են անցել, իսկ հեթանոսական սովորությունները կենդանի են մնացել: Գավթի մուտքի կամարաձև ճակատքարի արձանագրությունը հայտնում է կառուցման ժամանակաշրջանի մասին. «ՅԱՇԽԱՐԱԶԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵ ԱՊԱՂԱ ԽԱՆՆԵ ԵՒ Ի ԶԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ ՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ ՆՈՐԱԳԻՆԻՆ ԵՒ ՍՐԱԶԱԳԻՆԻՆ ԵՒ ԳՈՒՐԶԱԳԻՆԻՆ, ԵՍ ՏՐՅՈՂԱՆԵՍ ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԱՎԻԹՍ ՅԵՇԱՍԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԵՂԱՐԱՑ ԵՒ ԵՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ: ԶԼԳ»:

Հավանաբար, խանի և պարոնների անունները նշվել են հենց մոնղոլ տիրապետողների դրոշմաձև, որոնք քրիստոնեություն էին ընդունել: Գավթի հատակը ամբողջությամբ հսկա տապանաքարերով էր ծածկված: Խաչվող կամարները պահում են թեթև ուստոնդան:

Ինձ հետաքրքրում էին Գյուլիստանի հռչակավոր մեկիցիների տապանաքարերը: Դրանք հիմնականում շրջել ձորն են գլորել 1936—1937 թվականներին: Իսկ սրբատաշ քարերը հանել են ապարանքի պատերից, տեղափոխել գյուղ ու պահեստներ կառուցել:

Թալիշից վեր, մի սարալանջի վրա գտնվում է Գյուլթական գյուղը, որի մասին հիշատակում է «Հայոց արևելյան կողմանց» պատմահայր Մովսես Կադանկատվացին: Այստեղ էր գտնվում արքայական ամառանոցն ու կաթողիկոսարանը: Մեսրոպ Մաշտոցն այստեղ դպրոց է հիմնել, ուր հայոց գիր, քրիստոնեություն էին ուսուցանում քրմերի որդիներին: Հնագույն կառույցներ ծառերի, թփերի ու հողաշերտի տակ են մնացել:

Գյուղ իշանք: Ցույց տվեցին այն մատուռը, որտեղ Բաֆթուն թույլ չեն տվել զենեկու գրչագիր ավետարանը: Ներսում ասեղնագործ կտորներ, լուսանկարներ, սրբանկարներ էին շարված: Ինձ ուղեկցողն ասաց,

— Բեգյունց Նուշին պատմում էր՝ «Ափոն (Բաֆֆին—Բ. Կ.) եկավ, բայց լիցքեցինք, որ ավետարանը դուրս բերի մատուռից: Բա ի՞նչ անենք, մեր հացը, ապրուստը այդ գրքով էր ստեղծվում»: 1060 թվականի այդ գրչագիրը 1957 թվականին հանձնվել է Երևանի մատենադարանին:

Այդ թանկարժեք ձեռագիրը ևս ծանր ճակատագիր էր ապրել, գերվել էր, հետո ազատվել գերությունից, վերջապես, գտել իր իսկական տեղը:

Մենք գնում ենք իսանագյաճ (խանի գաճ կամ նստավայր) կոչվող տեղամասը: Գյուղխորհրդի նախագահը պատմում էր Սարգիս Մելիք-Բեկ-լարյանի (Սարգիս բեգը պետական դումայի անդամ էր) կողմից 5 կմ երկարության ջրանցքի կառուցման մանրամասները: Այն պետք է 200 մ թունելով ճեղքեր լիոր և ինչա գետի ջրերը հասցնեք Թալիշ ու իսանագյաճի դաշտը: Գյուղացիներին համոզելով, որ ջուրը առաջինը գյուղը կստանա, Սարգիս բեգը համոզեց նրանց ձեռնարկելու այն ժամանակվա տեխնիկական միջոցների բացակայության պայմաններում շատ ծանր կառույցի շինարարությունը: 1885 թվականին ջուրը հասցվեց իսանագյաճ: Հետո բեգը հայտարարեց, թե գերմանացի ինժեներների կազմած նախագիծը սխալներ է ունեցել, և անհնար է այն ուղղել: Բայց ավելի հավանական է թվում, որ կալվածատերը ջուրը Թալիշ հասցնելու ոչ մի նպատակ էլ չէր ունեցել, պարզապես խոստումներով կարողացել էր թալիշեցիներին աշխատեցնել կառույցում: Այսօր դաշտերը այդ ջրանցքի ջրերով են ոռոգվում:

Հասանք Զափարխան վայրը, որը բարձր հարթակ էր և իշխում էր իսանագյաճի վրա: Այստեղ էր գտնվում բեգի տոհմաբուծական ֆերման, ցորենի պահեստներն ու կալատեղերը: Հարթակի մի կողմում ապարանքի մնացորդներն են: Հենց այստեղ էլ երեք օր մնացել էր Բաֆֆին: Ներքևում երևում է «բագին բաղը»: Ապարանքի մի մասը վեր է ածվել կոլտնտեսության ֆերմայի:

Հին հուշարձանների, պաշտամունքային ու քաղաքացիական ճարտարապետական նմուշների պահպանության հարցերում եթե քաղաքներում որոշ ձեռքբերումներ կան, ապա նախնիների ստեղծած ճարտարապետության պահպանությունն այստեղ դեռ չի էլ սաղմնավորվել: Շրջակներում հնությունների պահպանությունը սովորաբար դործից անտեղյակ մարդկանց է հանձնարարվում համապատասխան մասնագետ չլինելու կամ էլ ընդհանուր կուլտուրայի ցածր մակարդակի պատճառով: Իսկ ահա մայրաքաղաքում տասնյակ ճարտարապետներ կամ հնություն ուսումնասիրող մասնագետներ ամենևին էլ ծանրաբեռնված

չեն: Շրջաններ նշանակվելով, նրանք ոչ միայն ուսումնասիրման հարուստ նյութ կգտնեն, այլև կկազմակերպեն դրանց պահպանությունը:

Գյուղի եկեղեցին, որը պահեստի է վերածվել, կառուցվել է դարասկզբին: Պատմում են, որ թաղը հատուկ տախտակամածի վրա շարել-կապելուց հետո գյուղացիների մտահոգությունը այդ տախտակամածը հեռացնելն էր: Սակայն բոլոր կողմերից տնադելով, թալիշեցիք համոզվում են, որ անհնար է այն հեռացնել: Մեկն առաջարկում է բազիլիկ կառույցի թաղը պահող սյուները կտրել հանել, որի դեպքում միայն փայտամածը դուրս կգա: Մեկ ուրիշը առաջարկում է այրել տախտակամածը:

— Զե՛, ժողովուրդ,— ասում է մեկը,— եկեք ճարտարապետին պատժենք, եկեղեցին քանդենք ու նորը կառուցենք:

Կառուցող ճարտարապետը, որը ուշագիր լսում էր գյուղացիներին, խնդրում է դուրս գալ տաճարից: Հենց մուտքի մոտ մուրճի թեթև հարվածով տեղից հանում, հեռացնում է սեպն ու ամբողջ տախտակամածը, ի դարձան թալիշեցիների, գետին է փլվում:

Բաֆֆու ուղևորության հաջորդ կետը Մատաղիս գյուղն էր:

ԺԳ. ՄԱՏԱՂԻՍՈՒՄ

«Վերջապես, ճանապարհորդի առջև բացվում է մի լայնածավալ, հարթ տարածություն, որի միջև հեռվից անցնում է Կուր գետը, սեղմված իր կանաչագաղղ ափերի մեջ, և կատաղի բարձրար, որ անձուկ ձուրերի միջից դուրս գալուց հետո, հենց որ անցնում է լայնաբերան դաշտերի վրա, նյուրավորվում է, բազմաթիվ գետակներ է կազմում»:

Ինձ շատ էր մտահոգում մի անհայտ մնացած հարց: Բաֆֆին, արդյոք, չի՞ այցելել 1828 թվականին Սալմաստից այստեղ դադիած Զայլու գյուղի մարդկանց: Հենց Մատաղիս չհասած, Թարթառի գետահովտում երևում է խաղողի ու մրգատու ալգիներով հռչակված գյուղը: Զորի այն կողմում դաշտային Ղարաբաղի մյուս գյուղերն են՝ Լեռնաբլուր, Մարալյանը, Հասանդյան, Մարգուշեանն ու Մարաղան (այժմ՝ Լենինավան): Դեպի Մատաղիս շարժվելիս մեր առաջ հայտնվեց նույն Մոավ սարը, որը տեսել էի Գյուլիստանի բերդից: Լեռը սուր գագաթը վեր եցած Քաչալ սարի վրայից կարծես հսկում էր հարթավայրում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Նրա փեշերից ջուր խմելով, հզորացած Թարթառը դեպի դաշտ էր շտապում: Դետը վերջին տարիներին մեծ փոփոխություններ էր կրել: Մարսանգում ու Մատաղիսում ամբարվելով, հատուկ ջրանցքով հոսում է դեպի Ղարաբաղի ու Միլի տափաստանները, կենդա-

նացնում 150 հազար հեկտար պապակ հողեր: Պատվարից ներքև դեռևս կանգուն է Պատավի կամուրջը: Միակամար կառույցը ցեմենտ-բետոնի օգնությամբ վերականգնել են ջրամբարի շինարարները: Այն չի համապատասխանում հուշարձանի ոգուն. հնությունն վերականգնման սխալ մոտեցում է: Մակար Բարխուդարյանցը իր «Արցախ» գրքում գրում է, որ «Պատավի կամրջի» շինողը եղած է հայ բարեպաշտուհի ոմն տիկին: Սակայն այդ տիկնոջ անունը չի պահպանվել: Կամուրջը առևտրական հին ուղու վրա էր: Մատաղիս գյուղի մի մասը մնալով ջրամբարի տակ, տեղափոխվել է ներքևի հովիտ, որտեղ էլ նոր գյուղ է հիմնվել: Գյուղի վերին կեսը շրջապատի լեռների հետ արտացոլվում է լճի վճիտ ջրերի մեջ: Տոնաշենցի Արամայիս Սարգսյանի հետ սկսեցինք մեծահասակ մարդկանց որոնել, որոնց միջոցով կարող էի մանրամասներ իմանալ Բաֆֆու այցելության մասին: 92-ամյա Հարությունը 20-ական թվականների դեպքեր էր պատմում: Պարզվեց, որ նա 1920 թվականին գաղթել է Ղարսից, ու Ղարաբաղի հին դեպքերի մասին ոչինչ չգիտի: Որոշեցինք Հին Շեն թաղամասում փնտրել: Արամայիսը փայտի ճաղերով մի դարպասի մոտ կանգ առավ ու շան կատաղի հաշոցների արանքում հարմար պահ որսալով՝ կանչեց.

— Բա՛գրատ, հե՛՛ Բագրատ, հե՛՛ Բագրատ...

— Ա, հովա՛,— ուղացումով լավեց բակի խորքում գտնվող տան պատշգամբից:— Վա՛, Արամայի՛ս, տոն եկաք լի:

— Զե, Բագրատ, մին մոտի եք, պան օնենք հարցնելի:

— Բաֆֆուն հյուրընկալած տունն եմ փնտրում,— ասացի ես:

— Է՛ս ա լի,— ցույց տվեց իրենց տան շարունակությունը կազմող տունը:

— Նույն տո՛ւնն է,— հարցրի ես:

— Զե, 1905-ին վերականգնվել է այն: Գյուղի տանուտեր Պուղի Մովսիսյանի տունն է: Այստեղ գալու հաջորդ օրը Բաֆֆին նրա եղբոր՝ Սարգսի հետ Նղշերոաքել է գնացել:

Քիչ հեռվում, լճափին բարձր լինարին հսկա ստվեր էր ձգել, որի տակ գյուղի ծերերը նստած զրուցում էին:

— Քանի՞ տարվա լինարի է սա,— հարցրի ես, մտածելով նոր կապ գտնել Բաֆֆու ժամանակաշրջանի հետ:

— 120 տարի առաջ Մինաս ամին է տնկել ծառը,— ասաց Բագրատը: Նրա խորհրդով ես գնացի գյուղի գրադարանը, որտեղ Մատաղիսի մասին պատմական նյութերով զբոս կար կազմած: Գրքի հեղինակը երկրաբանական գիտությունների դոկտոր, մատաղսեցի Ահարոն Մովսիսյանցն էր: Ծանոթանալով գրքին, այն համեմատում էի «Թալիշ» աշխատանքի հետ: Սա ավելի խնամքով կազմված գիրք էր:

ԺԴ. ՎԱՉԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՇԻՐԻՄԸ

Մատաղիսի տանուտեր Պուղի Մովսիսյանի կրտսեր եղբոր՝ Սարգսի հետ օգոստոսի 15-ին Բաֆֆին ուղևորվում է դեպի Նղիշեն առաքյալի վանքը:

«Մատաղիս գյուղից մինչև Նղիշեն առաքելո վանքը ընդամենը 4—5 վերստ հազիվ կլինի, բայց ես այդ հինգ վերստը անցա 5 ժամվա մեջ, այն էլ ռոֆավ, որովհետև ձիով անհնարին է գնալ: Թեև մեզ հետ ձիաներ էին վեր առած, բայց նրանց ֆառ էին տալիս մեռ հետևից...: Մի մարդկային շուն անգամ չէր երևում լեռների ամայության մեջ»:

Հինավուրց վանքում Բաֆֆուն հետաքրքրում էր Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի, Ղարաբաղի ամենաբաշ ու զորեղ մելիքներից մեկի՝ Զրաբերդի տեր Ադամի շիրիմները ու այն կացարանը, որտեղ երկար ժամանակ բնակվել էր հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր հերոսներից մեկը՝ վանքի միաբան, մեծշենացի հսկա Ավագ վարդապետը:

Մատաղիսի ջրամբարը կորուսյալ մտնում է Թարթառ-Տրտուակա-նի կիրճը, ձգվում մինչև Տոնաշենի կամուրջը: Կամրջի մոտ լավեց գետի խուլ մոնչյունը: Զրաբերդի աշունը իր ողջ հմայքով փռվել է ձորում: Հոսանքն ի վեր այն սահում է դեպի Նրիցմանկանց վանքը, երբեմն էլ մտնելով անտառ, լցնում այն ոսկով: Զովշտիկ (Նղիշեն առաքյալի) վանք ուղևորվեցի տոնաշենցի Արամայիսի ու Վիկտորի հետ: Ինձ զարմանք էր պատճառում կուսական անտառում իմ ուղեկիցների ճիշտ կողմնորոշման ընդունակությունը:

— Մենք էլ քաղաքում ենք սխալվում,— ասաց Արամայիսը,— մանավանդ նոր թաղամասերում, ուր տները ինկուբատորի նման չեն տարբերվում իրարից:

— Բայց այստեղ էլ ծառերն են իրար նման,— ասացի ես:

— Ոչ մի ծառ մեր անտառում նման չէ մյուսին,— պատասխանեց Արամայիսը:

— Նվճանաշո՞ւմ եք բոլոր ծառերը:

— Գուցե և ճանաչենք, օրինակ ա՜յն էն ծառի տակ 1956 թվականին որսկան Օսեփը մի արջ է սպանել: Իսկ այն կաղնու տակ հաց ենք կերել երկու տարի առաջ: Իսկ այս հացենու տակ երկու տարի առաջ Վիկտորը փռաացել է:

— Տեսա՞նք ոնց էլ հիշում է,— քթի տակ փնթփնթաց Վիկտորը:

— Իսկ ինչո՞ւ էիք եկել,— հետաքրքրվեցի ես:

— Երևանում մի Մովսիսյան ունենք, ունեցանուց պրոֆեսոր է:

Միքայել Աստամովիչը են ասում քաղաքում, կճանաչես, անտառ շատ է սիրում: Միասին այս կողմերն էինք եկել:

Քիչ հետո Վիկտորը թեքության վրա մի մեծ անցք ցույց տվեց ու ասաց.

— Արջի որջ է: Մի քանի տարի առաջ որսորդները հետապնդում են արջին, արջը այս որջն է մտնում: Մեր գյուղացի Արշակը հետևից մըտնում է ու մթույլան մեջ քոռեքոռ կրակում:

— Սպանո՞ւմ է արջին:

— Ձէ մի, պողեր, — ասաց Արամայիսը, — արջը մի հարվածով երկու կողն ու ուսը ջարդել էր: Հսկա, ուժեղ մարդ էր, ասում էր՝ արջին կխեղդեմ մերկ ձեռքերով, բայց հազիվ փրկեցին կատաղած կենդանու ձեռքից:

Վիկտորը մատը դրեց շուրթերին: Կոեցինք: Շունչս պահել էի ու համակ ուշադրություն դարձած փորձում էի անտառային խոր լուսնյան մեջ նրա խորհրդավոր ձայներն ունկնդրել: Եվ ահա լսեցի մոտեցող զոփյուռի ձայնը: Հուզմունքից սիրտս արագ էր բարախում: Արամայիսի նշանով դուրս եկանք արահետից: Դոփյունները արագորեն լցվում-տարածվում էին անտառով մեկ: Եվ ահա երեք եղնիկներ նազելի թռչեցնելով, երևի խրտնած ինչ-որ բանից, նույնիսկ ուշադրություն չդարձնելով մեզ վրա, արագ անհետացան անտառի խորքում:

— Որսագողեր չկա՞ն անտառում, — հարցրի ես:

— Ո՞նց չէ, — ասաց Արամայիսը, — Չայլու գլուղից մեկը կա, գիշերներն է գալիս, լուսարձակի լույսը դեմ տալիս խեղճ կենդանու աչքերին ու կրակում:

— Եղնիկի, արջի միսը կիւղորամը 10—15 ուրլի է վաճառում, — ասաց Վիկտորը:

Նեղ արահետը հաճախ անցնում էր խոր անդունդների եզրերով: Բավական էր փոքր սայթաքես...

«Ճանապարհ չկա, նեղ շավիղը, ու ոլորվում էր խիտ անտառի միջով, սառսափնի ելևեջներ ուներ»:

Ես մի պահ հետ ընկա ու կանգ առա բացատում: Այստեղից երևում էր ջրամբարից դուրս եկող ջրանցքների զիզազը, որը ասես հավում էր հարթությունում: Անտառի տերևները փայլվում էին: Դեղին ծաղիկները անհանգիստ ճոճվում էին: Բացատի կենտրոնում հսկա շոր ծառը մերկ ճյուղերը դեպի վեր ձգած երկնքից անձրև էր խնդրում: Հսկա սարերը կողք կողքի փռվել, խոր քուն են մտել: Փաշալ սարը, ամբողջովին ծածկված փարթամ կանաչով, փառահեղորեն բազմել է ծեր ու կնճոռտ Մոսվի ծնկներին: Ինչ-որ անթերկույթ բան սոսափյունով անցավ ծաղիկների

վրայով ու մտավ անտառ: Ճոռոց լսվեց, ապա տնքոց-փնչոց: Անտառը սարսափելի է նրա լեզուն չիմացողի համար: Շտապեցի հասնել ընկերներին:

«Մազե» կոչվող ճոճվող, նեղ կամրջակով անցանք Թարթառի Եղջերուքի վտակն ու տեղանքին անծանոթ մարդու համար աննկատելի արահետով կտրուկ թեքությամբ սկսեցինք վերընթացը:

— Երկու եղբայր են լինում՝ Եղիշն և Առաքել, — բացատրում է Արամայիսը, — այս ջրից խմում են ու մահանում: Այդ օրվանից այս ջուրը նրանց անունով է կոչվում:

Ինչ խոսք, որ դա վանքի անվան յուրօրինակ վերծանությունն է, որը ավանդություն է դարձել:

Մի հարթակում մատուռների խմբեր հայտնվեցին:

— Այս էլ մեր Եղջերուքն էր, — ասաց Արամայիսը, — մեր նախահայրերը սրբավայրերը քոչվորների, ասպատակիչ օտարների հայացքից հեռու վայրերում են կառուցել, որ խուսափեն ավերմունքից ու թալանից:

Կամարակապ դարպասից ներս մտնելով հայտնվեցինք Վանքի տարածքում: Նախքան Թաղեոս առաքյալի աշակերտ Եղիշն քարոզչի (Քրիստոսի 12 առաքյալների 100 աշակերտները ևս առաքյալ էին կոչվում) նահատակվելը և 5-րդ դարի վերջերում Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի նախաձեռնությամբ նրա մասունքները այստեղ ամփոփելը, այս վայրը, ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, կոչվել է «Ներամիհրայ սբ. ուխտ, որ այժմ կոչի Ջրվշտիկ»: 7-րդ դարի երկրորդ կեսին այն կաթողիկոսության գրապահոց-արխիվն էր: Վանքի կենտրոնում տաճարն է, որն ավարտվում է թեթև ոտտնդավով: Նրա շուրջը տեղադրված են 7 եկեղեցիներ ու մատուռներ: Հյուսիսային եկեղեցու բարավորի գրությունը հայտնում է, որ այստեղ է թաղված Վաչագան թագավորը: Դամբարանը կառուցվել է 1286 թվականին: Նույնպես պրոֆիլով հսկա տապանաքարը շատ ավելի վաղ շրջանի է: Այս երկրամասի հայոց առաջին կուսակալ Առանից սերված տոհմի ժառանգ Վաչագան Բարեպաշտն էր, որ 5-րդ դարի վերջերին հայոց Ազվանքում թագավորություն ստեղծեց: Դա Մեծ Հայքի թագավորության անկումից հետո նրա տարածքում գոյացած վարչաքաղաքական առաջին ինքնուրույն կազմակերպությունն էր: Ըստ Կաղանկատվացու, Վաչագանը Արցախում հիմնել է տարվա օրերի չափ եկեղեցիներ: Դամբարանի երկու պատերը ներսից զարդարում են հսկա խաչքարերը: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում վանքի բարձրաքանդակները: Եկեղեցիներից մեկի մուտքից վերև մեղալիոն է քանդակված, հեծյալի պատկերով: Ըստ էության, ձին Արցախում պաշտամունքի առարկա է եղել: Վանքի պարսպի ներսում շարվածքի մեջ պատկած դիրքում երեք

մետրանոց խաչասյուն է տեղադրված: Այն վաղ քրիստոնեական շրջանի հուշարձան-կոթող է եղել (գուցե և հենց Վաչագան Բարեպաշտին նվիրված): Վանքում է գտնվում նաև Զրարերդի հզոր մելիք Աղամի շիրիմը: Ավագ վարդապետի կացարանը, որը կիսաքանդ եռահարկ տուն է, իր բազմաթիվ անցքերով նաև դիտարան ու ամրոց է ծառայել թշնամու առաջն առնելու համար:

«Նրա կացարանը մի երեքհարկանի աշտարակ է, որ կառուցված է ապառաժի վրա և նայում է դեպի խորին անտառապատ անդունդը, որ բացվում է ստորոտում և որի միջով անցնում է եղիշե առափելո գետակը: Նա լեզգիների հոգեհոգ հրեշտակն էր, իսկ քուրմերի՝ սաբասափը: Նրա որոտալից ձայնը լսելիս ամեն մարդ փախչում էր կովի դաշտից»:

Վանքը հնում Աղվանից կաթողիկոսանիստ, ապա եպիսկոպոսարանի է վերածվել: Մի տապանաքարի վրա ընթերցում եմ՝ ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔՍԵՆԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍՐ ՈՒՆՏԻՍ, ՈՐ ԱՆՄԵՂ ԸՍՊԱՆՑԻՆ ՕՍՄԱՆՑԻՔ ՌՃ (1651 թ.):

Տոնաշեն տանող ճանապարհից շեղվեցինք ու մտանք Դստագիր (Դաստակերտ) հինավուրց գյուղը:

«Գյուլիստանյան» կոչվող դարպասներից արահետը տանում է հինավուրց աղբյուրը, որը ինժեներական ու ճարտարապետական տեսանկյունից բավականին հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այն T տառի ձև ունեցող թաղակապ թունել է, որտեղ կուտակվում են աղբրաջրերը:

«Իսկ այս բոլոր սրբաբանների մեջ ինձ հետաքրքրում էր տեսնել կացարանը այն քաղաքի, որ ամբողջ Սյունյաց աշխարհում Քառօղոսի նման անուն է թողել: Դա այդ վանքի միաբան մեծշենացի Ավագ վարդապետն էր, որ հայտնի է Դալի-Մահրասա (խենթ-վարդապետ) անունով»:

Հիշելով Բաֆֆու նկարագրությունը, ճանաչեցի այդ քաջի կացարանը: Պատերի վրա դիտանցքներ էին արված: 18-րդ դարի երկրորդ կեսում ապրած այդ հսկան հաճախ այս կողմերը ասպատակող «լեզգիների հոգեհոգ հրեշտակն էր, իսկ քուրմերի՝ սաբասափը»: Մինչև օրս պատմում են, որ կովի դուրս գալուց առաջ նա իր ահարկու և որոտալից ձայնը տարածում էր թշնամու վրա, սաբասափի մեջ գցում անբնական ուժեղ ձայնով ու նոր միայն նետվում նրանց վրա: Հետաքրքիր է, որ այդպես են վարվում նաև առյուծները, որոնք ահարկու մոնչյունով կաթվածի են ենթարկում, ապա առանց դիմադրության հանդիպելու տիրում զոհին:

Տոնաշեն տանող ճանապարհից շեղվեցինք ու մտանք Դստագիր (Դաստակերտ) գյուղը:

ԺԵ. ՏՈՆԱՇԵՆՑԻՔ

«Գյուլից մնացել է կիսավեր եկեղեցին միայն և գերեզմանատուներ, որ պատած է անտառով»: Գյուղի մասին հիշատակում է նաև Մ. Կաղանկատվացին: Դաստակերտի անունը դարաբաղից կապում են Վաչագանի մեկ այլ աղջկա անվան հետ: 1500 տարի է անցել, իսկ սերունդների մեջ մնացել է սերը, գուցե և կարողը դեպի իր Բարեպաշտ թագավորը:

Այժմ գյուղը ամայի է: Ոչ ոք չի ապրում այստեղ: Այգիների ծառերը ծանրացել են առատ բերքի տակ: Ո՛վ պետք է փրկի ծառերը այդ ծանրությանից: Արամայիսը մի դարպաս ծեծեց: Պատասխան չկար:

— Միակ բնակիչը գյուղում Արտաշ Հակոբյանն է:— Ասաց նա:— Զորացրվելուց հետո գյուղ է վերադարձել կնոջ հետ: 20 տարի առաջ գյուղը դատարկվեց: Արշերն ու գալլերը գյուղի փողոցներով ազատ ման են գալիս: Մերենայի նորմալ ճանապարհ՝ չինելու պատճառով ամուսնացավ ոստանը: 20-րդ դարում անհնար է 19-րդ դարի կյանքով սպրել: Մինգեշաուրը դստգիրների կառուցեցին: Շատերին եմ հանդիպել, ասում են՝ եթե ճանապարհը վերակառուցվի՝ հետ կգանք: Իհարկե, եթե պայմաններին համապատասխան տնտեսություն ստեղծվի... Ահա մեր Տոնաշենը Չայլվի, Մատաղիսի սովիտյան է միացված:

Ամեն ասածու օր 50 կմ ճանապարհ են կտրում խաղողի այգիներում աշխատելու համար: Դա անտնտեսավարություն է: Իսկ կարելի էր գյուղին հարմար տնտեսություն ստեղծել:

Արտաշը՝ գյուղի միակ բնակիչը, տանը չէր: Թվաց, թե Թումանյանի «Մուտիկ որսկանի» «անշունչ» գյուղում ենք հայտնվել: Բայց այս «անշունչ» գյուղում մի 30 տարի առաջ եղում էր կյանքը: Գյուղի տակ սառնորակ Անտառապահի աղբյուրից շուր խմեցինք ու անտառի միջով շարժվեցինք դեպի Տոնաշեն: Ահա և Ղարաբաղի դաշտավայրը կրկին մեր հայացքի առաջ է: Մատաղիսի ջրամբարից սկիզբ առնելով, փայլփլուն գիծը գեղեցիկ ղիգզագով բարակում, կորչում է տափաստանում:

Գյուղ տանող ճանապարհը կառուցելիս հողի խորքից կարասներ են հայտնվել: Կալատեղի շուրջը վար անելիս դաշտով մեկ ջնարակված ամանեղենի կտորներ են հողի երես դուրս գալիս: Ինչ-որ միտք ինձ հանգիստ չէր տալիս: Իսկ ինչու Աղվեն՝ Վաչագան թագավորի ամսոտանոցը, հենց այստեղ չփնտրենք: Աղվենում է կայացել Աղվանից աշխարհի ժողովը, որը սահմանադիր կանոններ է ընդունել: Աղվեն չէր կարող Պարտավի մոտ լինել: Վաչագանի գերեզմանն այստեղ է: Կաղանկատվացին նրա գործունեությունը հիմնականում այս լեռների հետ է կապում: Հենց այս լեռներում է, որ նա տարվա օրերի թվին հավասար եկեղեցիներ է

հիմնել: Ուղեկիցներս պատմում են իրենց գյուղի՝ Տոնաշենի մասին, որը կարող էր Դաստակերտի ու Յուդակների ճակատագրին արժանանալ: Այսօր էլ գյուղացիք քիչ ջանք չեն թափում փրկելու հայոց հին ու շին օջախը:

— Երեխայի ոտքը ընդմիջտ կտրվում է գյուղից, — ասաց Արամայիսը: — Ինչ էլ անես, էլ նա գյուղ եկողը չէ: էն օրը Գուրգենն ասում է՝ երկու թոռ ունեմ, մեկը Տալլինում է, մյուսը՝ Օդեսայում: Իրար չեն ճանաչում: Մեծ դարդ է դառել էդ մարդու համար:

— Գուրգենը վերն ա՞, — հարցրեց Վիկտորը:

— Գրիգորյան Գուրգենին ճանաչում չը՞ս, — խիստ տոնով հանդիմանեց Արամայիսը, ապա շարունակեց, — էն օրը որդիները եկել էին, որ տանեն հորը քաղաք, սա թե՛ պառավ ծառը չեն տեղափոխում, շուտ է շորանում: Ասում է՝ էս մեր գյուղում ծնված ջահելները գնում շենացնում են Ռուսաստանի ոչ սևահողային խոպանք, նոր շենքեր են կառուցում այնտեղ, իսկ մեր այս դրախտավայրը վարան (ավերակ) են անում:

Վիկտորն ասաց.

— Բա Եղիգարյան Միշայի եղբայրը, որ վաղուց Մինգեշաուրում է ապրում, եկել էր աղջկա հարսանիքի համար բան-ման էր տանում գյուղից: Միշան, թե՛ եթե այստեղից ես տանում ամեն ինչ, ավելի լավ չէ՞ր լինի աղջկադ բերես այստեղ հարսանիք անենք:

— Տարին 12 ամիս մեր անտառում ուտելու բան կգտնվի, — գրույցի թեման փոխեց Արամայիսը: — Իրոք, հաճախ էինք տանձի, խնձորի բերքով ծանրաբեռնված վայրի ծառերի հանդիպում: Իսկ դեղին ու կարմիր սալորի առատ բերքը զարմանք էր առաջացնում: Եթե մարդիկ հավաքեին այս բերքը, կարելի էր հազարավոր տոննաներով կոմպոտներ ու հյութեր պատրաստել:

Տոնաշենից իրենց մաղավուզցի են համարում, որոնք այստեղ են եկել 19-րդ դարի սկզբներին: Հավանական է, որ դա ավերված Բերդակուրից (մայրաքաղաքից) ավելի հին ժամանակներում Մաղավուզ տեղափոխված տոհմ է եղել, որը հարմար պահին, երբ այս գյուղը դատարկվել էր, տեղափոխվել է այստեղ: Իսկ գյուղը հին աղբյուրներում Դանիելի կամ Դոնի շեն է հիշատակվում: Հենց Դոնաշենն էլ վերաբնակիչների շուրթերում Տոնաշենի է վերածվել: Հավանաբար, գյուղի հին բնակիչները իրենց մելիքի հետ, հալածվելով օտար բռնակալներից, 1797 թվականի երաշտից ու հաջորդ տարում մոլեգնած ժանտախտից, Վրաստան են գաղթել: Ինչքան մոտենում ենք գյուղին, այնքան հաճախակի են հանգիստում բացատները: Երկինքն ակոսող արծիվը հսկա թևերով որսալով

օդի հոսանքը, դանդաղ պտտվում է մեր գլխավերևում: Թվում է, թե ինչ-որ բան է ուզում հայտնել մեզ: Քանի՞ տարեկան է նա, Գուցե 100 տարի առաջ հենց այս արծիվը պտտվել է երկնքում, ինչ-որ բան հուշել Բաֆֆուն: Մեր շարժմանը զուգահեռ լեռները քնաթափա վեր էին բարձրանում: Սակայն ոչ մի ծառ չի հանդգնել հսկա բացատում բնակվել: Մի ծառ միայն անշատվել էր անտառից ու կանչում էր մյուսներին՝ եկեք, մի՛ վախեցեք, միասին այստեղ հեշտ կլինի: Աստիճանաբար բարձր ու մութ լեռները կլանեցին ուղեկիցներին, որոնք երբեմն ձուլվում էին անելությանը, ինչ-որ սարսափ էր պատում ինձ: Լուսնի լույսի տակ ապառաժները ահարկու տեսք էին ստանում: Խոր կիրճում Թարթառն էր:

— Տրտուն չի՞ հոսում, — գետի ձայնը լսելով ասացի ես:

— Թարթառ՞նք, չէ, ջրամբարի ծայրը այստեղ է հասնում:

Գետի մի կտոր փայլելից: Հեռվից լսվում էր գետի միապաղաղ մոնջյունը: Կրկին անտառ մտանք: Մտածեցի գիշերային որսագողի մասին: Հանկարծ վայրի կենդանու տեղ չգնի մեզ ու... Արագացրի քայլերս, որ հասնեմ ընկերներին:

Ուղեկիցս պատմում է Տոնաշենի «Պլըպուղու»՝ Ալիսանի սրախոսություններին:

— Ալիսա՛ն, Ալիսա՛ն, տունդ չքանդվի, ձեռ էր առնում տոնաշենցի պահեստի գնդապետ, բծիշկ Սարգսին, թե՛ քեզանից ի՞նչ գնդապետ: Կողքի Գուրգենը թե՛ չես տեսնո՞ւմ մայրը ոնց է պատիվ տալիս: Տո, — ասում է, — որ այդ ուսողիները իմա լինեին, իմ առաջ էլ զգաստ կկանգնեին այդ մայրները, տո որ էն կոճղի վրա էլ գցենք գնդապետի ուսողիներով պիջակը, էլի պատիվ կտան:

Ու քահ-քահ ծիծաղը լցվում է ձորը, լանջն ի վեր ձգվում, զարկվում ապառաժներին, մարդացնում մութ գիշերը:

— Բա մի անգամ էլ Տոնաշենի սառնորակ աղբյուրներից մեկի մոտ խնջույթի հրավիրված մարզկոմի քարտուղարին է նեղը գցում, թե՛ գյուղ բերող ճանապարհը քարուքանդ է, շինել տուր: Քարտուղարը պատասխանում է, որ ինքը գյուղ գալիս չի նկատել: Տո, քեզ համար չեմ ասում, է՛, — վրա է պրծնում Ալիսանը, — քո բանը խեղ ա, փափուկ «վողայի» մեջ չես զգա լավն ու վատը, ես գյուղացիների համար եմ ասում:

Մի ստվեր հեռվում ձուլվում է մութ սարերին, ապա կրկին պոկվում ու հստակորեն ընդգծված գալիս դեպի մեզ:

— Ա, էդ հուլը՞ս, — կանչեց Վիկտորը:

— Հենց ա Զիվանն ա, — ասաց Արամայիսը, — Զիվա՞ն:

— Հե՛յ, — արձագանքեց ստվերը, — ա՛, կովն ա կորալ է՛, եկալ չի հանդա: Ըշկրներավրա չի ընգյալ՞:

Ուղեկիցներս բացատրեցին, որ գյուղում նախրապահ չկաւ Անասու-
նը հենց էնպես, քշում են դեպի անտառը, ամառ, ձմեռ, մի բան ճար-
վում է այնտեղ, երեկոյան իրենք-իրենց հետ են գալիս:

— Իսկ գողութիւն չի՞ լինում,— հարցրի ես, հիշելով Բաֆֆու նկա-
րագրած միջադեպերը գողանիների ու հայերի միջև:

«Գոյանին Զուանշիրի խաշնարած թափառական ցեղերից մեկն է
նա երկրի ցեցն է, որ, լցնելով անտառները, գողանում է հայ գյուղացի-
ների կովը, եզը, ոչխարը, ձին և այլն... նա մի շնչին առիթով մարդ կըս-
պանէ, կվիրավորէ, միայն թէ մի բան լինէր հափշտակելու: Յերեկները
նա դարանամուտ է լինում անտառների խուրթյան մեջ, որպես սարդը
իր օստայնում, սպասում է իր օրսին»:

— Մի երկու դեպք է եղել,— ասաց Արամայիսը:

— Զի՞ բացահայտվել:

— Անտառ է, տարան՝ տարան, ո՞վ է տերը:

— Գուցէ արջերն են տանում:

— Չէ, արջը կարող է խող բռնի, բայց կովին հեշտ չէ:

— Խող տանում է՞:

— Ինչքան ուզես: Մի ամիս առաջ մեր խողերի գոմն էր մտել, որն
ուղում էր գուրս գալ, բամփում էր գլխին: Վերջը մի խող էր գրկել ու
փախել: Բայց անտառում վայրի խողեր շատ կան: Հիմնականում ձմե-
ռանն է արջը գյուղ իջնում: Գիշերը էսպես թաթերը խաշած գալիս է դի-
մացից, կարծում ես թե մարդ է: Անցյալ տարի էլ մի միրքաշիրցի էր
գոչս՝ տարել, գցել էր մեքենայի թափքն ու փախել: Հետևից ուղիղ
իրենց տուն գնացի: Գույնը գցել էր, «մանօլումներով» գլուխ տարավ,
բէ՛ մեկի տեղ երկուսն եմ տալիս, միայն թե չհայտնես միլիցիային:

— Բաֆֆին էլ էր գրում գողութիւնների մասին,— ասացի ես:

— Դե չէ, էն ժամանակ շատ վատ էր: Հայրս շատ էր պատմում:

Գյուղից եկող մի լույս սահում էր ծառերի, թփերի վրայով, ասես
շոյում Կաթողկասարի ապառաժները: Թեքությամբ անձայն եկող բեռ-
նատարը կտրուկ արգելակեց մեզ մոտ: Վիկտորը խուճապահար մի կողմ
ցատկեց:

— Շահեն,— վերաժողոված գոշեց Վիկտորը,— կարգին քշի՛ր, էլի՛,
մարդ կա ըռաշիդ:

— Ա, հիշը՞ս քեզ էսդու, էնդու քցում, համութ չի՞,— իր հերթին
բողոքեց բեռնատարի վարորդը,— խե, տեսնում չը՞մ: Ա՛րամայիս, հե՛
Արամայիս, Միշան է, Միշան, եկալ աս...

— Հինչ Միշա, Շահեն,— հարցրեց Արամայիսը,— Քյասունց Մի-
շա՞ն:

— Զէ՛ յէ, չէ՛, Առուստամապորունց: Եկել է ու քեզ է հարցնում:

Մեքենան անձայն ցած իջավ: Թափքին մարդիկ կային կանգնած:

— Վարորդը մեր Զիվանի եղբայրն է,— բացատրեց Արամայիսը,—
մեր պրոֆեսորն է Երևանից գյուղ եկել: Նա մի ուրիշ մարդ է՝ պարզ, հա-
սարակ, հենց գյուղ է գալիս, հագնում է տըրխտանները ու օրերը ան-
տառում անցկացնում: Ասես ոչ մի պրոֆեսոր էլ չի եղել, էն գիտական
գրքերը ինքը չի գրել: Լավ կլինի՞ միասին գնանք, տեսնենք ինչ է ասում,
հին գրույցներ իմացող մարդ է:

— Ես առն մտնեմ, կենդանիները տեղափոխեմ,— ասաց Վիկտորն ու
լուծվեց խալարում:

Մ. Մովսիսյանենց տունը գյուղի Շեն թաղամասում էր: Լուսնկա
երկնքի ֆոնին բարձունքի վրա ուրվագծվում են գերեզմանոցի քարերն
ու սրակատար նոճիկները:

Տեղ հասանք, 85-ամյա Միքայել Մովսիսյանը մեծ մատուցարան
դրեց՝ լցված միրգ ու պտղով:

— Մեր այգու քարիքն է,— հանդարտ ասաց նա,— Երևանից այս-
տեղ այգի եմ պահում:

— Մեր հյուրին հին գրույցներ, Բաֆֆու հետ կապված ավանդու-
թյուններն են հետաքրքրում,— առանց նախաբանի գործի անցավ Արա-
մայիսը:

— Իսկ Բաֆֆուց հետո իրադարձութիւնները՞,— հարցրեց պրոֆե-
սորը:

— Հետաքրքրում է,— անմիջապես պատասխանեցի ես:

— Այդ դեպքում կարող եմ ձեզ օգտակար լինել,— ասաց Միքայե-
լը:— Ղարաբաղի մասին գրել՝ չիմանալով 1917—20-ական թվականնե-
րի դեպքերը՝ անհնար է:

— Գրականութիւն չկա,— ասացի ես:

— Կա,— պատասխանեց գիտնականը,— Հայրիկ Թումյան անունը
ձեզ որեէ բան ասո՞ւմ է:

— Թումյան...,— հիշողութիւնս մեջ փնտրեցի այդ ազգանունը,—
նա ձեռագիր ունի՞ գրած, երեկ մատենադարանում եմ հանդիպել:

Մ. Մովսիսյանը գրապահոցից մուգ շագանակագույն կազմով մի
հաստափոր գիրք հանեց և զգուշությամբ դրեց սեղանին:

— Ահա այն,— ասաց նա,— հեղինակն այդ դեպքերի ականատեսն է
ու մասնակիցը: Նա Ղարաբաղի ղինվորական կոմիսարն էր:

— Կարո՞ղ եմ կարդալ,— հարցրի ես ու թերթեցի այն: Բովանդա-

կուլթյան մեջ իմ ուշադրութիւնը գրավեցին գլուխների ենթավերնագրերը, կուսակցութիւնների ժողովրդական բլոկ-

Ղարաբաղի հայութիւնն առաջին համագումարը, ժողովրդական կառավարութիւնը:

Մտեփան Շահումյանի հետ կապ ստեղծելու ձախողումը:

Զինամթերքը Զանգեզուրից Ղարաբաղ տեղափոխելու անհաջողութիւնը:

Թուրքերի մուտքը Շուշի:

Օսմանցիների 22-օրյա օկուպացիան և զորապարպը Շուշիից:

— Ղարաբաղի պատմութիւնն ճակատագրական այս երեք տարիները, չգիտես ինչու, պատմագիրները լուսթյան էին մատնել, ասես ոչինչ էլ չի եղել, նույնիսկ վիպասաններն են զգուշութեամբ շրջանցել, — ասաց Մ. Մովսիսյանը:

— Դե, երեւի գեմոկրատացումն ու հրապարակայնութիւնը կհարթեն ամեն ինչ, — խոսակցութեան մեջ մտաւ Արամայիսը:

— Զէ, — առարկեց պրոֆեսորը, — ուղղակի կարծում էին, թե ճշմարտութիւնը հրապարակելով կարող են վերադարձնել ինչ-որ մեկին: Բայց դա այդպէս չէ: Գրքի մասին իրենց գրական կարծիքներն են հայտնել Անաստաս Միկոյանն ու Աշոտ Հովհաննիսյանը:

— Թումյանի մասին կուզենայի լսել, — ասացի ես:

— Հայրիկը իմ աներն էր: 1980 թվականին մահացավ՝ 95 տարեկան հասակում: 1928 թվականից կոմկուսի շարքերում էր, ամբողջ 60 տարի: Երկար տարիներ է. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի հեռակա ֆակուլտետի դեկանն էր:

Գյուղամիջից լսվում են մայրերի տուն կանչող ձայներին համառորեն չլսել տվող որդիների աշխույժ ու զրնգուն հնչյունները: Նրանք մեկ հայտնվում են ծուռ սլունից կախված էլեկտրական լամպի աղոտ լույսի տակ, մեկ լուծվում մթնշաղի մեջ: Շրջապատի սարերը, ծաղիկ-աստղերը, լուսեղջյուրը, անտառը, խորհրդավոր ծառերն ու գլուխի մոտ հայտնված հինգ ձիավորները հանգարտորեն սուզվում են գիշերվա մեջ:

Կրկին լսվում էր Թարթառի խուլ մոնչյունը: Նույն ձայնը, ինչ որ վաշազանի, Առան կուսակալի ժամանակներում էր:

Տոնաշենի շուրջ 70 տների մեծ մասը դատարկ են, ու քաղաքներում ցրված տոնաշենիների ժառանգների համար միայն ամառանոց են ծառայում: Եթե մի ժամանակ դպրոցը լցված էր աշխույժ ճիշերով, և ամառային դպրոցի հետքն էլ չկա գլուխում: Սակայն Մոսկի փեղին ծվա-րած այս փոքրիկ գյուղը հասարակութայնը տվել է գիտութեան մի շարք գործիչներ: Լեոնային գյուղերն այժմ քայքայում են ապրում ու դանդա-

ղորեն լուծվում, կուլ գնում բուռն զարգացում ապրող հարթավայրային գյուղերին: Սակայն լեոնային գյուղերն են, որ հասարակութայնը տվել են տասնյակ գիտնականներ, արվեստի, գրականութեան գործիչներ, անվանի զորահրամանատարներ, Թեկուզ միայն որպէս գեներալ-մայոր պահպանելու իմաստով արժե վերանայել լեոնային գյուղերի նկատմամբ տնտեսական քաղաքականութիւնը:

Գիշերը Տոնաշենում չկարողացա քնել: Աշբերիս առաջ ֆիլմերի պես անցնում են վանքերը, միլիթները, պատմական իրադարձութիւնները: Այդ ամենին հետաքրքիր երանգ էր հաղորդում զույգ թռչունների սիրերգը: Գետի խուլ մոնչյունի հետ նրանց մեղեդիները ձգվեցին մինչև առաջին արևոտականը:

Աբովյանը ուժեղ թափահարեց թեքն ու դիւ, ինչքան ուժ ուներ, կանչեց: Գյուղի բոլոր արևոտները հերթով արձագանքեցին: Շենքեր արթնացան:

ԺՁ. ՏՐՏՈՒԱԿԱՆ

«Թարթառը հայոց մեծ գետերի ամենակրտսեր եղբայրն է: Նա փոքրիկ է, բայց ահարկու է: Բնութային վիճակված է եղել նրան կատարել մի ամենազովարին դեր: Նա չէր վազում ընդարձակ, հարթ հովիտներ և լայնատարած դաշտերի միջով, որ ուրեք ցանկանաւ, այնքան լայնացներ իր փեղեր, և խաղալով, խաշտալով, ուրախ հոսանքով շարունակել իր ընթացքը: Ճակատագիրը Թարթառին սեղմեց Ղարաբաղի լեոնային ձորերի մեջ: Նա հազարավոր տարիներով պիտի կալեր անգագա փաւերի և անսիրտ ապառաժների հետ: Այդ ճնշված, նեղված դուրսյան մեջ ևս Թարթառը պահպանել էր իր վեհութիւնը»:

Թարթառի հովիտը իսկական թանգարան է բաց երկնքի տակ: Այս տեսանկյունից քիչ գետեր կարող են համեմատվել Տրտու-Թարթառի հետ: Ամեն մի քայլափոխին այստեղ մի պատմաճարտարապետական նշանակալից հուշարձանի, խաչքարի, հինավուրց քանակավայրի ենք հանդիպում: Այսօր գետահովտում կարելի է տեսնել հեթանոսական շրջանից մինչև ուշ միջնադարն ընդգրկող պաշտամունքային ու քաղաքացիական շինութիւններ: Հինց Զրաբերդի մոտ է գտնվում մի հին ավանդութեամբ Տիգրան Մեծի անվան հետ կապվող առևտրական կարներ ուղու վրա գտնվող կամուրջը: Ավանդութիւնն ասում է, որ գետի այս անունը ծնվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու շուրթերից, որը տեսնելով խոր ձորում գալարվող խելահեղ գետը, բացականչել է՝ «Օ՛, տարտար...»: Սակայն հայտնի է, որ Մակեդոնացին Հայաստանը չի նվաճել և Հայաստան չի մտել: Օտարներին սարքալի պատճառող Տրտուականը (Թարթառը) մի

մայր է հայութեան համար, որը հազարամյակներ շարունակ իր շուրջն է համախմբել, իր անառիկ բերդերում, քարայրներում պատսպարել արցախցուն օտարերկրյա ասպատակիչներին, խաղաղ օրերին ուսուցանել հայ դպրութիւնը իր շուրջը գտնվող բազմաթիւ վանքերում, նրանց փոխանցել իր փոթորկուն ոգին, սերը դեպի երկիրը:

— Այլևս Քարթլոսը չի կարող հին ժամանակների նման կամուրջներ ավելի,— ասաց Տոնաշենից ինձ Զրաբերդ ուղեկցող Զիվան Սարգսյանը, ապա շարունակեց,— Սարսանգում՝ Հաթիրքի մոտ, հսկա ծով են կառուցել: Այնտեղից էլ կարգավորում են ջրի հոսքը:

Գետի երկու ափերը վայրի նոսն աչգիներ են հիշեցնում: Նոսն թփերը ծանրացել էին առատ բերքի տակ: Ոչ ոք չի համարում այն նոսն «աչգիները» մեկ ընդհատվում են թևատարած հսկա ընկուզենիներով, մեկ տանձի, խնձորի ծառերով, մեկ անտառի ծալը ընդհուպ մոտենում է գետին: Իսկ աշունը լեռներից դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով իջնում էր ձորը, լանջերը լցնելով ոսկով:

Զրաբերդին մոտ վայրը ձորմակներ (Ջերմուկ) էր կոչվում: Ուղեկիցս պատմեց, որ 30-ական թվականներին երկրաբանական արշավախումբը արծաթի երակներ էր որոնում գետահովտում:

— Հենց այստեղ էլ ուժանակի պայթյունից կուրանում է հայրս,— ասաց նա:

Հիշեցի 80-ամյա բարձրահասակ, ջլապինդ մարդուն: Նա գլուղում որևէ տեղ գնալու համար նույնիսկ թոռան օգնութիւնը չէր դիմում: Գիտեր ամեն մի քարի, թփի, ջրափոսի տեղը:

Զիվանը կիրճի մեջ ցցված մի հսկա ապառաժ ցույց տալով՝ ասաց.

— Զրաբերդն է:

«Զրաբե՛րդ, այդ անունը լսելիս իմ սիրտը բախում էր և՛ ուրախութիւնից, և՛ տրտմութիւնից: Ես պիտի տեսնեի այն բերդը, որ շատ անգամ պահել, պահպանել էր մեր նայրեւոյն պարսիկների, քաթաւների, աւարների և կովկասյան լեռնաբնակների հաճախումներից»:

Բաֆֆին գետի երկու կողմի ապառաժներն իրար կապող կամրջով էր մտել բերդի տարածքը: Սակայն ուղեկիցս այլ ճանապարհ ցույց ավելցւոյն: Լեռան մեջ թունել էր փորված, որը ևս 30-ական թվականներին այստեղ գործած երկրաբանների հետքերից էր: Թունելի օգնութիւնը մենք հայտնվեցինք բերդի տարածքում: Այն շատ ավելի մեծ էր Գյուլիստանի բերդից: Տներին մեծ մասը փլվել էր՝ տեղը զիջելով հաստաբուն ծառերին:

Վերջապես, բերդի տարածքից երևաց Քարթլոսի վտակ Թրդին, որը Քարթլոսի հետ երեք կողմից պաշտպանում էր բերդը: Դրանք կարծես

պահապան հսկա վիշապներ լինեին, որոնք իրենց մարմինը անվերջորեն քսում են բերդի հիմքին, համոզվելով նրա գոյութեան մեջ, ուժ են առնում, ավելի կատաղորեն հոսում դեպի հարթավայր: Զրաբերդի (Զարաբերդ, Ճարաբերդ) անունը Մովսէս Կաղանկատվացին հիշատակում է 7-րդ դարի առաջին կեսում իսաղարների արշավանքի կապակցութեամբ (620 թ.): Բայց այն կապելով ոչ հեռու գտնվող Տիգրան Մեծի կառուցած կամրջի հետ (այստեղից այնքան էլ հեռու չէ հայոց մեծ թագավորի հիմնած շորս Տիգրանակերտներից մեկը), բերդը կարող ենք կապել մեր թվարկութիւնից առաջ առաջին դարի պատմական անցքերի հետ: Ուղեկիցս ցույց տվեց ժայռափոր սանդղաձև «ջրագող» կոչվող անցքը, որը բերդի տարածքը կապում էր գետի հետ: Անցքը գետի հունի մեջ էր վերջանում, այնպես, որ ջուրը միշտ ծածկում էր անցքի ելքը, ու թշնամու կողմից աննկատելի էին մնում գետից ջուր վերցնող հայ զինվորները: Հենց այստեղից էր, որ Զրաբերդի հզոր մեխիքները ահ ու սարսափ էին տարածում թշնամու վրա: Բաֆֆին մանրազնին ուսումնասիրելով մեխիքութեան պատմութիւնն ու 17—19-րդ դարերի իրադարձութիւնները, հայ ազգային-ազատագրական պայքարում առանձնահատուկ տեղ էր հատկացնում Զրաբերդի իշխանութեանը: Այդ շարժման ղեկավարների՝ Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Առաջինին հասցեագրած նամակը ստորագրել էր նաև Զրաբերդի մեխիք Սոսային: Զրաբերդի մեխիքութեան տեղերը՝ Մեխիք-Իսրայելյանը, սերել են իսաղարի տիրակալ Հասան-Ջալալյաններից: Ինչ խոսք, որ բերդի տարածքը, որպէս պատմաճարտարապետական հուշարձան ավելի մանրամասն ուսումնասիրման, լափազման կարիք ունի: Բերդի տարածքից անտառի մութ ֆոնին, հեռվում կաթնագուն կառույց է նշմարվում:

— Ընդեղ՞ էլ մեր Իրեքմանկուքն ա լի...— ասաց Զիվանը:

Շարժվեցինք դեպի Նրիցմանկանց վանքը: Ծանապարհի վրա երկու կողմերից կախված մոշի ողկույզները հագեցնում էին մեր ծաղավը: Ծանապարհին հատապտուղ հավաքող մի կնոջ հանդիպեցինք: Մեզ բարեփելուց հետո շրջվեց դեպի ճերմակ վանքը, խաչակնքեց ու ասաց.

— Շղըկալւմ՝ ճկա՛տիտ մատաղ, ա Իրեքմանկո՛ւք...

Մոտեցա ու հետաքրքրվեցի, թե ինչ արտահայտութիւն էր դա:

— Մեր մեծ տառից՝ Մալքի բիրուց եմ սովորել: Մեծ Շենից Տոնաշեն գալիս միշտ շրջվում էր դեպի վանքն ու այդ խոսքերը մրմնջում: «Նրիցմանկանց վանքում մնացի մի օր: Մերունի Տոնի—ապեր, միակ միաբանը այն վանքի, որի մեջ մի ժամանակ կաթողիկոսներ էին նստում,

* այնտեղ

ամբողջ գիշերը պատմում էր ինձ Զալաղան Յուզբաշու և Մելիք-Խորա-
յեկյանների տոհմի զանազան ներկայացուցիչների մասին, և զարմանում
էր, որ նրա պատմածներին այնքան նշանակություն էի տալիս, որ գրի
էի առնում»:

Խոր ձորից մեզ է հասնում Թրդի գետի խուլ, միալար մոնջյունը:
Սրբատաշ սպիտակ կրաքարը մուժ անտառի ֆոնին ավելի էր ընդգծում
առճարի ճերմակությունը, նրան դարձնում ավելի վեհաշուք: Մուտքի
կամարածև ճակատքարի արձանագրությունը հայտնում է, որ վանքը
հիմնել են 1691 թվականին մեծշենոցի Սարգիս քահանայի որդի, աղ-
վանից կաթողիկոս Սիմեոնն ու նրա եղբայր Իգնատիոս վարդապետը:
Հենց այդ Սիմեոնն է, որ այստեղ հիմնելով Գանձասարի Աղվանից կա-
թողիկոսությանը հակաթոռ թեմը (այն հաճախ, «կեղծ կաթողիկոսու-
թյուն» անունն էր կրում գրականության մեջ), բացառական դեր է կա-
տարում Արցախ-Ղարաբաղում ծնունդ առած հայ ազգային-ազատագրա-
կան պայքարում: Այդ նույն ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսության
տիրակալն էր Երեմիա Հասան-Ջալալյանցը (1676—1700), որին հա-
ջորդեց այդ պայքարի ղեկավար և ջատագով ծայրի Հասան-Ջալալյանցը:
«Երբ հայրենիքը տագնապի մեջ է գտնվել, հաճկաբժ ծագել են
կրոնական կամ եկեղեցական վեճեր: Դա այն ժամանակամիջոցն էր,
երբ Ղարաբաղի հայերի ամեն մի իգուր վատնած բոլորն նրանց համար
մեծ կորուստ էր»:

Հակաթոռ եկեղեցու կաթողիկոս Իսրայելն էր, որ սպանել տվեց
Գանձասարի Հովհաննես Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսին և դրանով
մեծ ծառայություն մատուցեց հայ ժողովրդի թշնամիներին: Եկեղեցին
չորս սյուների վրա հենված քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ կառույց
է: Հյուսիսային պատի մույթի պատի վրա պահպանվել է «ՇԻՆՈՂ ԵՎ
ՎԱՐՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՈՒՄՏԱ ՍԱՐԳԻՍՆ ՅԻՇԵՅՅԺ Ի ՔՍ» արձանագրու-
թյունը: Շինարարը տաճարի պատերի մեջ է տեղադրել ավելի հին ժա-
մանակաշրջանների խաչքարեր: Հավանաբար, այն ավելի հին շրջանի
տաճարի տեղում է կառուցվել: Վանքի շրջակայքում հին գյուղատեղերի
հետքեր շատ կան:

ԺԵ. ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

«Երիցմանկանց վանքից շարունակելով իմ ճանապարհը, եկա Մեծ
Շեն, որ քուրբերը կաշում են Ալու-Կարաբեկ»:

Այս գյուղը ստեղծման օրվանից Մեծ Շեն է կոչվել: Ընդհանրապես,
նման դեպքերի շատ ենք հանդիպում, որը ևս գրավել է մեծ գրողի ուշա-

դրությունը: Ու թվում է, թե թուրքերը, ցանկացած բնակավայր հանդի-
պելիս անմիջապես իրենց ուզած անունով են կնքում: Գետաշենը միշտ
Գետաշեն է կոչվել, իսկ ահա թուրքերը այն թարգմանում են, Չայքենդ
անվանում, այդպես էլ քարտեզների մեջ մտցնում: Թվում է, որ դա եր-
կիր նվաճելու առաջին քայլն է: Նույնիսկ չեն խորշում ողջ երկրամասը
և որ անունով կնքելուց:

Մեծ Շենում ուղեկցիս՝ շրջանային թերթի աշխատակից Սևակա Մա-
սունցի հետ փնտրեցինք Բարկեն Մովսիսյանին, որը գյուղի պատմական
անցյալի մասին նյութեր էր հավաքում: Նախկին ուսուցիչը ցույց տվեց
ձեռագիրը:

— Բաֆֆուն երեք օր հյուրընկալել է գյուղի քահանա Մկրտիչ Տեր-
Ասատրյանը: Հենց այդ տոհմից էր Եղիշն Առաքյալի վանքի վարդապետ,
ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս Ավագ Ասատրյանը (Դալի-
մահրասան): Բաֆֆին Տեր-Մկրտիչի հետ պտտվել է հնավայրերում, գրու-
ցել մեծահասակ մարդկանց հետ: Գյուղի մի թաղամասը դեռևս պահ-
պանել է Զորատափ անվանումը: Այն Արցախի կարեւորագույն սղնախ-
ներից էր: Գյուղը, Ավագ վարդապետից բացի, ազգային-ազատագրական
շարժմանը տվել է այնպիսի հերոսներ, ինչպիսիք են Ավան հարյուրա-
պետը, Բյուլի Արզումանը (Թաբաղանց տոհմից) և Չալաղան հարյու-
րապետը (Տեր-Դանիելյան): Բյուլի-Արզումանը Մելիք Աղամի քաջարի
զորապետներից էր: Փանահ խանը այդ քաջից վրեժ լուծելու համար Մեծ
Շենից գերում է նրա հորը՝ Սարգսին, տանում Շուշի:

— Նրա տիր քո Արզուման որդուն, որը հանգիստ չի տալիս ինձ,—
ասում է խանը:

— Ես Արզուման անունով որդի չունեմ,— պատասխանում է հերո-
սի հայրը:

— Մի՞թե նա քո որդին չէ:

— Իմ որդին չէ,— պատասխանում է ծերունին,— եթե նա իմ որ-
դին լիներ, քեզ մինչև այսօր կենդանի չէր թողնի և այս բերդի ավերակ-
ները քո գերեզմանը պիտի դարձներ:

Իսկ մյուս լեզենդար հերոսը՝ Չալաղան հարյուրապետը, որպես պատ-
գամավոր բազմիցս մեկնել է Ռուսաստան՝ օգնություն հայցելու հայ
ժողովրդի ազատագրական պայքարում, բայց, հուսահատվելով, սեփա-
կան սրի ուժին է դիմել: Գյուղի պատմագիրը գրի էր առել Տեր-Դանիել-
յանի պատմած մի ավանդությունը, որի մեջ ևս զգացի, թե ինչպիսի
արմատներ էր գցել հակաթոռ Երիցմանկանց տեղերի թշնամանքը Գան-
ձասարի տեղերի նկատմամբ: Նա գրի էր առել նաև մի ավանդություն
Խաչենի հզոր իշխան Հասան Դուլա Ջալալ մեծ իշխանի մասին:

Սա վախի որոշ զգացումով պատկերացրի, թե ինչպես էր մեծշենացի տեր Մկրտիչը Բաֆֆուն պատմել Նրիցմանկանց եկեղեցականների հերյուրանքը մեծ հայրենասերի՝ Զալալյան հզոր իշխանի հասցեին: Գուշե, Բաֆֆին սկզբից թյուրիմացության մեջ էր ընկել: Բայց ոչ, մեծ վիպասանը ծանոթ էր Կիրակոս Գանձակեցու, Եսայի Հասան-Զալալյանի աշխատություններին, ու անմիջապես զգացած կլիներ հերյուրանքի աղբյուրը: Այստեղ էս տեսա այն կույր թշնամանքը, որ Նրիցմանկանց եկեղեցականներին մղել էր դավաճանական, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի շահերը ոտնակոխ անող քաղերի, մինչև մատուցություն և սպանություն: Ցավոք, Բերդակուրը ավերված էր: Ըստ հավանականության, միջնադարում Մեծ Շեն գյուղի հզորացումը կապված էր հարևան Բերդակուրի բնակչության մեծ մասի այստեղ՝ Մեծ Շեն տեղափոխվելու հետ:

Յանկացած ավանդություն, գրույց իր մեջ իրականության նշույլ է պարունակում: Հավանաբար, 12 և 13-րդ դարերում հայերի իշխանների հզորանալուն զուգահեռ Բերդակուրի տերերը ապստամբում են և ճնշվում: Այդ թշնամանքը նորից է բորբոքվում մելիքական շրջանում, երբ Զրաբերդը որոշ հզորություն է ձեռք բերում: Եկեղեցականները, որոնք, ըստ երևույթին, Բերդակուրի տերերի ժառանգներն են, հիշում են իրենց պապերի պատմությունները ու հակաթոռ կաթողիկոսություն հիմնելով պայքար ծավալում Գանձասարի դեմ: Բայց այս տխուր ու հիասթափեցնող պատմություններին հաջորդեց մեկ այլ ավանդություն, որը ուրախություն պատճառեց ինձ: Այդ իրադարձության պատմողն ու անմիջական մասնակիցն էր բանաստեղծ Բոգդան Զանյանը: 1948 թվականին, որպես գրողների միության Ղարաբաղի մասնաճյուղի քարտուղար, Բ. Զանյանը Ավետիք Իսահակյանին կուսապատյի Հովհաննես Սուվարյանի հետ ուղեկցեց Շուշի: Մինչ Շուշի գնալը նրանք այցելում են Լիսա-գործի սովխոզը, որի գլխավորը մեծշենացի Միշա Սարգսյանը ջանկություն էր հայտնել ծանոթանալու Վարպետի հետ: Այդ պահին Լիսա-գործում էր գտնվում նաև Մեծ Շենից, եղբոր որդուն մեկ շաբաթով այցի եկած 90-ամյա Աննա Սարգսյանը (Աննա-բիբը): Երբ պատմեցին հյուրի մասին, պառավն ասաց.

— Շատ շուտ Մեծ Շենում մի գրողի էլ եմ տեսել:

— Ո՞վ էր, մայրիկ — հետաքրքրվեց Վարպետը:

— Բաֆֆի էր անունը: Քեզ նման խոնարհվեց, համարեց ձեռքս: Հետո, երբ կարդացի նրա գրքերը, իմացա ինչ մարդ էր նա:

— Զլինի՞ թե ամուսինդ եկեղեցական էր, — հետաքրքրվեց Ավ. Իսահակյանը, — նա սովորաբար եկեղեցականների տանն էր իջնանում:

— Զէ, քմամտաղ, — պատասխանեց 90-ամյա կինը, — գյուղի քահանան եղբայրս էր: Զահել էի ես: Երեք օր այդ գրողը մնաց մեր տանը: Պոետը հուզվում է այս հանդիպումից, նորանոր հարցեր տալիս մեծ վիպասանի մասին:

«Հետո Իսահակյանի հետ Շուշի իջանք, — շարունակում է Բ. Զանյանը, — գերեզմանոցում դժվարությամբ գտավ իր կնոջ՝ տիկին Սոֆիկի ծնողների՝ Զաքարյանների տապանաքարը, որը մի խումբ քարերի հետ շրջված էր ձորի մեջ: Հետո այցելում ենք Ղազանչեցոց եկեղեցին: Մեծ բանաստեղծի վրա խոր տպավորություն թողեց Շուշիի համայնապատկերը: Տեսնելով ավերված հայոց թաղամասը, դարձավ իր ընկերոջը՝ կուսապատյի Հովհաննես Սուվարյանին, որին ծանոթ էր արտասահմանից. «Փախչենք այստեղից, Հովհաննես, փախչենք, ես այլևս չեմ դիմանում...»: Տեսնելով ավերակները, մեծ պոետը իր վառ պատկերացմամբ տեսնում է այն եղենը, որ հայերի գլխին դրոթեցին օսմանցիք»:

ԺԸ. ԻՆԸ ՄԱՍ

Հաջորդ վայրը, որն ինձ հետաքրքրում էր կապված Բաֆֆու ուղևորության հետ, դա Մելիք Աղամի ապարանքն էր ու ինը մասանց անապատը: Ըստ ավանդության, Գրիգորիսի մասունքները Արցախ բերվելով, 9 մասի են բաժանում ու թաղում տարբեր տեղերում: Այդ մասունքներից բաժին է հասնում նաև Մոխրաթաղին ու Մեծ Շենին: Վաղագան Բա-րեպաշտը այդ գերեզմանների տեղում եկեղեցիներ էր կառուցում: Մեծ Շենում այն կառուցվել էր Հրթրատոկ (Զիլը) լեռան կատարին: Ըստ ավանդության, հենց այդ լեռան հարթ կատարը, որտեղից երևում է Քուռ գետն ու ողջ Միլի-Մուխանքի տափաստանը, Բերդակուրի ու Զրաբերդի տերերին և Զորատափի զինվորականությանը որպես դիտակետ է ծառայել արևելքից եկող վտանգը կանխելու համար:

Ինը մասանց անապատի ճանապարհին անտառում մոխրաթաղցիք մոշ ու հոն էին հավաքում: Եկեղեցին գտնվում է հին Մոխրաթաղի հարավային եզրին, բարձունքի հարթակում: Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ այն վերակառուցվել է 1881 թվականին՝ հենց Բաֆֆու այցելության ժամանակ:

«Այդ անապատը ավերակ էր. այժմ նայումվել է մի վարդապետ, որ գյուղերից նվիրատվություններ հավաքելով, սկսել է շինել անապատը: 5 Բակուր Կառավոյան

Այդ վարդապետի հսկողութեանը հանձնված են մի քանի ուրիշ վանքեր ևս, որոնց թողել է անտե, իսկ այստեղ նոր վանք է շինում: Շատ հապալի է, որ նորը շինելը ավելի ձեռնառու է նրան, քան հիները պահպանելը: ... միշտ հավաքող մատեններ կլիգեն...»

Անապատի մուտքի մոտ բակով մեկ փետուրներ էր ցրված: Ուխտավորները չեն մտածում ոչ հիգիենայի, ոչ էլ մաքրության մասին: Ճուղերից հավի գլուխներ էին կախված, որոնցից նեխահոտ էր փչում: Տաճարի երկու կողմերում 17—19-րդ դարերի տապանաքարեր էին: Մի հսկա քար տեղահան էր արված, շրջված, տեղը փոխած, որի մեջ ոսկորներ էին թափթփված: Սլավա Մոստուցը հավաքեց ոսկորներն ու շարեց տապանաքարի վրա: Ոսկորները անբնական խոշոր էին: Այստեղ թաղված իշխանազուն կամ զորականը, որի գերեզմանը պղծել են ստոր ոսկեխույզները, հուժկու մարդ էր եղել: Քարը ծանր էր, ու մենք ոչ մի կերպ չկարողացանք շրջել ու մյուս երեսին կարողալ արձանագրությունը: Անապատից ոչ հեռու, հարթ տարածքում բարձր պարիսպներ էին երևում:

— Մեկիք Աղամի ապարանքն է,— ասաց ուղեկիցս: Փլված քարերի վրայով ցատկոտելով հայտնվեցինք ապարանքի բակում, որը մացառնե-րով էր ծածկված: Թաղածածկ սենյակները հերթով փլվում էին, պատահական ալյուրներին ցուցադրում 18-րդ դարի շինարարների վարպետությունը: Այն, ինչ խոսք, գիշում էր 12—13-րդ դարերի շինարարների հմտությունը: Սակայն այն ճարտարապետական կարեւոր հուշարձան է, ու մանրագնին ուսումնասիրությունը կարող է պատկերացում տալ ժամանակի շինարարական արվեստի մասին: Մակար հայիսկոպոս Բարխուդարյանցը այստեղ գրի էր առել մեկիք Աղամի արձանագրությունը, ըստ որի ապարանքը կառուցվել է 1771 թվականին:

ԺԹ. ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

1881 թվականին Կուսապատ գյուղի երկդասյան դպրոցը միայն երեք տարվա կենսագրություն ունեւ: Այստեղ Բաֆֆու մասին ավանդություններ որոնելիս հանդիպում եմ 74-ամյա Հրանտ Երիցյանին:

— Գյուղում մի մեծահասակ կին կար,— ասաց Հ. Երիցյանը,— անունը Ղեկտեմ, բայց Այա էինք ասում, պատմում էր, որ Բաֆֆին սպիտակ ձիու վրա նստած մի երիտասարդի հետ է հայտնվել գյուղում: Գրողին այդ կնոջ քոջ տանն են հյուրընկալել: Այան, որ այն ժամանակ ջահել աղջիկ էր, աղեցել էր տաք ջրով հյուրի ոտքերը լվա, հին սովորու-թյուն է զա մեզ մոտ, բայց Բաֆֆին չի թողել ու ինքն է լվացել՝ մեծ

զարմանք պատճառելով կանանց: Այդ նույն Այան աղ ու հացով է դիմավորել 11-րդ կարմիր բանակի զորաբանի մուտքը գյուղ, իսկ հրամանատար Վալսեխովսկին վերցնելով հացը, ասել է՝ «Սպասիր», կրասավիցա»:

Այնուհետև ուղեկիցս 1892 թվականին հրատարակության մի գրքից է տալիս ինձ, որի խորագիրն է՝ «Сборник материалов для описания местностей племень Кавказа»: Հոգվածի հեղինակն է Կուսապատի դպրոցի վերակացու Գ. Իգրախովը:

— Իսկ ինչպե՞ս է այս գրքույկը ձեզ մոտ հայտնվել,— հարցրի ես:

— Ոմն Զամալե գիրքը 50-ական թվականներին ուղարկել է դպրոցի ղեկավարին:

Ինչպես երևում է, Գ. Իգրախովը իզուր չի անցկացրել իր օրերը Կուսապատում: Նա սկզբից բերում է գյուղի անվան ծագման մասին ավանդությունները: Իբր պարսիկները գյուղի կիսակառույց եկեղեցու պատին կատվի նշան են դրել, ու գյուղի անունը «Կիսատ պատ» է մնացել: Իսկ եկեղեցին ունեցել է 7 հենասյուն, որի յուրաքանչյուր սյունը մի ընտանիքի միջոցներով է կառուցվել: Հ. Երիցյանը բացատրեց, որ 1937 թ. այն քանդել են: Երկրորդ ավանդությունը պատմում է, որ եկեղեցին կառուցող վարպետը, որն ուզում էր առանց վարձի, իր միջոցներով կառուցել այն, հալածվելով գյուղացիներից, կառույցը թողել է կիսատ ու հեռացել: Մյուս ավանդությունը, որն ավելի հավանական է, «Կուսապատն է»: Նոր եկեղեցու տեղում կուսանոց-վանք է եղել: Տեղանքն ու գյուղը հռչակված էր Կույսերի անապատով: Ժողովրդի լեզվում սղվում են որոշ տառեր, ու կույսերի անապատի տեղ մնում է «Կուսապատ» անվանումը:

Գ. Իգրախովը գրում է Կուսապատի մեկիք Վանի Աթաբեկյանի (Հովհաննես հարյուրապետ) մասին: Իր բազմաթիվ սխրագործություններով Վանին նպաստել էր Կուսական զորքերի հաղթանակներին Շուշիի խաների և պարսիկների դեմ մարտերում (1804—1812 թթ.): Նա սկզբում որպես կալվածք ստացավ Կուսապատ գյուղը, ապա ողջ Զորաբերդի մելիքությունը, որը կառավարեց մինչև խոր ծերություն՝ 1854 թվականը: Գրքույկի հեղինակը ավանդություններ է գրի առել մի շարք տեղանունների մասին:

Նղնիկի աղբյուր.— մշտապես մի եղնիկ էր գալիս աղբյուրից ջուր խմում ու ալյուրեղ էլ հանգստանում: Գյուղացիք բռնում են, մորթում ու հավասար բաժանում իրար մեջ: Մեկ ուրիշ եղնիկ է գալիս ու նույն տեղում հանգստանում: Այս անգամ գյուղացիք իրար մեջ հավասար չեն բաժանում: Դա այդպեղ նկատած վերջին եղնիկն էր:

Ղարիբի խաչը գտնվում է հսկա կաղնու տակ: Հեթանոսները մի քրիստոնյա են սպանում այդ ծառի տակ: Իբր հաջորդ օրը երկնքից շող է իջնում ծառի վրա, ու այն սրբատեղի է դառնում:

Տավարի խաչ կոչված վայրում հովիվների մոտ սովորություն կար ջարդել մահակներն ու կախել ծառից, աչդպես փայտի հետ թողնելով կենդանիների հիվանդությունը:

Գյուղի գերեզմանոցում իմ ուշադրությունը գրավեց մի հին խաչքար, որի արձանագրությունը ջարդված լինելու պատճառով անհնար էր ընթերցել: Հետաքրքիր էին քանդակված գույգ խաչերի զարդամոտիվներն ու նրանց տակ տեղադրված գույգ ֆիգուրները:

Կուսապատ գյուղը դարասկզբին ունեցել է 300 ընտանիք՝ 2279 բնակիչներով: Այժմ մնացել է 175 տուն:

Հ. Երեցյանը պատմում է Կուսապատում ծնված հուլիսի 1-ին մարդկանց մասին: Դրանց շարքում առաջինն է աշխարհահռչակ գիտնական, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Սերգեյ Նիկոլայի Նիկիտուպյանը:

Կիրճով վեր ձգվող ճանապարհը, ոլորապատույտով հատում, անցնում է հինավուրց Կուսապատն ու շրջանցելով Սարսանգի հսկա ջրամբարը, տանում է դեպի Քյալբաջար, որը հայոց հինավուրց Սար իշխանության Քարավաճառ ավանն է (այժմ էլ մնացել են ջրաղացքարերի հին հանքատեղերը):

Ի. ՀԱԹԵՐԲ

Ամեն անգամ ճշտելով Բաֆֆու ուղերթը, հաճախ ինքս ինձ հարց էի տալիս. մի՞թե նշանավոր Հաթերբը չի գայթակղել մեծ գրողին: Հաթերբը Արցախ-Ղարաբաղի հնագույն բնակավայրերից է: Այստեղ էին նրա տունը՝ Վերին Խաչենի հզոր իշխանները, որոնք 12-րդ դարում իշխող դիրք ունեին ողջ Խաչենի նկատմամբ: Հայտնի է, որ 1184 թվականին Մխիթար Գոշը, 12-րդ դարի խոշորագույն մտածողներից մեկը, հայածվելով մահմեդականներից ու Աղվանից կաթողիկոս Ստեփաննոսի խարդավանքներից, ապաստան է գտնում Հաթերբի իշխանաց իշխան Վախտանգի մոտ: Այստեղ խոշորագույն իրավագետի ու պատմիչի աշխատանքի համար լավագույն պայմաններն են ստեղծվում, ու հենց այստեղ էլ ծնունդ են առնում նրա լավագույն աշխատությունները:

13-րդ դարից Հաթերբը կորցնում է իր իշխող դիրքն ու մտնում Սարի իշխողների (Գափյանների) տիրապետության ոլորտը: Մելիքական շրջանում նա այն կարևոր դեր չունի ու հեռու էր վճռական իրադար-

ձությունների թատերաբեմից: Հավանաբար, հենց դա էլ հանդիսացել է Բաֆֆու այստեղ չգալու պատճառը: Ճանապարհորդը շտապում էր ավելի շատ նյութեր հավաքելու մելիքական ժամանակաշրջանի մասին, իսկ ավելի վաղնչական շրջանների համար նա ժամանակ չունի: Մի պատահական առիթով (Հաթերբ մեկնող մեքենա հանդիպեց ինձ) Հաթերբ մեկնեցի, նպատակադրվելով այնտեղից Թարթուսի հոսանքով վեր բարձրանալ ու հոչակավոր Դադի վանք հասնել, որը հին ժամանակներում նույն Հաթերբի տերերի հոգևոր կենտրոնն էր:

Սպիտակ կրաքարից կառուցված երկհարկ տները երբեմն հայտնվում էին աշնան գունեղանքներով զարդարված այգիների արանքից ու դարմանք պատճառում ինձ (չգիտեմ ինչու, ես ներկայիս Հաթերբը փոքրիկ ու խղճուկ գյուղ էի պատկերացնում):

— Սարսանգի հիպոհանգույցի կառուցման ժամանակ են ծնվել այս տները, — որսալով հայացքս, ասաց հաթերբցի ուղեկիցս: — Օտար քաղաքներում հաստատված, ամուսն ամիսներին այստեղ հանգստանալու համար, գյուղում նոր առանձնատներ են կառուցում:

— Տները հիմա դատարկ են:

— Մի մասը դատարկ է, իսկ մյուսներում դեռ ծերունիներ կան:

Մխախտի պլանտացիաները թեթևությունների վրա կարծես ալիքավոր շուրջպար են բռնել գյուղի շուրջը: Այն խոր ձորում մրգատու այգիների էր վերածվում, ապա կրկին շարունակում իր ալիճն ընթացքը: Իսկ այդ ամենը շրջապատված էին դեպի հզոր լեռները տարածվող կուսական անտառներով: Մխախտի կանաչ տերևների արանքից երբեմն մի անզուսպ քրքիչ էր դուրս թռչում, զրնգոցով զարկվելով ապառաժներին, ցրվում դաշտով մեկ: Ժխախտ հավաքող կանայք չէին երևում բարձր լեռանների ու հսկա տերևների արանքում: Փորձեցի որսալ քրքիչին նախորդող խոսքերը: Հաթերբցիք հռչակված են իրենց պատմությանը ու զվարճախոսություններով: Նրանց յուրահատուկ է նաև պարզ անմիջականությունը: Թեկուզ եզակի առիթներով շփվելով նրանց հետ, զգացել եմ բնավորության մեջ երևի դարերի ընթացքում ձևավորված բնական այն գծերը, որոնք հարևան գյուղերին չեն կարող վերադրել:

Գյուղի շրջակայքում գտնվող հին հուշարձաններն էի զննում, երբ գյուղի կողմից պայթյունով մի մեղեդի դուրս պրծավ ու ձգվեց, հասավ Բերդաքարի Հինավուրց բերդից գյուղ իջնելուն զուգահեռ զուռնա-ամրվայի մեղեդին ավելի հստակ էր դառնում:

— Հինչա՞, հրսանե՞լ ա՞ շնումը, — դիմացից եկող ժպտաղեմ կնոջը դիմելով հարցրեց ուղեկիցս:

— Ը՛մ, չէ՛ մին լ՛հա՛ հրսանեք, — պատասխանեց կինը, — մեր ժաննան ա հվաքալ շնորքի պովնեն, նկրտումըն:

— Հա՛, — ասաց ուցեկիցս ու բացատրեց, որ Հայաստանի հնագիտություն և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակից, հաթերքիցի ժաննա Խուրշուդյանը հավաքելով ավանդապահ գյուղի մեծահասակներին, արցախի ժողովրդական մշակույթի մասին հեռուստատեսային հաղորդում է պատրաստում:

Գյուղի կենտրոնում անսովոր եռուզեռ էր: Ներակառույց մշակույթի տան դիմացի հրապարակում տիրություն էր անում զուռնա-տմբլան: Բարձր լարի վրա Արշավիր Անտոնյանը ջանասիրաբար լարախաղացի իր հարուստ զինանոցն էր ցուցադրում: Կինոսպերատորը կինոխցիկը մեկ դեպի բազմությունն էր ուղղում, մեկ դեպի լարախաղացը, ապա երրոնում ծաղրածուին, որն իր ճարպիկ և աշխույժ շարժումներով ու սրամտությամբ շրջապատը լցնում էր ծիծաղով: Մշակույթի տան բակը ազգագրական ցուցահանդես էր հիշեցնում: Մառի շիվերով հյուսած պատենների վրա էին փռել Հաթերքի ու Վաղուհասի գորգերն ու կարպետները: Ուշագրավ էին արցախյան հռչակավոր փշապագորգերն ու օձակարպետները: Անձրեն ու ցեխը ամենեին էլ չէին խանգարել 80 և ավելի տարիք ունեցող ծերերին Դրմբոն, Կճողոտ, Խունգութալա, Վաղուհաս, Մաղավուզ ու Հոռաթաղ գյուղերից, Մարտունու և Հաղրուփի հեռավոր շրջաններից հասնելու Հաթերք և ցուցադրելու դարերի խորքից սերնդեսերունդ փոխանցված ժողովրդական խոսքն ու զրույցը, երգերը, մեղեդիները, արհեստներն ու կենցաղը: Մշակույթի պալատ մտնելով, առաջին հայացքից թվաց, թե ինչ-որ հրաշքով միջնադարում եմ հայտնվել: Արխալուդներով, արծաթյա գոտիներով ու ճակատկալ վարդերով կանայք ողջագուրվում էին, քաղցր ու բարի խոսքեր փոխանակում: Մերունիները, հենված ձեռնափայտերին, հին իրադարձություններ էին վերհիշում: Դահլիճը միանգամից լցվեց զուռնա-գճուլի երաժշտությամբ: Ռեժիսոր Սեդա Մախլյանը կանչեց օպերատորին:

— Գրի՛գոր, Վեթի՛լյան, ի՞նչ ես քարացել, նկարի՛ր, Ռոմի՛կ, Գևորգ՛յա՛ն, միացրո՛ւ մագնիտաֆոնը, շարժվե՛ք: Վույ, ես կգծվեմ սրանց ձեռին, ամա՛ն...

Լուսարձակների առատ լույսերը լցվեցին կարպետներով ծածկված գահլիճը: 80-ամյա Ապրեսը իր կնոջը՝ Գյուլխասին, համոզում էր պարել իր հետ: Պառավ կինը զարաբաղցուն յուրահատուկ աղջկական ամոթխածությամբ հրաժարվում էր պարել: Քիչ անց նա ևս իր ամուսնու կողքին էր: Դարերի շունչն իր մեջ ներառած ծանր ու զուսպ պարի մեջ զգացվում էր արցախյան հզոր ուժն ու խոր իմաստությունը: Հաղորդման հեղինակի՝

Ժաննա Խուրշուդյանի աշքերը լցվեցին հուզմունքից: Ինձ զարմացրեց այն ընդհանուր ոգևորությունը, որ տիրում էր այստեղ: Անմասնակից կամ անտարբեր մարդ չկար: Բոլորն էլ ապրում էին այս իրադարձությունում, ամեն ինչով ձգտում օգնել նկարահանմանը, ի վերջո, աշխարհին ցուցադրելու իրենց ապուպապերից ժառանգած արցախյան մշակույթը, ցույց տալու, որ հայ ժողովրդի այս անբաժանելի հատվածը ևս ամբողջականի մի մասը լինելով, միևնույն ժամանակ ունի իր յուրօրինակ հնչերանգը, արվեստը, վարժն ու բարբր: Ժաննան բակ դուրս եկավ ու սկսեց անհանգիստ հայացքով զննել մարդկանց: Նա կոճողոտցի զուռնա նվագող Բախշի Պողոսյանին ու մարտունեցի շվիահար Ռուդիկ Հայրապետյանին էր փնտրում: Համոզվելով, որ նրանք դեռ Հաթերք չեն հասել, տխուր հետ դարձավ:

Այս ամենը ազգագրական յուրօրինակ փառատոնի տպավորություն էր թողնում: Այն նաև անցած գնացածի, անհետացածի վերածննդի նշան էր: Լավ կլիներ, եթե մարդի կուլտուրայի աշխատողները այն ազգագրական ամենամյա փառատոնի վերածննդին:

Ինչքան կուզենայի, որ այս ամենին ակնհատես լիներ Բաֆֆին: Նրա ճանապարհորդության ժամանակ Մաղավուզ գյուղում պարող աղջիկները տեսնելով մորուքով ու ակնոցներով օտարականին, իսկույն այս-այն կողմ էին փախել, մեծ քաղաքացուն կարոտ թողնելով զարաբաղյան երգ ու պարին:

Դահլիճ մտավ հաթերքցի 100-ամյա ավանդասեր ու խոսքասեր հողագործ Մուխանը, իր 96-ամյա կնոջ՝ Սոֆի բերու հետ: Մեկ դար ապրած ծերունին նստեց, ուղղվեց դեպի լույսերն ու կինոխցիկը, հանգիստ, հեռուստատեսության մեկնարանի երկարամյա փորձ ունեցողի նման վրտահորեն սկսեց իր առակների ու հեթիաթների շարքը: Նա պատմելիս ոգևորվում էր, ձեռքը թափով վեր պարզում: Մատները ճաքճած ծառարմատներ էին հիշեցնում: Նա չէր կորցրել հաթերքցուն հատուկ նուրբ հումորի զգացողությունը: 15-ամյա մի պատանի ներս մտավ ու հեղհեղ դիմեց ժաննային:

— Մաշի հասին կյամ լի, — քիչ շունչ քաշեց, ապա շարունակեց, — ասում ա՛ մենակ օգում չըմ, թոռանս, կովիս, խնոցուս նհետ պիտի նկարվեմ:

— Ինչ արած, — ռեժիսորին դիմելով ասաց ժաննան, — ստիպված ենք ինքներս գնալ: Մաշի Պետրոսյանի մոտ: Առանց զարաբաղյան օրոցային հին երգերի հաղորդումը քանի նման չի լինի:

— Բա կենացասացե՞ր, — հարցրեց Սեդան:

— Հա, Վաղարշակ Հովհաննիսյանին կանչեք, կենաց ծառերն էլ բերեք: Արազ նկարենք ու զնանք:

Դադի վանք մեկնելու պատճառով չկարողացա ականատես լինել արցախ-ղարաբաղյան այս յուրօրինակ ազգագրական փառատոնի շարունակությանը: Ինձ հետաքրքրում էր նաև կենցաղային ծեսերի, հին, նույնիսկ հեթանոսական (նախաքրիստոնեական) ժամանակաշրջանից մնացած սովորությունների, օրինակ՝ «միշիխ» ցուցադրումը: Լեռնային գյուղերում դեռևս պահպանվել է այն հնագույն սովորությունը, երբ հարևանները համատեղ ուժերով օգնում են աղքատ կամ աշխատող ուժից զրկված ընտանիքներին:

ԻԱ. ԴԱԴԻ ՎԱՆՔ

Տրտու-Թարթառի հովիտ...

Գետն ալստեղ չի աղմկում, կարծես թե վախենում է արթնանան լեռները: Թվում է, թե ինչ-որ հրաշքով կամ շփոթմունքով երկնքի մի կտոր է իջել ցած, ապաստանել ձորում, և ահա ուր-որ է՝ վեր կաահի ու կմիանա Մոավին հենված հավերժական կամարին: Թարթառը սանձվել է, Սարսանգում ու Մատաղիսում ամբարվելով, ջրանցքներով ուղղվել գետի պապակ դաշտեր, ալգիներ: Մոավը ձյունածածկ սուր բաշը լեռների վրայից ձգում, վեր է ցցում, որ Սարսանգի հայելիի մեջ գեթ մեկ անգամ տեսնի իր պատկերը: Ահա Թարթառը իր տարերքի մեջ է: Ասես զգալով մոտալուստ վտանգը, ավելի է կատաղում, ահագնորեն խփվում ապառաժներին:

Արդեն երկու հազարամյակ է, ինչ լեռան փեշին ապաստանած Դադի վանքը ունկնդրում է Տրտու-Թարթառին, նրա մոնչյունի մեջ կարգում հավերժ լինելու գաղտնիքը: Իսկ գետի աջ ափին լեռան հարթ կատարից անթաքթ, դեռևս անտեղյակ իրադարձություններին, վանքի անդորրն է փորձում հսկել Լեռնաբերդը:

Վանքի պատերին արված բազում արձանագրությունները վերակենդանացնելով 12 և 13-րդ դարերի դեպքերը, կարծես լրացնում են Թարթառի խուլ մոնչյունների մեջ կորչող ու խեղդվող բառերը, մեկ անմիջականորեն կապում անցյալի պատմական իրադարձություններին:

Պատմիչ Միքայել Ասորու վկայությամբ վանքը հիմնվել է Թադևոս առաքյալի աշակերտներից մեկի՝ Դադիի հիշատակին, նրա գերեզմանի տեղում մեր թվարկության առաջին դարի երկրորդ կեսին: Այն պատմական Արցախի Մեծիվանք գավառի առաջնորդարանն էր: Վանքը ավերածությունների է ենթարկվել արաբական, ապա սելջուկյան արշավանք-

ների ժամանակ, հատկապես զորապետ Զուլի կողմից 1145 թվականին: Սակայն շատ ժամանակ լանցած այն վերականգնվում է: Միջնադարի մշակութի խոշորագույն գործիչ Մխիթար Դոշը, հյուրընկալվելով վերին հաշիների իշխանաց իշխան Վախտանգի տանը, նրա նահանգներն ու վանքը գտնում է բարգավաճած վիճակում: Հենց այս վանքում էլ մեծ մասով ստեղծում է իր հուշակավոր «Դատաստանագիրքը»: Վախտանգն ու իր հինգ եղբայրները հետագայում նրա համար կառուցում են Նոր Գետիկի վանքը:

Հինավուրց շինությունների ու հետագա կառույցների արանքում մինչև օրս իր գունային երանգներն ու ճարտարապետական ձևերը թարմությամբ է պահպանել Կաթողիկեն՝ համալիրի ամենաշքեղ կառույցը: Տաճարը հիմնադրվել է 1214 թվականին Հաթեբեի մեծ իշխան Վախտանգի կողմից: Արդու-խաթունի կողմից, ի հիշատակ պատերազմներում նահատակված իր ամուսնու և զույգ որդիների: Կաթողիկեն գմբեթավոր սրահների տիպին պատկանող ընդարձակ կառույց է, որն ավարտվում է բազմանիստ թմբուկով ու սրածայր վեղարով: Գորշ ու սև որձաքարերը տեղական վարդագույն տուֆի հետ մի բազմերանգ գունաշխարհ են ստեղծել: Արևելյան ու հարավային պատերի նեղ լուսամուտների երկու կողմերում զույգ պատվիրատու իշխաններ են պատկերված, ձեռքերին՝ կաթողիկեի մանրաքանդակը: Հավանաբար, երկու տեղում էլ պատկերված է Վախտանգ իշխանը մեկ Հասան, մեկ Դրիգոր որդիների հետ: Զարդամոտիվների որակով առանձնանում է հյուսիսային շքամուտքը: Բուսական հյուսվածքներն ու կամարի ներսի եռանկյուն զարդանախշերը վկայում են քանդակագործի մեծ վարպետությունը և ներդաշնակ կապը ընդհանուր շինության հետ: Հետաքրքիր է, որ հենց այստեղ էլ գտնում ենք քանդակագործի մասին «Նկարող սուրբ նշանացս զՊողոս զհիշեցեք» արձանագրությունը: Դադի վանքում արվեստի գլուխգործոց կարելի է համարել կաթողիկեի պատերին արված եզակի որմնանկարները: Ցավոք, նրանք մի քանի տասնամյակների ընթացքում խնամքի բացակայության պատճառով փչացել են: Հյուսիսային պատին պատկերված է սուրբ Մտեփանոսի քարկոծման տեսարանը: Հարավային պատին նիկոլայ հրաշագործի հայտնության տեսարանն է: Իր շքեղությամբ առանձնանում է գմբեթը: Դարեր շարունակ լին խամրում կիսասյուների ֆոնին բուսական ներկերով արված շրջագծերը, որոնք յուրահատուկ երանգ են հաղորդում կառույցին: Դադի վանքի զարդը 1283 թվականին վանքի առաջնորդ Աթանասի պատվերով արցախցի Պողոս վարպետի կերտած զույգ խաչքարերն են: Ստաշերտ զարդաքանդակները բացառիկ են և լավագույն նմուշներից մեկը միջնադարի հայկական քանդակագործական

արվեստում, Ավանդութիւնն ասում է, որ վանքի զարգաքանդակները հենց Արզու-խաթունի ասեղնագործ ժանյակների կրկնօրինակներն են: Այսօր Թարթառի հովտի Հաթիրք և Վաղուհաս գյուղերում պահպանված բազմեքանգ արցախյան գորգերն ու կարպետները այդ հրաշալի արվեստի շարունակութիւնն են: Կաթողիկէին կից են թաղակապ գավթով եկեղեցին ու սյունասրահը: Հուշարձանախմբի մէջ առանձնահատուկ տեղ ունեն միանալ եկեղեցին ու քառամույթ գավիթը, որը 1224 թվականին կառուցել է Վախտանգ Մեծի եղբայր Գրիգորիս եպիսկոպոսը:

Իսկ վանքի հարավային հատվածում գտնվող հուշարձանախումբը աշխարհիկ շինութիւնների համալիր է: Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում դահլիճը, գրատունը, սեղանատունը, բնակելի և արտադրական շենքերը: Սրանք ինքնատիպ լինելուն զուգահեռ, ընդհանուր առմամբ կրկնում են 12—13-րդ դարերում Հայաստանում ընդունված նույնանման ճարտարապետական հորինվածքները:

Դադիվանքը այսօր համարվում է 13-րդ դարի մի ինքնատիպ դպրոց, որտեղ ընդհանրացված են հայկական թե՛ պաշտամունքային և թե՛ աշխարհիկ ճարտարապետութիւն լավագույն ավանդույթները:

Վանքի պահակը, որը շրջակայքում փռված Վանք գյուղի բնակիչներից էր, ուշագիր հետևում էր ինձ:

— Կարողանո՞ւմ ես կարգալ այս գրերը, — զարմացած հարցրեց նա:

— Իհարկե, — պատասխանեցի ես:

— Տառերը հայերե՞ն են:

— Իսկ ուրիշ ի՞նչ լեզվով պետք է լինեն:

— Ձեզանից առաջ մի գիտնական՝ Գեյուշն ազգանունով, ասում էր՝ տառերը հայերեն են, իսկ իմաստը, լեզուն՝ աղվաներեն:

— Այդ ի՞նչ աղվաներեն է, որ ես այդքան լավ գիտեմ, — կատակով հարցրի ես:

— Կարո՞ղ եք կարգալ, թե ինչ է գրած այս պատին, — հարցրեց նա:

— Խնդրեմ, — ասացի ես, ու կարդացի՝ «ՇՆՈՐՀԻՎ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՅ ՀԱՎՈՒՐ ԵՎ ՄԻԱՆԻ ՈՐԴՈՅ ՆՈՐԱ ՅՈՒՄԻՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՎ ՊԱՐԳՅԱՎ ՄԱՆԱՍՈՒՐԻ ՀՈԳՈ. ԵՍ ԱՐՁՈՒԽԱԹՈՒՆՍ ՆՎԱՍ ԱՂԱԽԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՔՐԴԻՆ ԵՎ ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱԽՏԱՆԿԱ ԹԱԳԱՎՈՐԱԶՆՈ ՏԱՆ ՀԱԹԵՐՔՈ ԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԵՐԻՆ ԽԱԶՆՆՈ ՀՈՒՍՈՎ ՄԵԾԱՎ ԵՐԵՆՅԻ ԶՍՈՒՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՍ Ի ՏԵՐՈՋ...»: — Արձանագրութիւնը շատ էր մեծ, իսկ ազգութիւնը քուրդ պահակը ոչինչ չէր հասկանում իմ կարդացածից: Պատմեցի Կաթողիկէի կառուցող Արզուխաթունի մասին, որը հասարակական գործունեութիւնը զուգահեռ ասեղնագործութիւնը էր զբաղվում: Հաղպատի, Մակարավանքի, Դադիվանքի

համար նրա գործած վարագույրները Կիրակոս Գանձակեցիին համեմատում է բիբլիական նկարիչների՝ Բեսելիելի և Նդիաբի գործերի հետ:

Տաճարի ու փոքրիկ եկեղեցու արանքում հիմքին մոտ փորած մի խոր փոս ցույց տվեցի պահակին:

— Ի՞նչ փոս է սա, — հարցրի ես:

— Գեյուշն է փորել տվել:

— Բայց այս ապառաժները ինչպե՞ս են քանդել:

— Չգիտեմ, Բայց կարծեմ գեղեցիկ շիրմաքար կար այստեղ:

Փոսը մոտ է հիմքին ու կարող է այս հուշան տաճարի փլուզման առիթ հանդիսանալ: Հետագայում Ամարասի դամբարանի ներսում տեսա հայոց Արեւիկից կողմանց առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսի (4-րդ դար) դուրս թափած մասունքները: Այստեղ էս ասացին, որ նույն «գիտնականն» է շիրմը քանդել, իբր 4-րդ դարի մասին նյութեր գտնելու նպատակով:

— Ձեր գյուղացիք չե՞ն վնասում վանքը, — պահակին դիմելով հարցրի ես:

— Դե, գիտե՞ք ինչ, եթե թույլ տամ, մի օրում կքանդեն ու քարերը կտանեն: Շատերն են տներ կառուցում: Բայց, ասենք՝ տարան, վանքն էլ վերացավ, ինձ ո՞վ աշխատավարձ կտա, երբ պահակակետը չլինի: Կզրկվեմ աշխատավարձից և վերջ: Տեսնում ե՞ս, ինչ հեռատեսն եմ:

— Իրոք, — ասացի ես, — շատ հեռատեսն ես: Բայց այս տները, — ցույց տվեցի մոտիկ թաղամասը, — վանքի քարերով են կառուցվել, չէ՞, պատերի մէջ խաչեր կամ գրեր պարունակող սրբատաշ քարեր եմ տեսել:

— Դա առաջ էր՝ երբ պահակ չկար: Հիմա ինքս չեմ թողնում որ քանդեն:

Վանքի տարածքից երևում է Տրտուն՝ Թարթառը: Արդեն երկու հազարամյակ է, ինչ նույն սարին բազմած Դադիվանքը ունկնդրում է Տրտուականի ձայնը: Վանքի պատերին թողնված տասնյակ արձանագրութիւնները վերակենդանացնելով 12—13-րդ դարերի դեպքերը, կարծես լրացնում են Թարթառի խուլ մոնշյունի մէջ կորչող ու խեղդվող բառերը, մեզ կապում անցյալի պատմական իրադարձութիւններին: Վանքը մի հին ավանդութիւն կապվում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ, որն այստեղ էս դպրոց է հիմնել:

Բաֆֆին, պատմելով վանքի հետագա ճակատագրի մասին, գրում է, որ այն Շահ-Աբասի կողմից բռնի կերպով Պարսկաստան քշված հայերի փոխարեն այստեղ գաղթած մահմեդական քրդերի համար անասնադոմ էր ծառայում:

Անդնդախոր կիրճերից, սրագագաթ լեռներից ու բերդերից, հազարամյա վանքերից, կուսական անտառներից ու լեռնային գյուղերից հետո Մոավի դանդաղորեն հանգչող ալիք-բլուրներից սկիզբ առնող Մարտակերտի հարթավայրը առաջին հայացքից խորթ ու անհետաքրքիր էր թվում։ Մոավը հազիվ կարողացել էր ձյունածածկ սուր բաշը վեր ձգել ու ողորկ քաշալ սարի վրայով հետևել անծայրածիր դաշտավայրում կատարվող իրադարձություններին։ Սանձվել է Մոավի որդին՝ Տրտու-Թարթառը։ Մոռացած Քուռին, երկու տեղ՝ Սարսանգում ու Մատաղիսում, գետը փրփրվում, ամբարվում է, հետո փոխում հազարավոր տարիների հունը, բետոնապատ ձիգ ու երկար ջրանցքներով թշնոցով հոսում դեպի տափաստան, լայնարձակ դաշտերն ու այգիները։

«Մարտակերտ գյուղում ես տեսնվեցա Միրզա ասրու հետ. այդ իննսունամյա ծերունին Ղարաբաղում պատահած անցքերի կենդանի վկան է։ Նա գիտե հայերեն, ռուսերեն և պարսկերեն, ուսել է Շուշի ֆաղաֆում մի ժամանակ եղած գերմանացի միսիոներների մօտ. հետո Մենտի խանի մօտ գրագրի պաշտոն է կատարել և այնուհետև երկար ծառայել է մելիք Վանիի մօտ որպես ֆարաուղաւ։ Ցավում եմ, որ ես այդ մարդուն պատահեցա նրա ծերության այն տարիներում, երբ ուղեղը դադարում է առողջ գործունեությունից և երևակայության մեջ մնում են անցյալի ազդու ու խառնաշփոթ տպավորությունները միայն... Այնուամենայնիվ, ես ինչ պատմեց շատ բան...»

Մարտակերտ քաղաքում ինձ շահողվեց գտնել Միրզա ասրու (սարի՝ զրազիր) նման մեկին, որը հետաքրքիր հուշեր պատմեց անցյալից։ Շըրջում էի հին թաղամասում՝ Բաֆֆու այցելության ժամանակաշրջանի հետ կապող որևէ բան գտնելու հույսով (բոլոր տներն էլ դարասկզբի կառույցներ են), երբ մի երիտասարդ առաջարկեց՝ հետաքրքիր քար ցույց տալ։ Այն ուղղակի փողոցի եզրին ընկած մեկ ու կես մետր բարձրությամբ ունեցող կուռք-արձան էր։ Մի կին ասաց, որ իր մեխանիզատոր ամուսինն է քարշ տալով բերել դաշտից։ Մայթեղրին պառկած կուռքը իր կլոր ու շատ խոշոր աչքերով տարակուսած մեզ էր նայում։ Այստեղից ոչ հեռու մեկ այլ բակում նման արձաններ էին թափված։

— Դաշտից բերել եմ այս քարերը, որ ջարդեմ ու տուն կառուցեմ։ Տեսնո՞ւմ եք կիսատ մնացած տունս,— ասաց դաշտից տուն վերադարձած մեխանիզատորը,— բայց կինս նախատեց ինձ՝ ուրիշի գերեզմանափարի՞ց ես ուզում տուն կառուցել մեզ համար, նման տուն ես չեմ ուզում։

Այդպես էլ թողել եմ, շնայած, ինչքան խելքս կտրում է՝ սրանց աստված ուրիշ է եղել։

— Բայց նույնպես մարտակերտցի էին,— ասացի ես։

— Քարերը ներքևի դաշտից եմ բերել։ Այդի հիմնելու համար ակոս անելիս ենք բացել դամբանադաշտը։ Քարերի մեծ մասը ձորն ենք լցրել։ Իսկ գերեզմանները հսկա վիմափոր քարեր են։

ԻԳ. ՐԱՖՖՈՒ ՉԵՌԱԳԻՐԸ

«... Իշխանեցի բժիշկ Ա.—ի մօտ, որ ժամանակավոր կերպով բնակվում էր այդ գյուղում ամառը անցկացնելու նամար»։

Հիշեցի մոխրաթաղցի բանահավաք Ասատուր Բաբայանի պատմությունը Բաֆֆու անհետացած մի ձեռագրի մասին։ Նա պատմում էր, որ Կուսապատում Ղասունց խնդրանքով, որոնց տանը իշխանի էր Բաֆֆին (Ղասունք նույն Աղասարյաններն են), հենց բժշկի խնդրանքով գրի է առնում նրանց տոհմի հետ կապված ողբերգությունը ու ձեռագիրը նվիրում բժշկին։ Դա Անուշի, Սարոյի ու Մոսիի ողբերգությունն է։ Ասատուրը ձեռագիրը պատահականորեն Կուսապատում է տեսել։ Միմոնենց Նախշունը, 70-ամյա մի կին, ամեն օր ձեռագրի վերջից կամ սկզբից մի էջ էր պատում ու կպցնում լամպի պատրուկը։ Ասատուրը Բաֆֆու ձեռագրի մեջ տեսնում է Հովհաննես Թումանյանի անմահ պոեմի՝ «Անուշի» դարաբաղյան ակունքը։

— Որոշ տարբերություն կար սյուժեի մեջ,— ասում էր Ասատուրը.— Անուշը իրականում կախվել էր և ոչ թե իրեն ձորը նետել։ Գերեզմանաբարը հին Կուսապատի գերեզմանոցում է գտնվում։ 1939 թվականին ձեռագիրը Ավետիք Իսահակյանին եմ ցույց տվել։ Մեծ բանաստեղծը հուզմունքով կարդաց ու պատվիրեց լավ պահպանել այն։

1941 թվականին ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ Ասատուրը իր զբոսերը այդ ձեռագրի հետ լցնում է արկղի մեջ, տեղափոխում Մեծ Շեն՝ զոքանչի տուն։ Արկղի վրա Ասատուրը գրել էր. «Այս արկղում է զբոսնում իմ ամենամեծ գանձը։ Խնդրում եմ ձեռք չտալ մինչև որդուս 20 տարեկան դառնալը»։

— Սլահի տղա Սարգիսը մի օր գալիս է զոքանչիս տուն,— դառնություն պատմում է Ասատուրը,— ես ռազմաճակատում էի այդ ժամանակ, դիմում է զոքանչիս, թե՛ Մարգուշ, Ասատուրը մի արկղ գիրք է բերել, ո՛ւր է՝ Սա ցույց է տալիս արկղը։ Սարգիսը կարգում է արկղի վրա «գանձի» մասին գրածս, ու հարցնում՝ ո՛ւր է դրա գանձը։ Մարգուշը, թե՛ խաբար չեմ։ Սարգիսը փորփորում է արկղը, հետո ասում՝ «Այս-

տեղ վտանգավոր գրքեր կան, Չարենց, Բաֆֆի..., քեզ կմեղադրեն այս գրքերի համար»: Եվ ի՞նչ, Մարգուշը արկղից հանում է Բաֆֆու ձեռագիրն ու Չարենցի գրքերը ու լուռ նետում թոնիրը... Պատերազմի ավարտից հետո Խաչակյանը կանչում է ինձ իր մոտ, թե՛ ո՛ւր է, բեր Բաֆֆու ձեռագիրը, հիմա տպագրելու հնարավորություն կա: Տխուր-տրտում պատմում եմ ձեռագրի ճակատագիրը:

Իմ այն հարցին, թե ինչպես է այդ պատմությունը հասել Հովհաննես Թումանյանին, Ասատուրը հայտնում է, որ կուսապատգիների մի մասը, զբաղեցնելով Հասունց (Աղասարյանենց) տոհմի կեսը 19-րդ դարում տեղափոխվել են Լոռի՝ Շուշիների կողմերը, իրենց հետ տանելով և այս պատմությունը, որն էլ հիմք է ծառայել Թումանյանի անմահ պոեմի համար:

Ասատուր Բարայանը ցույց է տալիս իր արխիվը: Նա Ղարաբաղում հաղթարավոր ջանգյուղումներ էր հավաքել, որոնց մեծ մասը մինչև այժմ անհայտ են մեր բանահյուսությանը: Միայն զարմանք է առաջացնում, թե ինչո՞ւ է այս հարուստ գանձարանը մինչև այսօր անհայտ մնացել մեր գիտական աշխարհին: Միջնադարյան ժողովրդական պոեզիայի նման նմուշներ արդեն դժվար է գտնել, որովհետև ժամանակակից կյանքից արգեն վերացել է այդ կուլտուրան:

— Մոխրաթաղցի Շահնեհն էր մի իսկական հանրագիտարան էր, — ասում է 70-ամյա Ասատուրը, — հաղթարավոր ջանգյուղումներ գիտեր: Մեծ մասը նրանից եմ գրի առել:

Բաֆֆին այս գյուղի անունը «Գյուլ-յաթաղ» է գրում: Բարբառում այն Կյուլաթաղ է հնչում: Երբեմն այն կապում են «գյուլ» (վարդ) կամ «գայլ» բառերի հետ: Հավանական է հնդեվրոպական կուլ-կուլոն-կյուլ արմատի կապը: Մինչև օրս Ղարաբաղում հաճախ է օգտագործվում կյուլ-լիկապ (վայրի ձիերը հնազանդեցնելու համար հատուկ կապ) բառը: Այս գյուղից հեռու չէր արքունի ձիերի գործարանը, որը հինավուրց դարաբաղյան ցեղի դիմացկուն ձիեր էր բուծում ու մատակարարում ուսական զորքերին: Իսկ որ Ղարաբաղյան այսօրվա բարբառում շատ են հնդեվրոպական հինավուրց արմատները, ապացուցում է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Ալեքսանդր Մանասյանը:

Հանդիպեցի 80-ամյա Սերգեյ Սարգսյանին՝ բարձրահասակ, թիկնեղ մարդ էր: Հսկա ափի մեջ կարծես անհայտացավ ձեռքս:

Նստեցինք բակում շարված կոճղերին:

— Հին դեպքերից ի՞նչ պատմեմ: Եղբայրս՝ Սեդրակ Հակոբջանի Սարգսյանը, 1927—1930 թվականները Հայաստանում ղեկավար կարեւոր պոստ է գրավել: 1920 թվականի մայիսին նա 11-րդ կարմիր բանակի

հետ Պարտավ հասավ: Ս. Մ. Կիրովի հանձնարարությամբ գյուղ է գալիս: Մերզանց Նիկողայն էր պրիստավը: Շրջակա գյուղերի բեգերը, լսելով եղբոր մասին, հանդիպելու առաջարկություն են անում: Էսօրվա պես հիշում եմ, 10 հոգի եկան արծաթյա ղենքերը կապած, ղուգված: Մի քարի հետևում թաքնված եղբայրս մատուցելու ուղղում է նրանց կողմն ու հրամայում ցած նետել ղենքերն ու նոր մոտենալ: «Ի՞նչ է լինելու մեր հալը», — հարցնում է Մուսայել բեգը: «Կարո՞ղ եք յուրաքանչյուրը 20-ական կով, 100-ական ոչխար, ցորեն տալ մեր բանակին», — հարցնում է եղբայրս: Բեգերը թե՛ այո, միայն թե մեզ չկոտորեն: Եղբայրս թե՛ «թուղթ կտամ, կտանեք այդ ամենը Պարտավ, ու ձեզ ոչ ոք ձեռք չի տա»: Իրոք, երկու օր հետո երեք սալ ցորենով բեռնած, կարմիր զրոշներով, 200 կովերի ու 2 հազար ոչխարի հոտով բեգերը գնում են Պարտավ, ներկայանում Ս. Կիրովին:

— Բեգերին ազատ արձակեցի՞ն, — հարցրի ես:

— Հա, մինչև 1930 թվականը նրանք ազատ էին: Բայց կոլեկտիվացման ժամանակ նրանց չխնայեցին:

— Իսկ եղբայրդ ի՞նչ էր անում 11-րդ բանակում:

— 1918 թվականին Ստեփան Շահումյանը եղբորս՝ Սեդրակին հատուկ հանձնարարությամբ Կենտկոմ է ուղարկում: Նրան նշանակում են 11-րդ բանակի Երկաթե դիվիզիայի կոմիսար: Հետագայում, երբ գրավում են Գանձակը, Կիրովը եղբորս առաջարկում է խորհուրդներ ստեղծել երկրամասում:

Կյուլաթաղում են գտնվում հույ տգիտագրական պալատի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնած Մելիք-Ալավերդյանների ամրոցի փլատակները:

Շրջակա անտառում կարելի է տասնյակ հուշարձանների հանդիպել, որոնք տեսել և ուսումնասիրել է Բաֆֆին: Գյուղից 4 կմ հեռավորության վրա անտառում հին շենատեղն է: Հին հուշարձաններից է Կոտրած եղջին, Իրիցի խրմբհատը (խամը հատած տեղ), Սառնաղբյուրի գերեզմանները, Խաչին լալը:

Հարցնում եմ Մեհմանյանի պղնձի և արծաթախառն արձնի հանքավայրի մասին, որը նահապետական պրիմիտիվ ձևով արդյունահանում էին հույն վարպետները: Հենց այս հանքը նկատի ունենալով է, որ Ղարաբաղում Պետրոս Մեծի պատվիրակ Իվան Կարապետը իր ղեկուցադրերից մեկում գրում է՝ «էս երկրում առճճի մաղան շատ կայ, յենց մաղան կայ, որ յեփ խալես կես վե կես դուրս է ջե գոյ...»: Կիրճում այժմ իր հետազոտական աշխատանքներն է սկսել երկրաբանական արշավախումբը, որը հին հանքավայրերից բացի պղնձի ու արճնի նոր երակներ է որոնում:

անվանում է «Երկնամասն տաճար փառացն աստուծոյ»։ Զարտարապետության պատմաբան Յակոբսոնը գրում է՝ «Եկիրավ այն կարող ենք անվանել 13-րդ դարի հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանը»։ Աշխարհահռչակ բյուզանդագետ Շարլ Դիլը Գանձասարի այս կոթողը դասում է հայկական միջնադարի այն հինգ նշանավոր կառույցների շարքում, որոնք մտել են համաշխարհային մշակույթի ոսկե ֆոնդի մեջ։ Տաճարն ու գավիթը առանձնանում են բարձրաքանդակների առատությամբ։ Պատերին արված շուրջ 200 արձանադրությունները հայ պատմագիրների ուսումնասիրությունների համար հարուստ նյութ են ծառայում։ Միջնադարյան Արցախում այսպիսի մի ավանդույթ կար. ունեւոր մարդիկ վանքից գնում էին պատի տվյալ հատվածում գրելու իրավունքն ու արձանագրում իրենց բարեգործություններն ու նվիրատվությունները։ Գանձասարի քանդակները հայկական միջնադարյան քանդակագործական արվեստի մի ուրույն ճյուղավորություններից են։ Այն եւս քանդակագործական զուտ արցախյան դպրոցի գոյության վառ արտահայտությունն է։ Բազում տապանաքարերին, խաչքարերին ու այլ հուշարձաններին արված ռելիեֆների մեջ նա թաքնված են այդ դպրոցի արձանները։ Հասան-Ջալալի որդին է հիմնել գավիթը։ Այստեղ էին հավաքվում լուծելու ոչ միայն եկեղեցական, այլև քաղաքական ու հասարակական հրատապ հարցեր։ Այս իմաստով էլ հենց Գանձասարի վանքին վիճակված էր խոշոր դեր խաղալ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում։ Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը դեռևս 1672 թվականին նամակ է ուղարկել ռուսաց թագավոր Ալեքսեյ Միխայլովիչին, որով խնդրում էր օգնել բռնակալների ճիրաններում տառապող հայ ազգին։ Դա Հայաստանից ռուսաց արքունիք գնացած առաջին գիրն էր։ 1701 թվականի դարձանք այստեղ գումարվում է Լարաբաղի հինգ մեկնների զաղտնի խորհրդակցությունը։ Մեկնները Եսայի-Հասան Զալալյան կաթողիկոսի գլխավորությամբ որոշում են պարսից ու օսմանյան բռնակալներից երկիրը ազատագրելու համար դիմել Պետրոս Առաջինի ու ռուս ժողովրդի օգնությանը։

Գանձասարի անկրկնելի պատկերաքանդակները, զարդամոտիվներն ու բազմաթիվ արձանադրությունները գնեկիս հանկարծ հիշեցի մի հաթիբըցու պատմած առակը։ Մի օտարական, որի հայրն, անշուշտ, մոլի մահմեդական պետք է լիներ, գալիս է Լարաբաղ ու հայտարարում՝ «Դուք հայ չեք, ձեր հայրերն ու մայրերը, բոլոր նախնիները, ինչպես և դուք, «ալթան» եք, Լարաբաղի վանքերը, եկեղեցիները «ալթանական» են, ուրեմն և երկիրը «Ալթանիա» է»։ «Բայց մենք հայեր ենք, մեր երկիրն էլ Հայաստան», — ասում են մարդիկ։ «Դա նշանակություն չունի, — ասում

է այդ օտար մարդը, — մենք ձեզ այսօր «ալթան» ենք կնքում և վերջը Մոռացե՛ք, մոռացե՛ք հայ լինելու մասին...»։

Ո՞վ կարող էր լինել այդ օտարականը, հարցնում եմ ինքս ինձ, ընտանած գիտեմ, որ առակը կոնկրետ մարդու մասին չէ։ Ես Բաֆթու օրինակով գրեմ էի վերցրել ինձ հետ, որոնք ազատ ժամերին կարդում էի։ Մ. Խորենացու, Մ. Կաղանկատվացու, Կ. Գանձակեցու, Բաֆթու, Ստ. Զալալյանցի, Մ. Բարխուդարյանցի, Ե. Լալալյանի, Մ. Բարխուդարյանի ու Բ. Ուլուբաբյանի հայ ժողովրդի արևելյան այս հատվածի պատմությունն ու մշակույթը ուսումնասիրող գրքերից բացի, ինձ հետ էի վերցրել նաև Դ. Ա. Ախունդովի «Ազրբեջանի հին և վաղ միջնադարի քրիստոնեական հուշարձանները», Ռ. Գեյուշևի «Քրիստոնեությունը Կովկասյան Ալթանիայում» գրքերն ու Դ. Ա. և Մ. Դ. Ախունդովների «Աղվանքի վանքերի ու հուշարձանների վրա դրոշմված ժխական սիմվոլիկան ու աշխարհի պատկերը» բրոշյուրը, որոնք, սակայն, չէի հասցրել կարգաւ ինչ խոսք, որ հենց Գանձասարի վանական համալիրում դրանք կարգաւ ընկալվան անմիջական իրավիճակ է ստեղծում։ Կարծես թե քարերն էլ մի առանձին ցավ են զգում նրանց գրածներից։ Այո, մի նոր եղանակ է սկսվել։ Մորթում են հազարամյակներով ստեղծած մշակույթը, պատմությունը։ Ահա թե ովքեր կարող էին լինել հաթիբըցու պատմած առակի հերոսները։ Ախունդովները ամեն ինչ կամայականորեն «աղվանական» են հայտարարում։ Նրանք, արհամարհելով հայ և օտար պատմագիրների վկայությունները, բուն Աղվանքի սահմանների մեջ են ներառում հայոց Արցախը, Ռաթիքը, Սյունիքն ու Նախիջևանը։ Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթը, ներառյալ և արվեստը կամայականորեն աղվանական են համարում, մոռանալով, որ Մ. Կաղանկատվացին խոսելով Աղվանքի մասին, նկարագրում է հենց հայ ժողովրդի հյուսիսարևելյան հատվածի պատմությունը։ Գանձասարի վանքի բարձրաքանդակները արհեստականորեն և առանց հիմքի կապելով իրանական Միհր աստծու պաշտամունքի հետ (մ. թ. ա. 5—4-րդ դարեր), ազաւ այն նույնացնում են աղվանականի հետ, իսկ վերջում մեկնաբանում արդեն որպես ազրբեջանական արվեստի հուշարձաններ։ Մնանի տվադանում Գանձագռանն ու Մոզակում գտնված Սարգուր 2-րդի (մ. թ. ա. 764—735 թթ.) արձանադրություններում խոսելով Ռաթնիումի (Արցախ) և Էթիումի (Ռաթ) երկրների նվաճման մասին, ոչ մի խոսք չի ասում Ալթանիա երկրի մասին։ Հռոմ-հռոմեական հեղինակները միշտ էլ կովկասյան Ալթանիայի ու Հայաստանի միջև սահման են ճանաչել Քուր գետը։ Իսկ պատմահայր Մովսես Խորենացին ընդգծում է, որ Մեծ Հայքի հիմնադիր Վաղարշակ թագավորը (մ. թ. ա. 2-րդ դարի առաջին կես) իր երկրի

սահման է գծել «գեղերը հայկական խոսիցա», այսինքն, հայոց լեզվի տարածման եզերքներով: Վաղարշակ Թադավորը հայոց հյուսիս-արևելյան շրջանների կուսակալ է կարգում Սիսական տոհմի ժառանգ Առանին: Դրանից 150 տարի հետո Քուռի ձախ ափին բազմալեզու 26 ցեղերը միավորվում են Ալբանիա պետության մեջ: Սակայն 387 թ. այն կորցնում է իր ինքնուրույնությունն ու հայոց Արցախ, Ուտիք և Քուռից Հյուսիս գտնվող Կամբեճան նահանգների հետ միասին Իրանին ենթակա մի մարզպանության մեջ ընդգրկվում: Մարզը ավելի խոշոր միավոր Ալբանիայի անունով էր կոչվում: Հենց դա էր պատճառը, որ շուրջ 80 տարի հետո Մ. Խորենացին Արցախի կամ Ուտիքի մասին խոսելիս որպես հայոց Աղվանք էր ընդգծում, Քուռից հյուսիս գտնվող երկիրը անվանելով Բուն Աղվանք: 5-րդ դարի վերջերին հայոց Աղվանքում ստեղծվեց Թադավորություն այս երկրամասի հայոց առաջին կուսակալ Առանից սերված տոհմի ժառանգ Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ: Դա Մեծ Հայքի Թադավորության անկումից հետո նրա տարածքում գոյացած վարչաքաղաքական առաջին ինքնուրույն կազմակերպությունն էր: Իսկ Անդրբուլղան Ալբանիայում (հին հայկական աղբյուրներում՝ Բուն Աղվանք) երկիրը մասնատվեց բազմաթիվ 14 ցեղային միավորների: Այստեղ, ընայած շուրջ 300 տարի գոյություն ունեցած Թադավորության, ցեղերը այդպես էլ չմիավորվեցին և ընդհանուր էթնիկական միավոր չկազմեցին: Նույնիսկ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից զարգացրեցին զենք ստեղծելու փորձը ռզգեց նրանց միավորելուն: Մարզպանության տարիներին հայոց Աղվանքում հիմնվում է էջմիածնից կախյալ Աղվանից կաթողիկոսություն:

Սակայն հայ քարոզիչներին մեծ դժվարություններ ու զոհերի գնով է հաջողվում տարածել քրիստոնեությունն ու այն ընդգրկել նորաստեղծ կաթողիկոսության ոլորտում: 706 թ. արաբական իշխանության հաստատումից ի վեր Աղվանք անունը որպես քաղաքական կամ պետական միավոր գոյություն չունի: Այն գործածվում էր հայերի կողմից որպես երկրամասի եկեղեցական թեմի անուն և շնորհիվ կաթողիկոսության, պահպանում էր աշխարհագրական տերիտորիալ հասկացությունը: Ուշ միջնադարում օգուդ-թուրքերի Իրանից դեպի հյուսիս գաղթից հետո անդրբուլղան Ալբանիայի հարթավայրային հատվածը Շիրվան է կոչվում, իսկ լեռնային մասի համար եկվորները երկրի հին անունը (Ալբանիա՝ լեռների երկիր) Թադավանցին իրենց լեզվով և կոչեցին Դադասան: Քուռից հարավ ապրող, իրենց կրոնը, լեզուն, մշակույթն ունեցող բնիկ ժողովրդի՝ հայերի մեծամասնության համար նվաճող ցեղերից պաշտպանվելու միակ միջոցը Արցախի անմատչելի լեռներ քաշվելն էր: Ինչ վերա-

բերում է երկրամասի Արցախ անվանը, ապա որոշ «գիտնականներ» իզուր են փորձում դրան մոտ հնչող աղբյուրական (թուրքական) բուններ որոնել: Հայտնի է, որ հին Հայքում (ինչպես և այսօր) շատ տեղանուններ, բառեր ԱՐ-ով են սկսվում, օրինակ՝ ԱՐմենիա, ԱՐարատ, ԱՐագած, ԱՐա լեռ, ԱՐև, ԱՅՐուձի և այլն, այնպես, որ Հայքի կազմի մեջ մտնող այս երկրամասի համար ԱՐ-ով սկսվելը պատահական երևույթ չէ: Իսկ ԱՐ-ը, ըստ Աճառյանի ԱՅՐ-ի կրճատ ձևն է, որը նշանակում է տղամարդ, արու մարդ: Հեթանոսական Արցախում արու մարդը պաշտամունքի առարկա էր: Դրա ապացույցներից էր հին Տիգրանակերտի մոտ գտնված երեք մետրանոց հսկա Ֆալսը, որին մինչև վերջերս էլ լքեր կանայք երկրպագելու էին գնում: Դերեզմանոցներում միայն տղամարդկանց շիրմների են հուշարձան կանգնեցնում: Իսկ երկրի անվան երկրորդ մասը՝ ՅԱՆ-ը, ըստ երևույթին ՅՆՂ բառի առաջնային ձևն է: Ղարաբաղյան բարբառի որոշ ենթաբարբառներում պահպանվել է ՅԱՂ ձևը: Այսպիսով՝ ԱՐՅԱՆԸ՝ ԱՐՅԵՂՆ է, արանց ցեղ (Արան Հայկ նահապետի որդիներից մեկի անունն է), հավանաբար և արմենների նախահայրենիքը:

Բայց ահա Ախուրդովները, իբր խաչքարերի կամ Գանձասարի վանքի զարդապատկերներից ելնելով, ամեն ինչ որպես աղբյուրական արվեստի հուշարձաններ են մեկնաբանում, թեև այդ խաչքարերի կամ վանքի զարդամոտիվների բուսական հարդարանքը (երկրաչափական հետ գուգակցված) հենց հայկական արվեստին է յուրահատուկ, իսկ Ատրպատականի (Աղբյուրների) զարդանախշը մինչև 15-րդ դարը զուտ երկրաչափական էր:

«Անհասկանալի է, թե հեղինակների (Ախուրդովների—Բ. Կ.) ինչի՞ն էր պետք հայկական միջնադարյան դեկորատիվ արվեստի իմաստային ու գեղարվեստական բովանդակության աղավաղումը, թեթև ու անմիտ կերպով «կցելով» այն ժամակակ արդեն գոյություն չունեցող Ալբանիայի (իսկ հեղինակների հասկացությամբ՝ Աղբյուրների) արվեստին,— Կ. Ա. և Մ. Գ. Ախուրդովների կամայական հողվածին պատասխան «Գանձասարի վանքը և խաչքարերը, փաստեր և հերյուրանքներ» հոդվածում դրում է լեռնադրագի մեծահուշակ գիտնական, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Լ. Յակոբսոնը:— «Ափսոսանքով խոստովանում ենք, որ Ախուրդովների հողվածք թե՛ իմաստով և թե՛ ոգով ժայռահեղ տեղեկեցիկ է: Նման հողվածքները, իմ կարծիքով,— ավելացնում է լեռնադրագի գիտնականը,— կարող են միայն ապակողմնորոշել ընթերցողներին»: Ախուրդովները հայկական բոլոր խաչքարերը, որ դարում և պատմական Հայաստանի որ անկյունում էլ ստեղծված լինեն, ալբա-

նական-ազդերնական են հայտարարում, կայցնելով «խաղաղ» անու-
նը: Թե ուշ միջնադարում մահմեդական ազդերնանցիները ինչպես և երբ
են մոռացել իսլամի օրենքներն ու քրիստոնյա դարձել ու իրենց թույլ
ափել իսլամի կողմից անիծված «խաղ» բառն օգտագործել, անհայտ է
բոլորին: Սակայն ահա Ռ. Գնյուշը գովելով իր գործընկերների «սխալը»,
արագորեն «ուղղում» է այն, «խաղաղի» փոխարեն հորինելով «նիշան-
դաղ» բառը: Հավանաբար, վաղը մեկ այլ բառ կփորձեն կայցնել մեր ար-
վեստին, քանի դեռ ախուսողովների ու գնյուշների մտացածին մեկնաբա-
նությունները դեռևս կենսունակ են: Դ. և Մ. Ախունդովները Գանձա-
ւարի տաճարի թմբուկի նիստերին էլ են «ձևոք մեկնում», զարդապատ-
կերները փորձելով կրկին Միհրի պաշտամունքի հետ կապել: Թմբուկի
16 նիստերին պատկերաքանդակները միջնադարի հայ քանդակագործ-
ները այնպես են տեղադրել, որ դրանք արտահայտեն աստծո կառքի
իմաստը, այն է՝ քառադև շորս կենդանիների՝ մարդ-առյուծ-եղ-արծիվ
հասկացության մեջ դնելով անվերջ-անվախճանի գաղափարը: Նիստերի
բոլոր պատկերաքանդակներն ու զարդապատկերները ցողունների միջո-
ցով արտահայտում են նաև կենաց ծառի իմաստը: Բուսական անսկիզբ
ու անվերջ հյուսվածքները արտահայտում են հարստեման գաղափարը:
Պատկերները միևնույն ժամանակ շորս ավետարանիչների նշաններն են:
Իսկ խաչը ինքը՝ Քրիստոսն է, հովհարաձև վեղարը՝ նրա ճառագայթները:
Այնպես որ, պարսկական Միհրի պաշտամունքն (մ. թ. ա. 5—4-րդ դար)
այստեղ որևէ գործ ունենալ չէր կարող, և ինչպես Ա. Լ. Յակոբսոնն է
նշում՝ «Հայաստանի այս ողջ «այբսնիկացիան» մտացածին է ու ոչ մի
կերպ և ոչնչով չի հիմնավորված»:

Թմբուկի երկու նիստերի վրա ծնկաչոք աղոթողներ են պատկերված՝
ձևոքները կրծքի ուղղությամբ վեր պարզած: Հիշեցի մարտակերտյան
նախաուրարտական շրջանի մահարձանները: Թվաց, թե նրանք վաղ եր-
կաթն դարաշրջանից ինչ-որ հրաշքով հայտնվել են միջնադարում ու
նույն հայացքով մեղ են նայում: Ավելի քան երկու հազար տարի էր ան-
ցել, իսկ հայ ժողովուրդը պատմական դաժան թոհուրոհների միջով անց-
նում, պահպանում է իր արվեստը, իր աշխարհընկալումը:

Կիրակոս Գանձակեցին «Հալոց պատմություն» գրքում Հասան-Ջա-
լալին ներկայացնում է որպես բարեպաշտ, հեզ ու հանգիստ, ողորմած
ու աղքատասեր, անապատականների նման աղոթքների ու աղաչանքների
մեջ ճգնող, ուսումնասեր: Մոր՝ Խորիշահի մասին գրում է, որ ամուսնու՝
Վախտանգ իշխանի մահից հետո գնում է Երուսաղեմ, ճգնությամբ անց-
կացնում իր օրերը: Նա իր նրբահյուս ձեռագործով էր հոգում իր ապ-
րուստը:

Հեռվից երևում է Խոխանաբերդը: Պատկերացնում եմ մոնղոլ զո-
րապետ Բորա նոյինի զորաբանակով շրջապատված Խոխանաբերդը: Բո-
լոր տեսակի բերդեր, ամրոցներ տեսած ու խորտակած մոնղոլական բա-
նակը երկյուղեց անմատչելի բերդի տեսքից: Սակայն նրանք այն նվա-
ճելու ձևն էլ գիտեն: Պաշարումը այնքան են երկարաձգում, մինչև բերդի
պաշտպանները սպառեն բոլոր պաշարներն ու սովամահ լինեն: Ըստ
ավանդության, նման ճակատագիր էր վիճակվել այս բերդի դիմաց
գտնվող Կաշաղակաբերդի պաշտպաններին: Թշնամին երկար պաշարու-
մից հետո անմատչելի բերդի հարթակում միայն գիակներ էր գտել: Իսկ
ահա այստեղ Բորա նոյինը Հասան-Ջալալի գեղեցկուհի աղջկան՝ Ռու-
զանին է պահանջում: Մինչև օրս շրջակա գյուղերում պատմվում է Ռու-
զանի՝ հանուն հայրենիքի անձնազոհության մասին դրույցներն ու ավան-
դությունները: Մուրացանը դրանց հիման վրա էլ գրում է «Ռուզան»
պատմական դրաման: Իշխանի դուստրը կնություն է գնում ատելի մոն-
ղոլին, դրանով իսկ կործանումից փրկում հայրենի երկիրը: Արցախի
տիրոջը պարտավորեցնում են մասնակցելու մոնղոլների արշավանքնե-
րին: Հենց Կիլիկիայի մատույցներում Հասան-Ջալալը, որը միշտ կապեր
էր պահպանում հայկական այդ պետության թագավորական տան հետ ու
նրա հետ Մեծ Հայքը վերականգնելու ծրագրեր մշակում, նուրբ գիվա-
նագիտությամբ միջնորդ է դառնում Հեթում թագավորի ու մոնղոլների
միջև փոխհարձակման և փոխօգնության դաշնագիր կազմելուն, դրա-
նով իսկ փրկում հայկական այս պետությունը կործանումից: Սակայն
Բուզա զորապետն ու Արղու ոստիկանը 1251 թվականին նեղում են Ար-
ցախի իշխանին, քանդում նրա բերդերը, ծանր հարկ դնում վրան: Նրան
չօգնեց նաև Ղարաղորում՝ Մանգու խանի օգնությանը դիմելը: 1261
թվականին Արղուն սպանել է տալիս մեծ հայրենասերին:

Կիրակոս Գանձակեցին, որը ականատես էր մոնղոլների ավերիչ
ասպատակություններին ու գերի էր ընկել, ապա փախել դիրությունից,
այսպես է նկարագրում երկրի վիճակը. «... Երկիրը թափուր դարձավ իր
բնակիչներից, իսկ նրա վրա օտար որդիներ էին շրջում: Ընկածների
բազմությունից հողը ծածկվեց, իսկ արյունը առու կազմած ջրի նման
հոսում էր: Ոսկորները երկար ժամանակ անց քարակույտերի նման դիզ-
ված երևում էին...»

Անցնելով Խաչենագետը, հայտնվում ենք փարթամ բուսածածկի թա-
գավորությունում, որը դժվարացնում էր դեպի Հասան-Ջալալի ապա-
րանքները՝ Դարպասներ ընթացքը: Խոխանաբերդի ստորոտում խիտ ծա-
ռերի արանքում հին շինությունների փլատակներ են հայտնվում: Ան-
կյուններում կլոր աշտարակներ ունեցող լայն պարսպից ներս ընդար-

հակված էր այն ժամանակ Ռուսաստանի հայոց արհեստակցութեան, բայց ավելի բազմաթիւ գործերով էր զբաղված, քան թէ եկեղեցական:

Վանքի հիմնադրման ճշգրիտ թվականն անհայտ է: Մ. Կաղանկատ-վացին հիշատակում է Մեծիրանքի եպիսկոպոսութիւնը: Այն դարերի ընթացքում աստիճանաբար ավելացված 8 եկեղեցիների համալիր է: Եկեղեցիներից մեկի մուտքից վեր արձանագրութիւնը վավերացնում է Վախտանգ իշխանի կին, Մեծ Սարգսի դուստր, Զաքարե և Իվանե եղբայրների քույր հորիշահի կողմից եկեղեցու վերակառուցման կամ նորոգման փաստը:

Վանքից լավ է երևում գլուղը: Քոլատակը Արցախի ամենահին բնակավայրերից է: Բաղմամբիվ վավերագրեր ու հիշատակարաններ մեծահոշակ դիտնական և կաթողիկոս, ծնունդով ղարաբաղցի (Մարաղա գլուղից) Կարեգին Հովսեփյանին հանգեցրել են այն եղրակացութեան, որ Պոռչյան կամ խաղբակյան տոհմի (նրանք հետադաշտում իշխել են Վալոց Զորում) հայրենի բնակավայրը Քոլատակն էր:

Վաղ առաւելոյան Կոշիկ անապատ եմ գնում: Երկու ճանապարհներից ընտրեցի ամենակարճը: Այդ հուշարձանախմբի մասին գիտելի Հովսեփ Օրբելու մի աշխատութիւնից, որտեղ մեծ գիտնականը մանրամասն նկարագրում է խաչքարերի պատկերաքանդակները ու բարձր գնահատական տալիս այդ շուտամենասիրված արվեստին:

— Մի ժամուկեսից կհասնենք, 10 կմ հազիվ լինի, — ասաց ուղեկիցս:

Ճանապարհի եզրին մի բար ցույց տվեց, որի վրա երկու փոս էր փորված՝ մեջը լցված անձրեաջրով:

— Սուրբ ոտնահետքերն են, — ասաց նա, — սուրբ է իջել այստեղ:

Փոսորակները եղրագծով հսկա ոտնահետքեր են հիշեցնում: Հավանաբար, այն ինչ-որ մեկն է փորել: Ասլառածին կառնած թզուկծառի տակ խաչքար էր դրված: Աջ կողմում հսկա ապառաժներ էին շարված: Զարմանքից քար կտրած նայում եմ բնութեան կերտած քարեղեն դեմքերին, ֆանտաստիկ ֆիգուրներին, հիանում պլաստիկայի անկրկնելի զեղեցկութեամբ:

— Սա էլ խաչերի ջուրն է, — ասաց ուղեկիցս, երբ անցնում էինք ձորով հոսող առուն, — իսկ ձորը Փրկածն էր կոչվում:

— Ինչո՞ւ:

— Այստեղ շատ մարդիկ են փրկվել:

Արդեն շուրջ ժամ է, ինչ բարձրանում ենք լեռնալանջով ու իջնում ձորերով:

— Էս ա հա՛, հասանք... — անընդհատ հանգստացնում է խաչիկը: Բայց մի բացատում նա շվարած շորս կողմը նայեց:

— Մի քիչ էստեղ սպասիր, ես էս կողմերում փնտրեմ, հետո կգամ: — Մեկ ժամ հետո ձորից լավեց խաչիկի ձայնը: Նա կորցրել էր բացատն ու իմ արձագանքով էր փորձում գտնել այն:

— Մոտավորապես գտա այն, — ասաց նա, — պարզապես մի երկու սար անցել ենք անապատից:

Լեռնաբազուկի կատարին խուլ անտառի մեջ անսպասելիորեն քարակերտ մի կամար հայտնվեց իմ առաջ:

— Ո՞ւր է տանում այս մուտքը, երբ երկու կողմում անտառն է:

— Զգիտեմ, — ասաց նա, — բայց այն վանքի մուտքն է:

Մոտերի արանքում մամուռով ծածկված հսկա շափերի խաչքարեր էին ընկած: Դրանց առատութիւնը զարմանք էր պատճառում: Եթե խնամք լիներ ու անտառը մուտք չգործեր այստեղ, այն չէր զիջի Նորադուղին, իսկ պատկերաքանդակների արվեստով, թերևս, գերազանցեր բոլորին: Զննելով խաչքարերի արձանագրութիւնները, հանդիպեցի «նեխ» թվագրութեան: Այն գրված էր եկեղեցու պատի մեջ ազուցված գեղաքանդակ խաչքարի վրա: Այն Արցախում իմ տեսած ամենահին խաչքարն էր (9-րդ դար): Մի սրահի խորշի մեջ տեղադրված արձանագրութեան մեջ (1244 թ.) հանդիպում ենք Պոռ իշխանի անվանը: Իշխանը հայտնում է իր նվիրատվութիւնների մասին: Հետդարձի համար մենք այլ ուղղութիւն ընտրեցինք: Կրկին ամեն քայլափոխի հողաշերտի մեջ խրված խաչքարերի էինք հանդիպում: Հսկա ծառերի արանքում նշմարվում էին հին շինութիւնների փլատակները: Անտառը լրիվ նվաճել է այս հին բնակավայրի տարածքը: Զորում լսվում է խաչների վտակ Քոլատակի ջուր կոչվող գետի մոնշյունը: Աղբյուրներից ծնունդ առնող լեռնային գետը մեկ հայտնվում էր խոր ձորում, մեկ անհետանում վիհի մեջ:

ԻՁ. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

«Խաչեն գետի ընթացքով ցած իջնելով և թեմվելով դեպի Խենդրատան գլուղը, տեղեկություններ հավաքեցի Մելիք-Միրզախանյանների մասին: Այստեղ մնացի միայն մեկ օր, որովհետև սաստիկ վատ բնդունելություն գտա: Ինձ, առհասարակ, չէր հաշտվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մելիքների ժառանգներ, և մանավանդ, երբ նրանց տոհմի պատմութեան մեջ կային առատավոր կետեր: Այստեղից անցա Շուշի»:

Սակայն մինչ Շուշի հասնելը ինձ հետաքրքրում էր Տիգրանակերտը՝ Տիգրան Մեծի հիմնած 4 Տիգրանակերտներից մեկը: Մեծահասակ մար-

դիկ Ղարաբաղում այն Տկրակերտ են անվանում: Մարտակերտից Աղզամ տանող ճանապարհին, իսաչինի գետահովիտ չհասած, աջ կողմում հեթանոսական գերեզմաններ են՝ ֆալոսներ ու սովորական ձևի տապանաքարեր: Հայտնի է, որ հայերը հեթանոսական շրջանում նման շիրմաքարեր դնելու սովորություն են ունեցել: Մի ժամանակ մահմեդական գերեզմանոցը խառնվել է նրանց հետ: Այժմ հանվել են ֆալոս-շիրմաքարերը: Հողի մեջ խրված երեք քար էր մնացել երեք հազարամյա հետաքրքիր հուշարձաններից: Դրանցից մեկը նոր էր տեղից հանված ու ընկած գետինին: Զննելով ճանապարհի ձախ կողմի մահմեդական սրածայր շիրմաքարերը, գտա քարերի անհետացման պատճառը: Մույլ քարտաշների համար շատ հեշտ էր պատրաստի քարտերը տեղից հանել, տաշելով ծայրը սրել ու տնկել նոր մահացածի շիրիմին: Այն խորհրդային Ադրբեյջանի տարածքում պահպանված միակ նման հուշարձանն է հայկական հեթանոսական ժամանակաշրջանից: Տարօրինակ է, որ ոչինչ չի ձեռնարկվում խնամքով կազմակերպված ոչնչացումից փրկելու պատմությունն կարևոր հուշարձանները: Շորբուպաղ վայրում վերակառուցվել է հինավուրց ամրոց-իշխանատունը: Այն անկյուններում շորս աշտարակներով տիպիկ մելիքական շրջանի կառույց է: Սակայն բարձունքը, որի վրա էլ մի ժամանակ գտնվում էր Տիգրանակերտը, այժմ քարհանքի էր վերածվել: Բաֆֆին նկարագրում է, թե կուսապատցի Վանի հարյուրապետը (հետագայում՝ մելիք Վանին) ինչպես է երկու անգամ ուսու հայ զինվորներից կազմված ջոկատի հետ պաշարման ժամանակ թշնամու համար առեղծված մնացած ձեռով անհետացել բերդի տարածքից: Իսկ մի քանի տարի առաջ մի մարդ լեռան հակադիր կողմում ինձ մի մեծ անցք ցույց տվեց, ասելով, թե դա բերդից եկող գետնափոր անցքի ելքն է: Ըստ հավանականություն, հենց այդ անցքով էլ քաջ կուսապատցին փախցրել էր զորքը, շփոթության մեջ գցելով թշնամուն:

ԻԷ. ՇՈՒՇԻ

«Իշխանելով Շուշիի առաջնորդարանում, ինձ հաջողվեցավ բնեկ հոգևոր կոնսիտորիայի արխիվը...»:

Շուշի... միշտ փորձում ենք պատկերացնել Արցախ-Ղարաբաղի համար աղետալի իրադարձություններով լեցուն 18-րդ դարը: Հեռվից երևում է անառիկ բերդը: Անհերքելի վավերագրերը պատմում են, որ 1717 թվականին, երբ «Շուշի դալայում» հաստատվում, ամրանում է հայ աղագլխն-ազատագրական պայքարի հերոսներից մեկը՝ Ավան հարյուրապետը, արդեն գոյություն ուներ Շուշիի բերդը: Սակայն դիմենք Կիրակոս

Գանձակեցուն: Նա հայտնում է, որ Բաթու զորապետի որդի Սարթաղը 1251 թվականին Հասան-Ջալալին է վերադարձնում Չարաբերդը, Ակնան ու Կարկառի բերդերը: Կարկառ անվան տակ մենք լինք էլ կարող մեկ ուրիշ բերդ պատկերացնել, քան հետագայում Շուշի կոչված բերդը: Սակայն այս բերդի գոյության մասին ավելի հին ժամանակաշրջան ընդգրկող աղբյուրներ էլ կան: Եվ շնայած այս ամենին որոշ վաղ-պատմաբաններ բերդի հիմնադրումը Փանահ Ալիի Ղարաբաղում 1752 թ. հայտնվելու հետ են կապում, համառոտ են ընդունելով բերդի մինչ այդ գոյությունը:

Եվ ահա այն բերդը, որը փառահեղորեն ծվարել է Ղարաբաղի լեռնաշղթայից իջնող լեռնաբազուկի հարթ կրճթին, աիրապետում է Կարկառի հովտին: Սա այն բերդն է, որը մի ողջ հազարամյակ հուսալի ապաստան էր հայ զորականների համար, ու որպես ամուր պատվար, բարեխղճորեն ծառայեց օտար նվաճողների դեմ պայքարում: Սակայն ազատագրական շարժմանը դավաճանած մելիք Շահնազար 2-րդի ձեռքով այն անցավ քոչվոր ցեղապետ Փանահ Ալիին: Արյան և ավարառությունների կարոտ իր ցեղակիցների հետ նա այստեղից ասպատակում էր, թալանում հայոց գյուղերն ու ավանները: Շուշիի բերդը դարձավ Արցախում հայ աղագլխն-ազատագրական պայքարի թշնամին ու ջլատեց Ղարաբաղի երբեմնի հզորությունն ու միասնությունը: Փանահի որդի Իբրահիմ խանը սերտ կապեր հաստատելով օսմանյան սուլթանության հետ, ամեն կերպ ձգտում էր խափանել Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռուսական կայսրությանը:

«Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նույն մելիքներին թշնամի Իբրահիմ խանին թողեցին որպես այդ երկրի ղյալվոր կառավարիչ: Իբրահիմ խանը դավաճանեց ռուսներին և սպանվեց հայ միլիթի ծեղով (դա մելիք Շահնազար 2-րդի որդի մելիք Զաւուղն էր, այսպիսով՝ «անպիտան հոր պիտանի ուղին քաղեց հոր մեղքեր...»: Քայց նա տեղը նշանակեցին դավաճանի մեծ որդի Մեհտի խանին՝ ավելի ընդարձակ իրավունքներով: Նա ավելի մեծ դավաճանություն գործեց: 1822 թվականին փախավ Պարսկաստան ու պարսից զորքի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուսների դեմ: Անհապաստան է, թե նույն ժամանակվա ռուսաց պաշտոնակալները ի՞նչ էին գտնում այդ նեղագլու, այդ երկրին խուրճ ու օտար տաւր խաների մեջ, որ նրանց գերադասում էին հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն զոհաբերությամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաստանին»:

Շուշին կառուցապատելու համար խանը օգտագործում է հայերի կառուցողական հմտությունը: Շուշի քաղաքը 19-րդ դարում Անդրկով-

կասում եղել է առևտրի ու մշակույթի կարևորագույն կենտրոններից մեկը: 1805 թվականին, երբ Ղարաբաղը անցնում է Ռուսաստանին, Շուշին տնտեսական ու մշակութային զարգացման մեծ հնարավորություններ է ստանում: 1820-ական թվականներից սկսում են գործել հայկական դրապրոցն ու տպարանը: Օտարերկրացիները «հայոց փոքրիկ Փարիզ» անունով են կնքել այս քաղաքը: Կրկին երևան է գալիս հայ մարդու շինարարական հանճարը: Այսօր էլ իր փառահեղ տեսքով ողջ քաղաքի վրա իշխում է Ղազանչիցոյ եկեղեցին: Բաֆֆու այցելության ժամանակ այն դեռևս չէր ավարտվել: Այստեղ հրապարակվում էին բազմաթիվ պարբերականներ: Քաղաքի կյանքին սակաս աշխուժություն չէր բերում նաև դամբրյանի 350 տեղով թատրոնը: Շուշին դառնում է հայ մտավորականության կարևորագույն կենտրոններից մեկը: Այստեղ են ծնվել ու դաստիարակվել ականավոր հեղափոխականներ Բ. և Ի. Կնունյանց եղբայրները, Ս. Կասյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ս. Համարաձումյանը, Հ. Գյուլիքեխյանը, Ա. Բևեկզադյանը, Հ. Թ. Թևոսյանը, Ն. Ստեփանյանը: Շուշին մշակույթի ու գիտության գործիչների գնալիս ֆոնդի իսկական շտեմարան էր: Շուշին տվել է մշակույթի այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են գեղանկարիչ Ս. Աղաջանյանը, քանդակագործ Հ. Գյուրջյանը, գրող Մուրացանը, պատմաբան Լեոն, աշխարհահռչակակա, եմիկոսներ Ի. Կնունյանցը, Ա. Թախտաջյանը և շատ ուրիշներ:

1881 թվի ապրիլին առանձին գրքով լույս էր տեսել Բաֆֆու «Խենթեր»։ «Վեպը դուրս թողնվեց տպարանից և հավելեց, սպառվեց մի քանի շաբաթների ընթացքում», — պատմում էր գրքի սրբազրիչ, հետադաշում հռչակավոր պատմաբան Լեոն: Այնպես, որ Բաֆֆին մտավորականության շրջանակներում արդեն հանրահայտ դեմք էր, ու նա կարող էր այստեղ օժանդակության հույսեր ունենալ:

Ղազանչիցոյ (ս. Ամենափրկիչ) եկեղեցու բակից մուրճի հարվածների ձայներ էին լսվում: Պարսպի մուտքի մոտ հաղթանդամ ու ժպտադեմ մի մարդ դիմավորեց մեզ: Դեմքը ծանոթ թվաց: Բայց տարիներ առաջ այս բարի ժպիտի ու կրակոտ խոշոր աչքերի հետևում վերականգնվող Դառնիի հեթանոսական տաճարն էր: Ճարտարապետ Ա. Սահինյանը գովասանքի քիչ խոսքեր շատաց այս շինարարի հասցեին, որը ամենազովարիսն պահերին անսպասելի մտահղացումներով ու առաջարկություններով շատ օգնեց անտիկ հուշարձանի վերականգնման աշխատանքներին: Եվ ահա Գառնիում իր աշխատանքային մեկրությունը ստացած բազմափորձ շինարարը մի նոր հանգուզն քայլ է նախաձեռնել: Նա մի խումբ զարաբաղցի շինարարների հետ իրականացնում է Ամենափրկիչ տաճարի և զանգակատան վերակառուցման աշխատանքները: Տա-

ճարը կարծես նոր ճեքմակ հագուստ է հագել: Պատերը լրիվ շարվել են: Հերթը հովհարածե վեղարին է: 1987 թվականին լրացավ եկեղեցու շինարարության ավարտի 100-ամյակը: Վոլոդյա Բաբայանը արդեն 5 տարի է, ինչ նվիրվել է այս գործին:

— Հերթը Գանձասարի վանքին կհասնի՞,— հարցրի ես:

— Դա իմ կյանքի գերագույն նպատակն է,— պատասխանեց շինարարը:

Շուշիի հայկական թաղամասում փորձում եմ գտնել կոնսիստորիայի շենքը, որտեղ Բաֆֆին հանդիպումներ էր ունեցել եկեղեցու առաջնորդների, քաղաքի առաջագեմ մտավորականների հետ, զննել արխիվները:

«1881 թվին ես հանապարհորդում էի Ղարաբաղում տեղային մելիքների պատմության համար նյութեր հավաքելու: Սեպտեմբեր ամսի 10-ին գնացի Շուշի, Իջևանցի առաջնորդաբանում, քեմի հաշորդ, առժ. Կարապետ վարդապետ (այժմ Եպիսկոպոս) Ալվազյանի մոտ: Իմ հանապարհորդության նպատակը իմ բոլոր ծանոթների հայտնի լինելով, յուրաքանչյուրը աշխատում էր օգնել ինձ: Մեկը բերանացի ավանդություններ էր հաղորդում, մյուսը բերում էր որևէ ձեռագիր, որ պատմական նշանակություն ուներ: Այնպես, որ Շուշիում ինձ հաջողվեցավ հավաքել բավական պաշար:

Ես մնացի այդ ֆաղափում ամբողջ 2 շաբաթ: Այն ժամանակ Մակար վարդապետը համարյա ամեն օր իմ մոտ էր լինում: Երբեմն Կարապետ հայր սուրբի և իմ հետ հաշում էր, երբեմն մեզ մոտ քեյ էր խմում: Մեր խոսակցության առարկան ըստ մեծի մասին Ղարաբաղի մելիքները և նրանց գործերն էին: Ինձ Մակար վարդապետը աշխատում էր ինձ նյութեր մատակարարել, երբեմն ամբողջ օրով այս կողմ, այն կողմ էր գնում՝ նյութեր որոնելու»:

Ոչ որ չկարողացավ ստույգ ցույց տալ այդ շենքի տեղը: Մի մեծահասակ, բայց ամուր կազմվածքով մարդու նկատեցի, որը դանդաղ քայլում էր, ինչ-որ բան հիշելով շրջվում որևէ կողմ, երկար, քննախույզ գիտում Շուշիի տեսարանները:

— Շուշեցի ե՞ք, հայրիկ,— նրան դիմեցի ես:

— Հա՛, Շուշվա ծնունդ եմ,— ասաց նա, ապա շվատահող հայացքը ինձ հռնեց:

— Հին Շուշին է ինձ հետաքրքրում, հայրիկ:

— Զարեհ Սամսոնի Մելիք-Շահնազարյան,— հանդիսավոր ներկայացավ նա,— մինչև 1920 թվականը այստեղ եմ ապրել: Հիմա նրանում եմ բնակվում: Հարցրու, տեսնեմ քեզ ի՞նչ է հետաքրքրում:

— Ինձ հետաքրքրում են Բաֆֆու այցելած վայրերը: Կոնստանտնուպոլսի մոտ է:

Նայեց շուրջը: Մի բաց տարածք ցույց տալով ասաց՝

— Ա՛յ, այստեղ էր:

Փողոցով դեպի վեր բարձրացանք: Կանգնեց մի երկհարկանի շենքի մոտ:

— Սա Մարիամ Ղուկասյանի կանանց գիմնազիան էր:— Մոտեցավ, աղբյուրից ջուր խմեց:— Նույն անուշ ջուրն է: 1905 թվականին շուրջից թամիրվան է էն սարից 18 կիլոմետր երկարության խողովակաշարով հասցրել քաղաք: Այսպիսի մի աղբյուր էլ թաթարական թաղամասում էր կանգնեցրել: Իսկ ահա այս գեղեցիկ շենքը ունակված նոր պարոցն է, դիմացինը՝ ժամհարյանների հիվանդանոցը:

— Իսկ ինչքա՞ն ժամանակ է, որ Շուշիում չեք եղել, — հարցրի ես:

— Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելուց ի վեր: Ո՛ր գամ, երբ ոչ մի հարազատ չի մնացել:

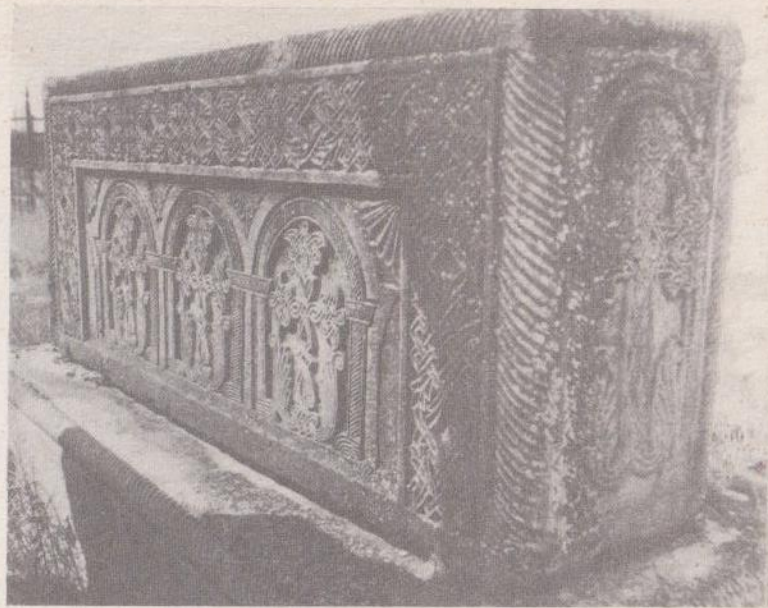
— Իսկ տունը, որտեղ ձեր մանկությունն էք անցկացրել, չե՞ք հիշում:

Տխրության բող իջավ ծերունական դեմքին: Գլուխը բարձրացրեց, նայեց գիմացի լանջի կողմը:

— Այնտեղ էր... 1917 թվին 16 տարեկան հասակում կամավոր գրվեցի Գանձակի ու Ղարաբաղի պաշտպանության բանակում: Ողջ Ղարաբաղը օսմանյան զորքերի ու մուսավաթականների օղակի մեջ էր առնրված:

Հայրիկ Թումյանը «Դեպքերը Ղարաբաղում» գրքում գրում է. «Բարձրից հետո թուրքական ջոկատները կենտրոնացել էին Աղզամում՝ Զամիլ-Զալիգ-բեյի հրամանատարությամբ և պատրաստվում էին հարձակվելու Ղարաբաղի վրա: Սեպտեմբերի 25-ին (1918 թ.) Շուշիում տարածվեց նորի փաշայի վերջնագիրը՝ ուղղված Ղարաբաղի հայությանը, որտեղ ասվում է. «... տաճկական հրամանատարությունը Բաքուն գրավելուց հետո իր «հաղթական» զորամասերը ուղղել է Ղարաբաղի դեմ և պահանջում է հայերից զինաթափվել, ճանապարհ տալ թուրքական և աղբյուրական զորքերին անցնելու Շուշի և ճանաչել Աղբյուրյանի իշխանությունը»: Թուրք փաշան Ղարաբաղցիներին հիշեցնում է Զեյթունը, Սասունը, որոնք «չգիմացան թուրքական բանակի հարվածներին»:

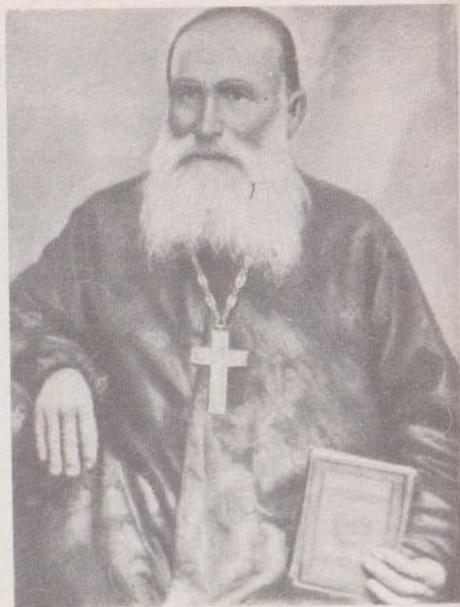
Վերջնագիրը չափաբեկեց հայերին, որոնք իրենց մեջ վառ են պահում նախնիների հայրենասիրությունը, ազգասիրությունն ու մարտական ոգին, որի մեջ վառ էր աղզային ինքնագիտակցությունը և արժանապատվու-

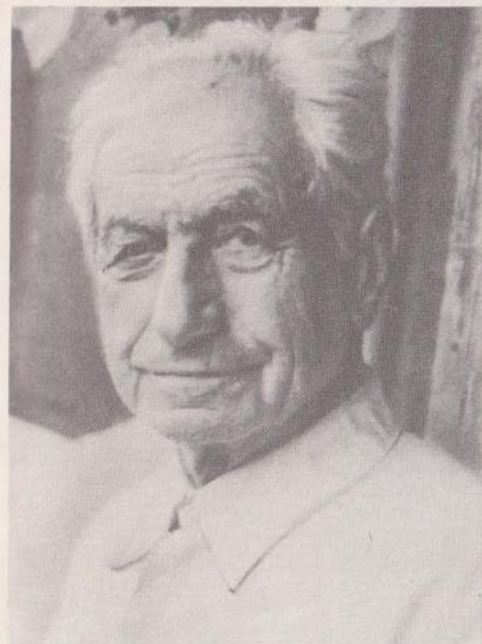
Գանձակ. 19-րդ դարի տապառաֆար.

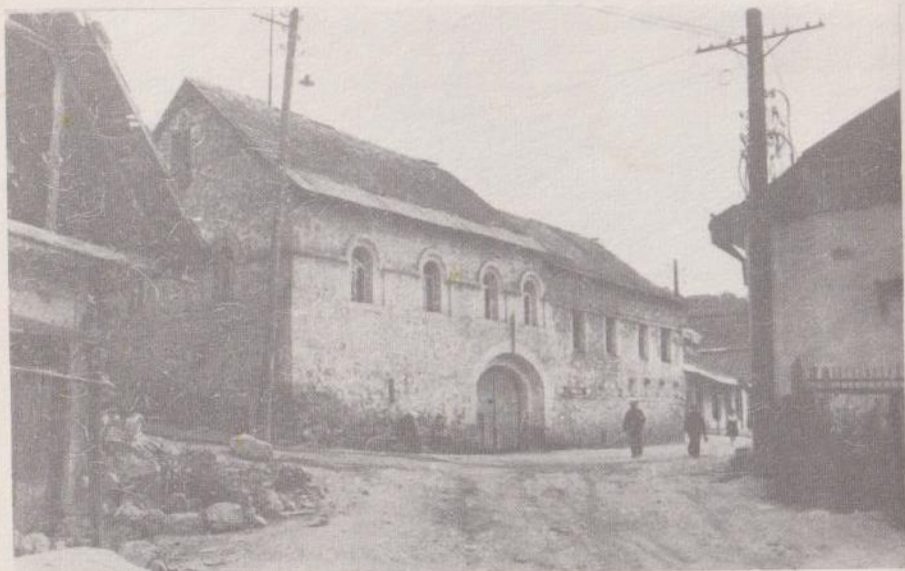
Տեսարան Գետաշենից.

Դանիել Տեր- Բարսղամյան.

Բժիշկ Սիմոն
Տեր-Բարսղամյան.

Գեաշեն. Մելիք Մնացականի
տունը.

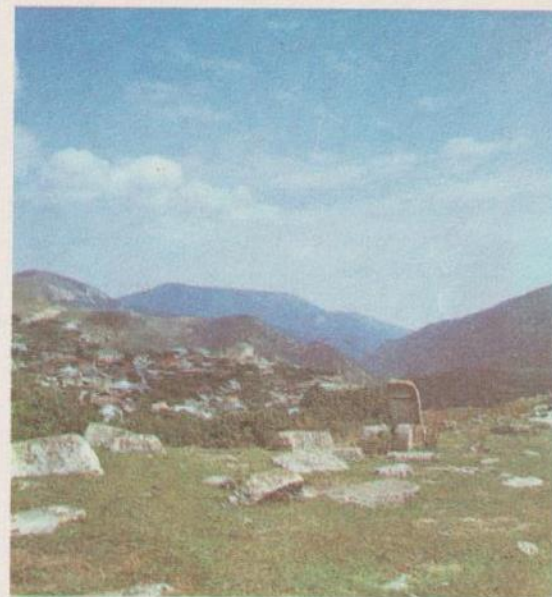
Երեւնի սր. Սարգիս Եկեղեցի.

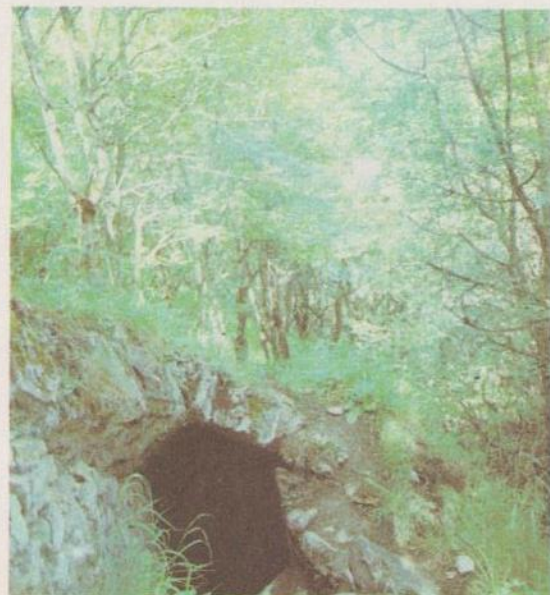
Դանիել Տեր-Բարադամյանի
պատրաստած մատուցարանը.

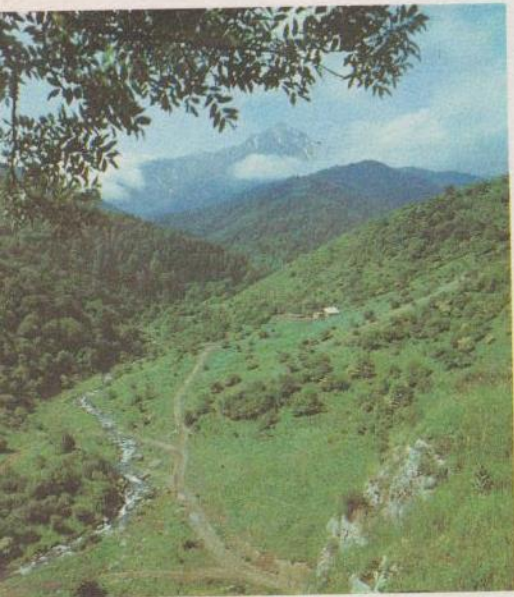
Տեսարան անապատի ձորից.

Գյուլիստան գյուղը.

Գյուլիստանի բերդը, չբազողի
նանապարհ.

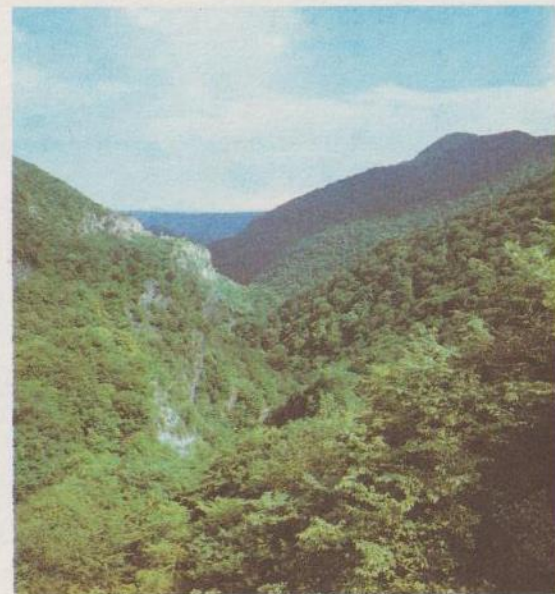
Տեսարան Գյուլիստանի բերդից.

Անապատի ձորը.

Գյուլիստանի բերդ. եկեղեցու
փլատակները.

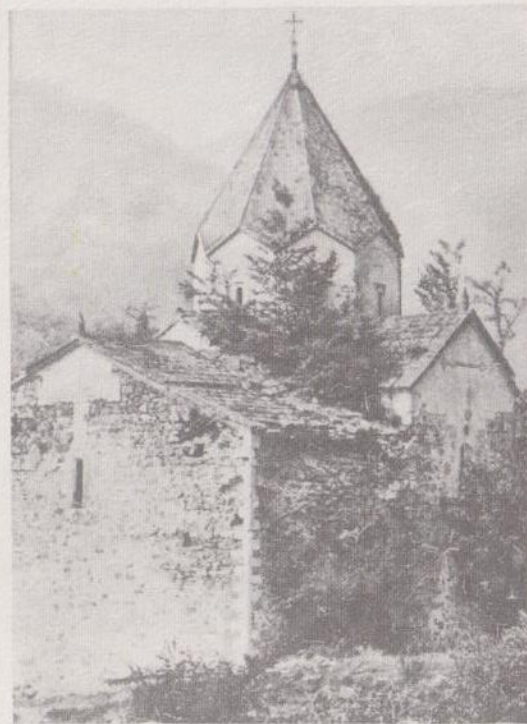
Տեսարան դեպի Նդիշե
առափյալի վանքը.

Վաչագան բարեպաշտ
քաղավորի դամբարանը.

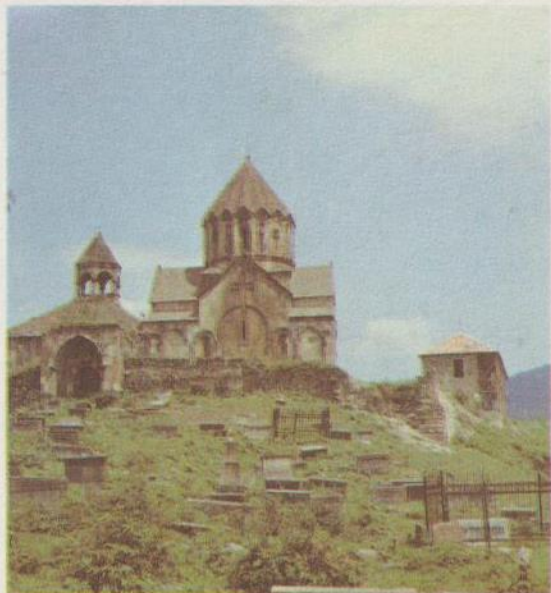
Եղիշե առաքյալի վանքը.

Երիցմանկանց վանքը.

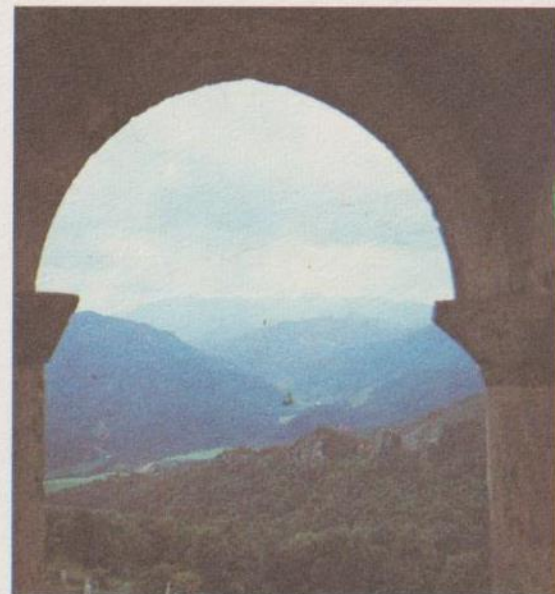

Հին իջևանատան բեկորներ.

Գանձասարի վանքը.

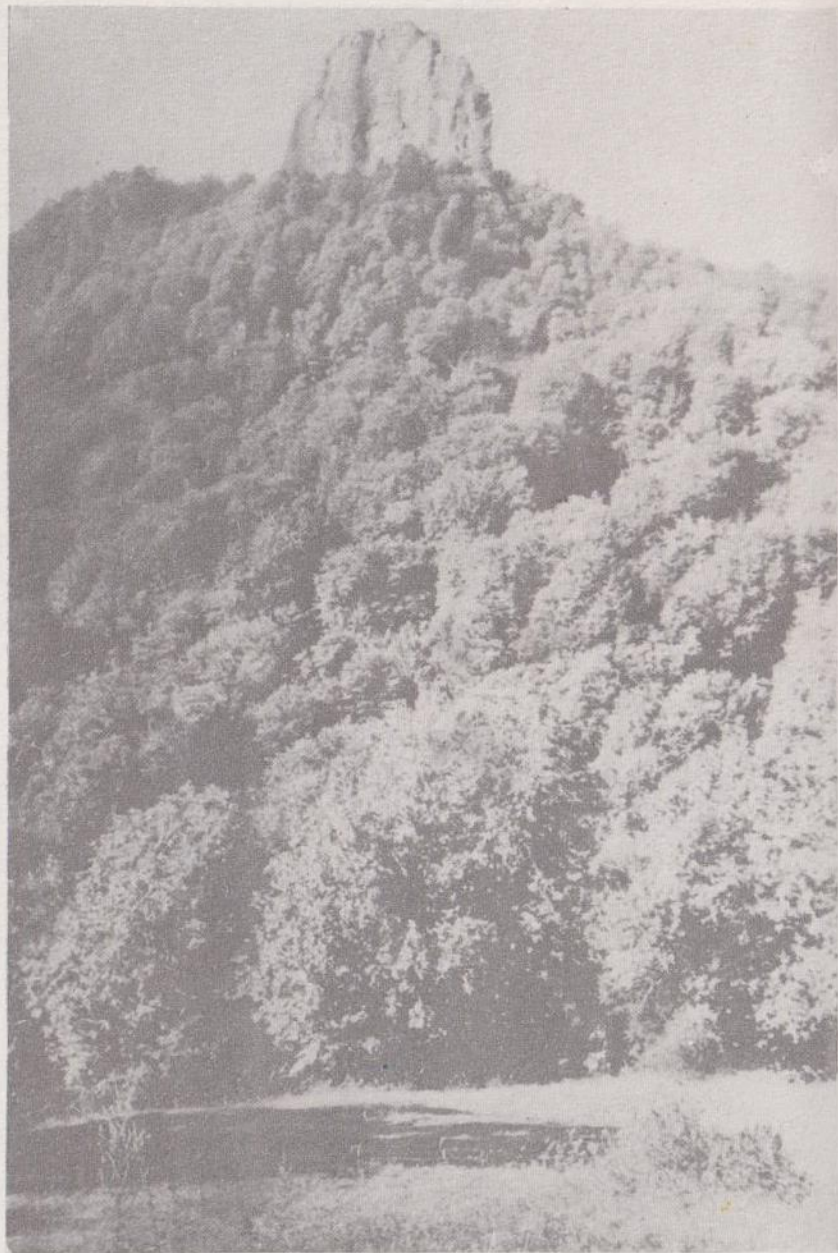
Դաղի վանքը.

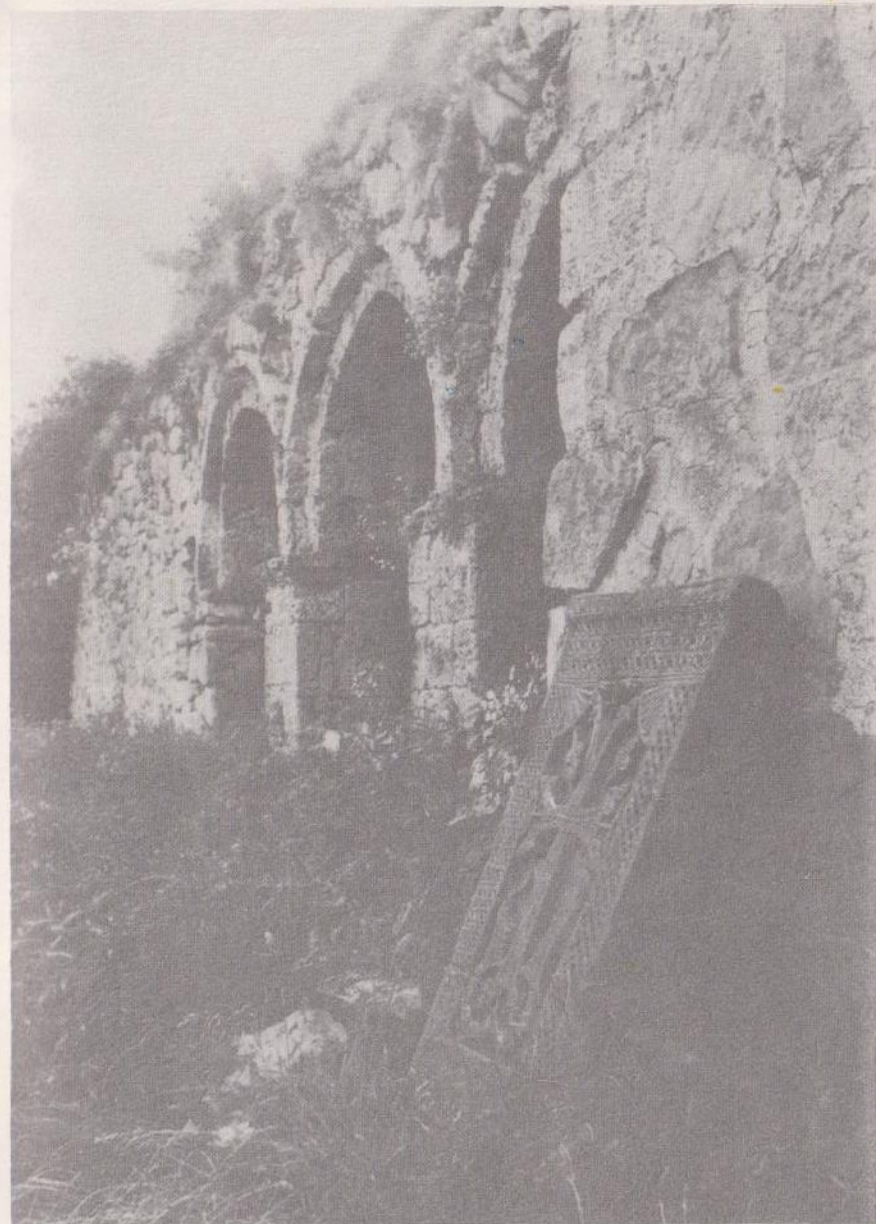
Տեսարան Գանձասարի վանքից.

Գանձասարի վանքի սր.
Հովհաննես Եկեղեցու բմբուկը.

Կաշաղակաբերդ.

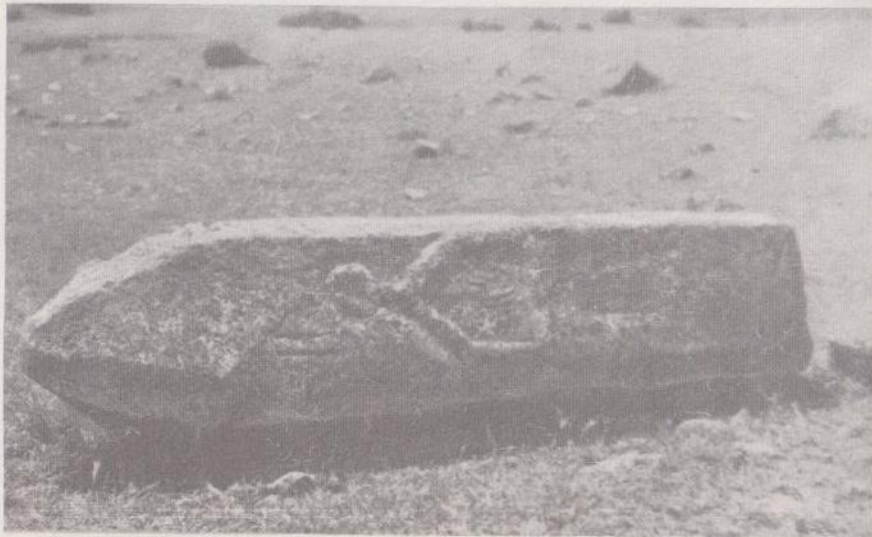

Հակոբավանք.

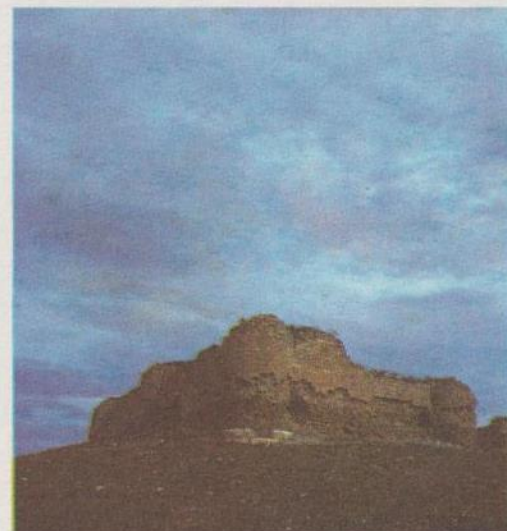

Մարտակերտյան հին
հուշարձաններ.

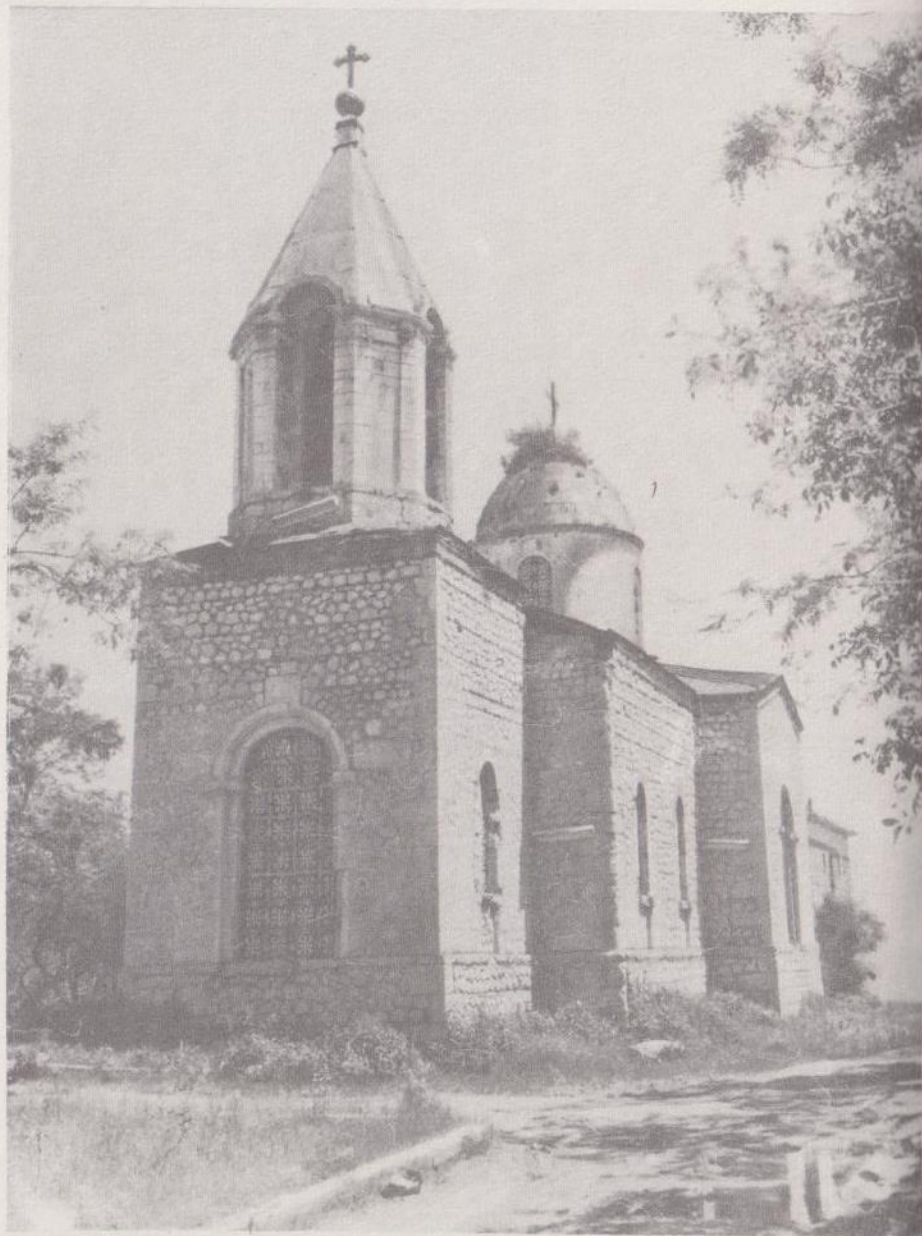
Ֆալատիպ կոթող
Տիգրանակերտի հեթանոսական
գերեզմանոցում.

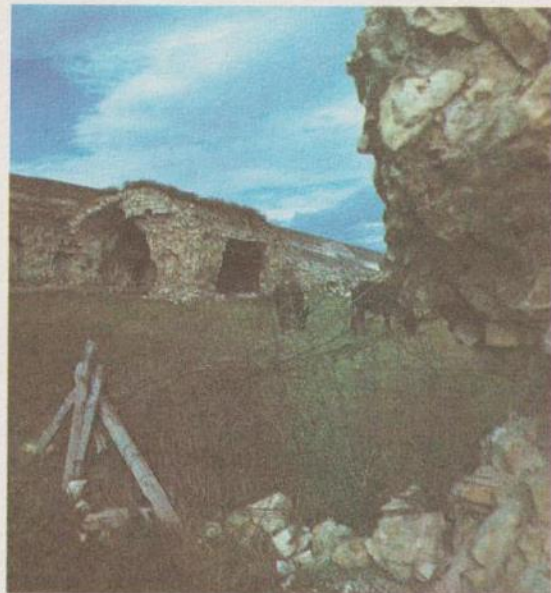
Խաչքար.
Կոշիկ անապատում.

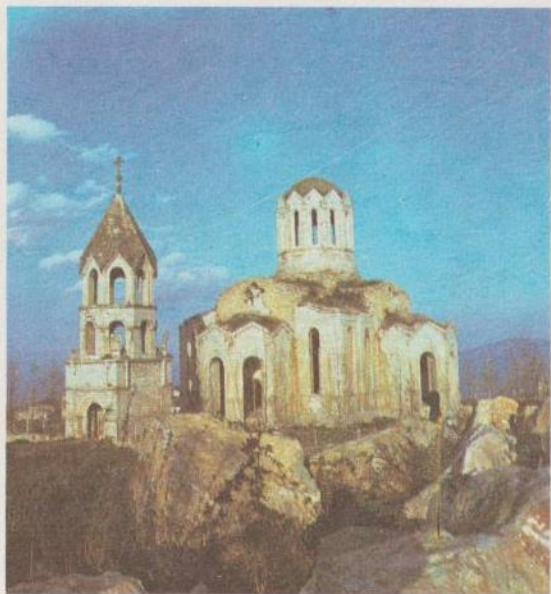
Տիգրանակերտ.
Միջնադարյան ամրոց.

Շուշի. Կանաչ ժամ եկեղեցի.

Տիգրանակերտյան
ամրոցի ներքո.

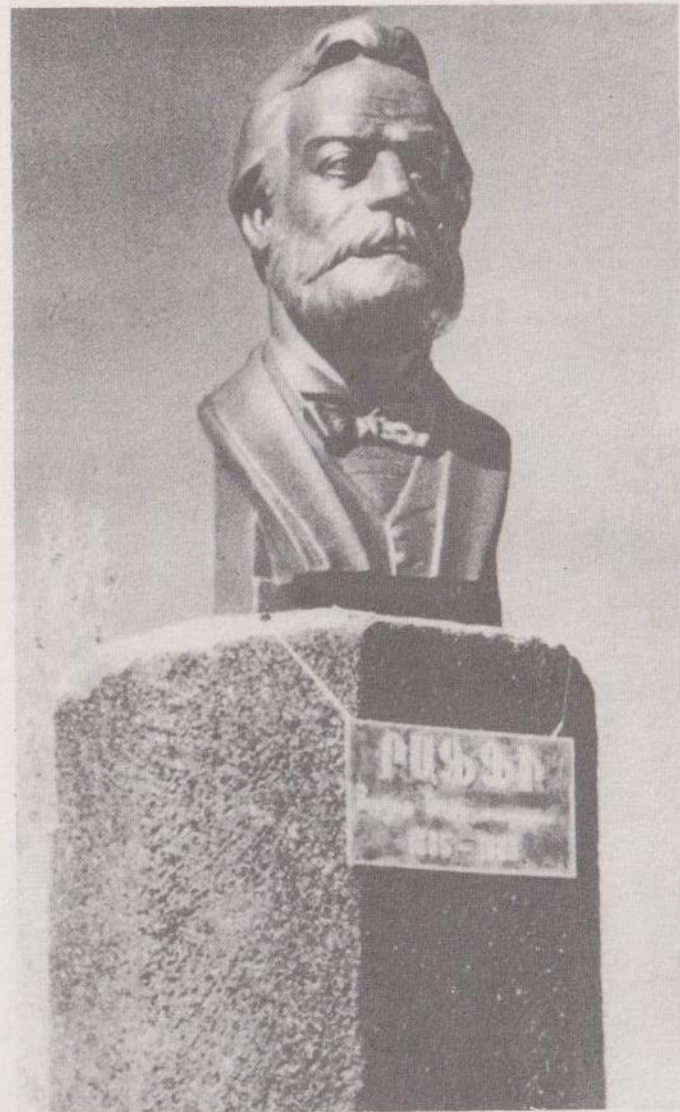
Շուշի.
Ղազանչեցու եկեղեցին.

Շուշի. Ագուլխեցոց
պալատի ավերակները.

Ավետարանից գյուղ. Կուսանաց
անապատ.

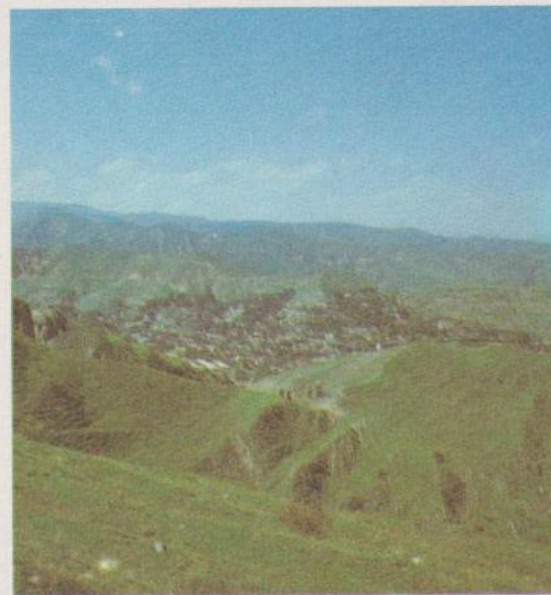

Րաֆֆու հուշարձանը
Փայաջուկում.

Մեկֆական տներ Տող
գյուղում.

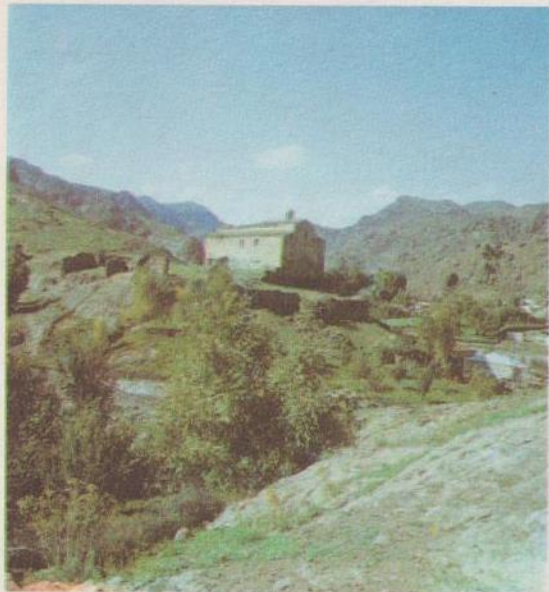
Միջնադարյան հյուրատուն.

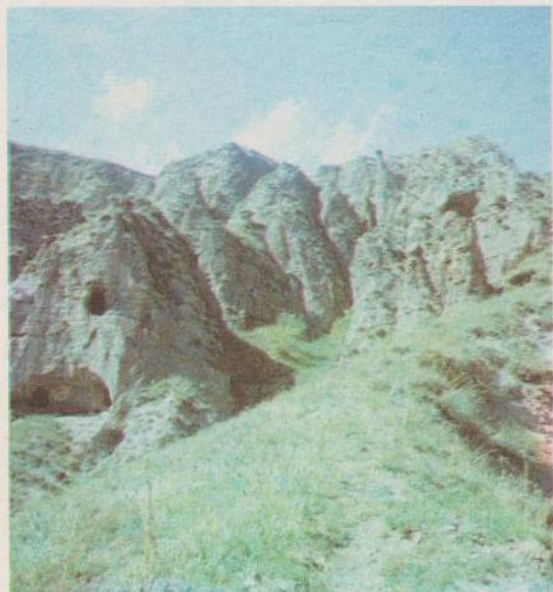
Խնածախ գյուղը.

Տեղ. Սարգսի տունը.

Միծեռնականք.

Քանգունց Գալուստի
ժայռափոր բռնտանեցը.

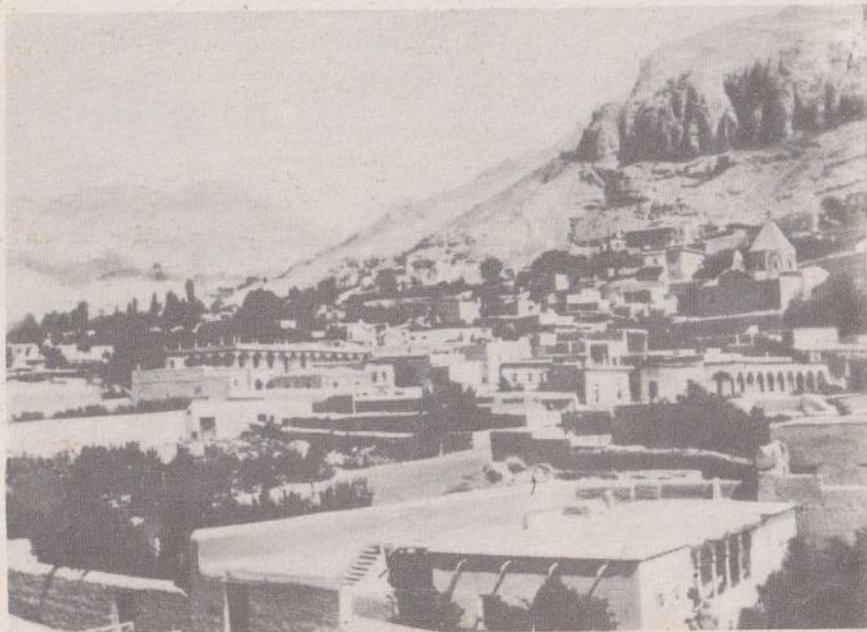

Տեսարան
քանգունց բռնտանեցից

Բրաւ.
Քանգունց Գալուստը.

Ազուլիսը 19-րդ դարի վերջին.

թյունը, մի ժողովուրդ, որը ապավինած իր անառիկ լեռներին՝ վիզ չէր ճկել և ոչ մի ահեղ բռնակալի առաջ:

Հավանաբար, թուրքերը չեն մոռացել Ղարաբաղում իրենց կրած ջախջախիչ պարտությունները անցյալում: Թուրքերի նպատակն էր մըտնել Շուշի և այն դարձնել պլացդարմ ողջ Ղարաբաղը գրավելու համար: Նրանք նպատակ ունեին Ղարաբաղից հետո հարձակվել Զանգեզուրի և Վալոց Զորի վրա և այն ևս միացնել Ադրբեջանին: Դա Թուրքիայի և մուսավթականների պանթյուրքիստական ծրագրի մի մասն էր:

Սակայն թուրքերը խուսափում էին Ղարաբաղի հետ զինված բախումից:

— 1920 թվականի մարտի 13-ին շտաբս կապիտան Գարեգինը Գանձակում խնձ հանձնարարում է մեկնել Շուշի ու այցելել ծանր վիրավոր հորս: Հայրս մահամերձ էր: Խնդրեց, որ կանչեմ իր երաժիշտ եղբորը: «Դե՛ յամանի» հնչյունների տակ ժպտը դեմքին հանգչեց հայրս: Հաջորդ օրը գնացի շուկա մածուն գնելու: Փողոցի ծայրից զինվորների մի ջոկատ էր գալիս դեպի հրապարակը: Մուսավթիստների գրածո, գեներալ-նահանգապետ, ազգությամբ քուրդ ու հայերի արշունարբու թըշնամի Խոսրով բեգ Սուլթանովն էր իր պահակախմբի հետ: Մարդիկ փրսփրսալով ծաղրում էին նրան, բայց նրա հայտնվելուն պես բարձրացան տեղերից ու հանեցին գլխարկները: Սակայն մեկը համառորեն չէր նայում նրա կողմը: Դա մեր հարեան Դովլաթենց Արմենակն էր: Նրա զբաղմունքը ասեղ, սանր, հրազեն վաճառելն էր: Զինվորները մոտեցան նրան:

— Ինչո՞ւ պատիվ չես տալիս, չե՞ս տեսնում, որ գեներալ-նահանգապետն է քո առաջ:

— Ի՞նչ է, ուզում եք, որ ես նրան իր քոռ աչքով ճանաչե՞մ՝, — համարձակորեն պատասխանում է Արմենակը:

Ասկյարները իսկույն բռնում են թևերից ու տանում: Բայց հաջորդ օրը ես նրան իրենց բակում եմ տեսնում: Հետո իմացա, որ սպանել է երկու զինվորների ու փախել:

— Բայց այդ ժամանակ Ղարաբաղում «Ազգային խորհուրդ» կար, չէ՞:

— Այո, — ասաց ծերունին, — երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար Շուշիի մտավորականության ներկայացուցիչները, անկախ կուսակցությունից պատկանելությունից, 1917 թվականի սեպտեմբերի 18-ին հավաքվելով Լևոն Վարժապետյանի բնակարանում, ժամանակավոր կառավարություն ստեղծեցին:

Խոսքով բեգ Սուլթանովը մի աչքից կույր էր:

— Երևի դա միակ անկուսակցական կառավարությունն էր աշխարհում:

— Ի՞նչ կուսակցություն, երբ լինել-լինելու հարց էր վճռվում: Բայց դրանք անփորձ մարդիկ էին: Թաթարական թաղամասի հետ փոխհարձակման պայման էին կնքել: Մարտի 23-ին, երբ հորս մահվան յոթը պետք է նշեինք, թաթարական թաղամասից կրակոցներ լսվեցին: Մառախլապատ օր էր: Հետագայում իմացանք, որ Նուրի և խալիլ փաշաների գլխավորությամբ օսմանյան ջոկատներ են մտել Շուշի ու նախապատրաստել այս սպանողը: Տեսնելով, որ հայերի կողմից ոչ մի դիմադրություն չկա, հրկիզել են հայերի տները, որոնք յուզաններով էին ներկված ու հեշտ էին բռնկվում: Ես գերեզմանոցից տուն եմ շտապում: Զոհվել էին փոքր եղբայրս՝ Հովսեփը, ապա կույր մորաքույրս, հետո՝ մայրս: Կորցնելով հարազատներին, ևս հինգ հոգանոց ջոկատ կազմեցի ու փորձում էի դանդաղեցնել ասիլարների առաջխաղացումը, որպեսզի ժողովուրդը կարողանա հեռանալ քաղաքից: Նրանք մտնում էին հարուստ հայերի տներն ու թալանում ունեցվածքը:

— Զինված ջոկատներ չունե՞ր այդ «Ազգային խորհուրդը»: 22 հազար բնակչություն ունեցող թաղամասը չէ՞ր կարող հոգալ իր պաշտպանության մասին:

— Զենք չկար: Ղարաբաղ բերող բոլոր ճանապարհները փակ էին, — կարծես թե հին դինվորը փորձում էր արգարանալ: — Իսկ կռվելու ընդունակ մարդիկ ռազմաճակատում էին: Իրր պետք է հարևան գյուղերից օգնության գալին: Ոչ ոք չեկավ:

Փոքրիկ ջոկատով հետ նահանջելիս Շուշիի քաղաքագլուխ Գիգի աղայի բակում հավաքված բազմություն տեսա: Նրանց առաջարկեցի անմիջապես հեռանալ, խոստանալով ապահովել էվակուացիան: Բայց Գիգի աղան գլխարկը զարկեց գետնին ու հայտարարեց, թե ոչ մի թուրք իր մոտ եկած մարդկանց ձեռք չի տա: Ստիպված հեռացանք: Առավոտյան 4 անց 30 րոպեին թողեցինք մեր դիրքերն ու հեռացանք քաղաքից: Բռնկված քաղաքը ամբողջ գիշեր լուսավորում էր շրջապատի լեռները:

— Իսկ Գիգի աղայի բակում հավաքված մարդի՞կ, — հարցրի ես:

— Հետագայում հանգիստեցի գեղեցկուհի Տաթևիկին, որն այն ժամանակ իր որդու հետ այստեղ էր եղել: Նա պատմեց, թե ինչպես թուրք զահիճ Նուրին սև բազկաթոռին նստած մեծ բազմության առաջ մեկմեկ երկու մատով երեխաների ունեզներից բռնած վեր էր ձգում ու յաթաղանի շնչառակի հարվածով հատում գլուխը: Այդպես սպանել էին նաև Տաթևիկի 14-ամյա որդուն: Տղամարդկանց սպանում էին, կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին՝ բռնաբարում, գեղեցկուհիներին իրենց տները

տանում: Տաթևիկը կիսախելագար թափառում էր Շուշիի փողոցներում ու անվերջ կրկնում այս պատմությունը:

— Իսկ քաղաքագլուխ Գիգի՞ն:

— Պատահականորեն 30-ուկան թվականներին այդ դավաճանին տեսել եմ Բաքվում:

Հայրիկ թումյանի գրքում բերված է արխիվում պահվող մի նամակի տեքստը (ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, 563), որը Բաքվում ապրող իր եղբորն էր գրել աղբյուրներից վիճվոր Իսմայիլ Ալմանդարբեկովը. «Տեսածդ էրմանիստանը (հայկական թաղամասը — Լ. Թ.) այլված է: 5 կամ 10 տուն պահեցին: Հաղարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին: Տղամարդկանց բուլդորին կոտորեցին, մինչև անգամ խալիֆին (վահան եպիսկոպոսին), բուլդոր մեծամեծ մարդկանց... Նշանավոր հայերին կոտորելուց հետո գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս... Այս կողմերում (քաղաքում) այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի, և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող էք հանգիստ, որը հարույր հաղարից պակաս թալան բերած լինի: Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնից ավել ապրանք է բերել: Բոլորը եղան մեկ դասակարգ, էլ ոչ հարուստ կա, ոչ չունեւոր, բոլորը հավասարվեցին... Հայերի ողջ հարստությունը քաղաքի բնակիչ մուսուլմանները թալանեցին: 18 ռաջար (1920 թ. 7 ապրիլի)»:

ԻԸ. ԴԱՏՐԱՎԸ ՀԻՇՈՒՄ Է

«Շուշիում բավական տեղեկություններ հավաքելով այդ բերդի իշխողների՝ Փանահ խանի, Իրահիմ խանի ու Մեհաբի խանի մասին, ես անցա Վարանդայի գավառ, Մելիխ-Շանեզազարյանների տիրապետության երկիր»:

Բաֆֆու Դահրավ գյուղ այցելելու մասին որոշ տեղեկություններ ունենալով, ղարաբաղցի բանաստեղծներ Գուրգեն Գարրիբյանի և Հրաչյա Բեգլարյանի հետ շտապում եմ ժամ առաջ հասնելու այդ գյուղը: Փնտրում ենք Բաֆֆու հյուրընկալած Սամվելյանների տունը: Զուտվեք փողոցները գետաբարներով էին սալարկված: Տունը կամարակապ պատահաններ ուներ: Գեղեցկազգեմ կինը տեղեկանալով մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին, անմիջապես գիլ ձայնով կանչեց.

— Հե՛, տատի՛, հե՛, տատի՛...

— Քանի՞ տարեկան է ձեր եսթեր տատը, — հարցրի ես:

— Յոթնասուն:

— Հեյ է՛, հե՛յ..., — ձերի կողմից, որտեղ գյուղի մյուս ծայրն էր, լսվեց եսթեր տատի պատասխանը:

— Մարդ ա եկալ է՛, մա՛րդ...

— Հէսս կ'յամբմ է՝, կ'յամբմ...
Ներքեում փոփած ընդարձակ դաշտը ցույց տալով, Գ. Գաբրիելյանն ասաց.

— Փոքր Արարատյան դաշտ ենք ասում այս հովտին:

Ջննեցի տան առաջին հարկը: Այն թաղածածկ կառույց էր: Հատակը ապառաժ էր: Բակում աղորիք, երկանք, հինավուրց այլ գործիքներ էին շարված: Թվում էր, թե դիտավորյալ են դրսում շարել, որ Բաֆֆու ժամանակաշրջանը զգանք մոտիկից: Երևի հենց Բաֆֆու ժամանակ էլ էր այդպես շարված: Թոնիրում կանաչք հաց էին թխում:

— Որտե՞ղ է Բաֆֆու աղբյուրը, — նրանց դիմեցի ես:

— Համեցեք, քմամատող, մին պատառ թածած հաց յերկալ, ետնան կասենք, — ասաց 50-ամյա ժպտադեմ մի կին: Մեկ այլ կին, ձեռքի երկար ծհանը բնկերուհուն հանձնելով (մինչ այդ նա ուշադիր հետևում էր, որ հացը չընկնի թոնիրի պատից՝ կուտանա չղառնա) ինձ բացատրեց, թե ինչպես կարող եմ գտնել Բաֆֆու «հիշատակը»:

— Բայց աղբյուրը չես գտնի, փակել են, խողովակներով գլուղ բերել ջուրը:

Ապառաժները մազլեղելով գոտ պլխավոր խողովակն ու նրա հետագծով գնալով, ձորակի մեջ՝ փոքրիկ ցեմենտապատ աղբյուրը: Այն լրիվ ծածկված էր: Երթի ձայն էր լսվում ներսից: Երաշտի տարի է, ու ջուրը խիստ պակասել է: Հիասթափված հետ դարձա, մարումս նախատելով գլուղի մարդկանց, որ այս սրբավայրը բնական տեսքով պահպանելու հնար չեն գտել: Գուցե ե ինքը՝ Բաֆֆին, դեմ չլինե՞ր աղբյուրի ջուրը գլուղացիների աներին մոտեցնելուն: Երբ տուն դարձա, Գ. Գաբրիելյանը դիմեց ինձ՝

— Ո՞ր ես, քեմատող, տյան հկել, մի ամբողջ ժամ էնքան բաներ է պատմում Բաֆֆու մասին:

— Ոչինչ, — Եսթեր տատի ժպիտին ժպիտով պատասխանելով ասացի ես, — հիմա ստիպված նորից պիտի պատմի:

70-ամյա Եղսան արագաշարժ, աշխույժ կին էր: Նման կանայք Ղաբաբաղում սովորաբար շատ երկար են ապրում:

— Աշկիս յիրա, հինչ ա իննական, — ասաց նա, — նորից կպատմեմ, լհա մին պեն էլ էլիլ:

Ալբոմից մի քանի հին լուսանկարներ առանձնացրի ու ցույց տվեցի Եղսա մայրիկին:

— Այս մարդիկ Բաֆֆու հետ որե՞տ առնչություն ունե՞ն, — հարցրի ես:

— Ձէ, դրանք իմ քեռիներն են, իսկ ես էս տանը հարս քմ եկած:

— Բաֆֆին հենց այս տա՛նն է գիշերել:

— Երկրորդ հարկը 1881 թվին դեռ պատրաստ չէր: Հրաժարվել է տանը գիշերելուց ու խնդրել, որ տանիքում գցեն տեղաշորը: Այս փայտե հատակը կար, բայց ծածկը դեռ պատրաստ չէր: Բաֆֆուն հանդիպողը կեսրայրս էր՝ Աբրահամ Սամվելի Բալայանը: Ուրեմն Սամվելը՝ կեսրայրիս հայրը, առևտրի գործով Շուշի է գնացած լինում (գլուղի առևտրական գործերը նա էր վարում), պատահում է Բաֆֆուն, զրուցում հետը, ղևահատելով նրա առաքելության կարևորությունը, գլուղ է բերում: Գլուղացիք, որ տեսնում են Սամվելը օտար մարդ է բերում գլուղ, կարծում են՝ ուսուցիչ է, սառն են ընդունում:

— Ինչո՞ւ:

— Գլուղի զպրոցը նոր էին փակել: Հին վարժապետը, որին մի «մըրթարա բկլավ»¹ ին պահում, թողել, հեռացել էր: Իսկ գլուղատնտեսական գործերի այդ հուուն շրջանում աշխատող ձեռքի զբաղեցնելը մեծ վնաս էր ընտանիքի համար: Իսկ այդ հարցում վարժապետն ու ծնողները միշտ կոնֆլիկտի մեջ էին:

— Քանի՞ օր մնաց գլուղում:

— Աբրահամը, որ Սամվելի միջնեկ որդին էր, երեք օր ման է ածում գլուղի շրջակա հնավայրերում:

— Քանի՞ տարեկան էր Աբրահամը:

— 1856 թվի ծնունդ էր, ուրեմն՝ 23 տարեկան: Ամուսնացած էլ չէր: Էլ էրգյան հողը, Սրգարին ծոթը, Ախաշը, Պիծի կյումերը..., լոխ վետան տակ քն տամ: Աբրահամը պատմում ար, թա քարին կյրերը պլտըհելիս Բաֆֆին հունց ար վարժ կարթում:

— Իսկ աղբյուրի պատմությունը:

— Աբրահամի հետ նստում են այդ քո այցելած, բայց չտեսած աղբյուրի մոտ, մի քարի վրա բացում են կապոցը, հաց ուտում: Ջուրը խմելով Բաֆֆին ասում է, որ այդպիսի համով ջուր ոչ մի տեղ չի խմել ինքը: «Ի՞նչ ջուր է սա», — հարցնում է Բաֆֆին: «Ջուր է էլի, անուն չունի», — ասում է Աբրահամը: «Էս աղբյուրը, Աբրահամ, կարքես, կարգի կրերես, էս խաշքարն էլ կուղղես, կարգին կկանգնեցնես: Դա իմ պատգամն է քեզ», — պատվիրում է Բաֆֆին: Ձեռքին հոռե² փայտ է լինում, անկում է աղբյուրի հունի մեջ ու Աբրահամի հետ շարունակում ճանապարհը: Այդ ուռենու ճյուղը բռնում է, մեծանում, մեծ ծառ դառնում: Անունը «Բաֆֆու ծառ» էր մնացել: 1945 թվականին փոթորիկը շրջել է ծառը: Այդ ծառի փայտից նով են պատրաստել, դրել աղբյուրին:

¹ պղնձե թաս

² ուռենի:

— Բայց ես աղբյուրի տեղում ուռենիներ տեսա,— ասացի ես:
— Հա, շրջված ծառի արմատները շիվեր են տվել, այնպես, որ Բաֆֆու հիշատակը ապրում է, կենդանի է:

— Իսկ լսել եմ, որ մի տեղ ընկած խաչքարը բարձրացնում են, որ գրերը կարդա Բաֆֆին, տակը շատ հին պղնձե դրամներ են գտնում:

— Քարի մասին գիտեմ, իսկ դրամի՝ ոչ:

— Բաֆֆին գրամահավաք էր, հին դրամների մեծ սիրահար, ու լավ հավաքածու ուներ, իսկ այդ դրամները, որոնք ոչ մի արժեք չէին կարող ունենալ շուկայում, գյուղացիք Բաֆֆուն են զիջել,— ասում եմ ես:

Նրա հավաքածուն բավականին թանկարժեք էր, շնայած ինքը ծայր աղբատության մեջ մահացավ: Կինը՝ Աննան, սկզբում այդ եղակի հավաքածուն՝ հին հայկական, պարսկական, արաբական, հունական ու հռոմեական շուրջ երեք հազար դրամ, առաջարկում է Պետերբուրգի թանգարանին, բայց այստեղ խորհուրդ են տալիս լոնդոնի դրամագետներին դիմել, որոնք կարող էին հասկանալ ու գնահատել: Սակայն լոնդոնում գողանում են դրամի մի մասը: Հետագայում դրանք տեսնում են թանգարանի ցուցափեղկերում:

— Ուրեմն մեր գյուղում գտած հին փողերը լոնդոն են հասել, հա՞,— ասաց նզստ մայրիկն ու զրնգուն ծիծաղեց:

— Հետո ո՞ւր է գնացել Բաֆֆին:

— Աբրահամը պատմում էր, որ շորին հերթով նստելով Սեյդի-շեն են գնացել, որտեղ Ղազարոս Աղայանենց տունն էր գտնվում: Պապը՝ Բղանց Վերդին, համաճարակի ժամանակ ընտանիքով Վրաստան՝ Բուխիս-նաշեն էր գաղթել, հետո՝ վերադարձել: Իսկ Աղայանը այդ ժամանակ Շուշիում դպրոցի տեսուչ էր աշխատում: Ծանապարհին Բաֆֆին անընդհատ դիմում էր Աբրահամին՝ «Մի՛ վախեցիր, Աբրահամ, քո վարձը կտամ» շնայած հերթով ենք նստում:

— Հետո վարձը տվե՞ց, թե ոչ:

— Բայց Սեյդիշենում բաժանվելիս Բաֆֆին, որը գոհ էր Աբրահամից, խնդրում, թախանձում էր մնալ իր հետ: Բաֆֆին գրական կամ Սալմաստի բարբառով էր խոսում, որը գյուղացիք չէին հասկանում, իսկ ինքն էլ Ղարաբաղի բարբառն էր զժվար ընկալում: Աբրահամը բողոքում է՝ 4 օր է՝ ման եմ ածում, հերիք չի՞, տանը տասը շունչ կա սոված, ծարավ, պետք է գնամ աշխատեմ, մեղք են, չէ՞:

— Ովքե՞ր էին 10 հոգին,— հարցրի ես:

— Աբրահամի պապն ու տատը, հայրն ու մայրը, երկու եղբայրներն ու քույրը, պառաված մորաքույրը: Ավագ եղբայրը՝ Զահանգիրը, ֆիզիկապես տկար էր ու ոչինչ չէր կարող անել, ստիպված գյուղատնտես-

ություն, անասնապահության հոգսը ինքն էր անում: Իսկ այս ամենի մասին ափելի մանրամասն ամուսինս՝ Հակոբն է գրել: Նրա տետրը նրա-նում է, որդուս՝ Արելի տանը:

ԻԹ. ՎԱՐԱՆԴԱ

«Երկու օր մնացի Զանախչի կամ Ավետարանոց բերգում, ուր բնակվում էին Մելիք-Շահնազարյանները: Այստեղ ամեն մի ծեռուի դեռևս չէր մոռացել, թե ինչեր են կատարվել այդ բերգում, գիտե՞ր այդ բերդի իշխողներից յուրաքանչյուրի կառարած գործը: Առհասարակ, ժողովուրդը սաստիկ վախենում է գրչից: Հենց օր նրա աչի առջև մի բան ես գրում, նա սարսափում է: «Աղա, գրանից հո մեզ վնաս չի՞ լինի...»

«Հազիվ կարողացա ազատվել մի մեծ սկանդալից...»

Բաֆֆին քահանայի տանը հարցուփորձ էր անում գյուղից ծերունիներին մելիքների անցյալից ու «հարկավոր համարած տեղեկությունները նշանակում գրույկի մեջ»: «Հանկարծ հայնաչաններով մի խումբ մարդիկ են ներս թափվում ու պատմողներին ծնծելով դուրս էլում սենյակից: Այդ մարդիկ Մելիք-Շահնազարյանների տոնից էին ու նրանք չէին ցանկանում, որ իրենց դավանան նախնիի մասին գրվե՞ր»:

Ծանապարհին Գուրգեն Գաբրիելյանը իր իսկ գրած երգերն էր երգում: Ղարաբաղի հորովելը, Այանի, Արկանքեն, Կալուն, Խնեցուն երգերը, որոնք բարբառով էին, երկրամասի հողի, լեռների, ձորերի բույրն էին պարունակում:

Ավետարանոցից հարավ սկսվում են Քիրսի լեռները: Գյուղի ծայրում ժայռաբլուրը հին ժամանակներում բնական ապաստարան էր թշնամիներից պաշտպանվելու համար: Հենց այդ հանգամանքն էլ օգտագործել էին Վարանդայի տերերը ու այն իրենց բերդը դարձրել: Գյուղը շատ ու շատ պատմական իրադարձությունների է ապանատես եղել: Ավետարանոց անունը ավանդույթյամբ կապվում է Վաչե թագավորի անվան հետ, որը նեղվելով պարսից Պերոզ թագավորից, առանձնանում է այս գյուղում և որպես ճգնաժամ անցկացնում իր օրերը: Այստեղ է գտնվում նաև Համամ թագավորի շիրիմը: Գյուղի պատմությունից ամենահիշարժանը 1733 թվականին տեղի ունեցած դեպքերն են: Օսմանական զորաբանակը Սարի Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ որոշել էր ձմեռը Ղարաբաղում անցկացնել, իսկ գարնանը շարունակել արշավանքը: Հսկա զորաբանակը ողջ Ղարաբաղով մեկ ցրվել էր հայերի բնակարաններում: Ղարաբաղի մելիքների գահերեց մելիք Ավանի կազմակերպած դավադրությամբ մի գիշերվա ընթացքում հայերը կոտորեցին ողջ օսմանա-

կան գործքը: Այս իրադարձությունը մանրամասնորեն է նկարագրում Բաֆֆին: Այստեղ է, որ փայլում է հայ կնոջ հերոսությունն ու հայրենասիրությունը: Այս անգամ հերոսուհին Վարանդայի մելիքի դուստրն էր՝ գեղեցկուհի Գայանեն: Թուրք զորապետ Սուլեյման բեգը, որը փափազում էր տիրանալ գեղեցկուհուն, առաջարկում էր ամուսնանալ նրա հետ: Մնողները միշտ հետաձգում են՝ պատճառ բերելով կրոնական ծեսերը, մինչև հասնում է նշանակված բարեկենդակի վերջին գիշերը: Ավետարանոց բերդավանդում թուրքերի ջարդը պլանավորում էր մելիքի կինը՝ Աննա խաթունը: Ինքնակոշ փեսացուն իր կյանքը ազատելու նպատակով փախչում է գեպի մելիքական ապարանքը: Գայանեն տեսնելով ասելի «փեսացուին» ներս մտնելիս, դաշույնը խրում է նրա կուրծքը: Այդ սպանությանից հետո Գայանեն իր անձը նվիրեց կուսակրոնությանը և մտավ բերդի տարածքում գտնվող կուսանաց անապատը: Այն թաղածածկ շենք է՝ կառուցված անտաշ քարերով: Փոքրիկ զավիթում իրար կողքի էին շարված 4 տապանաքարեր, որոնք առանձնանում են պատկերաքանդակների առատությամբ: Մի տապանաքարի վրա կնոջ դեմք է պատկերված: Հենց դա էլ Գայանեի շիրիմն է: Հայ ազգային-ազատագրական շարժման պարագլուխներից մեկի՝ մելիք Հուսեինի շիրմաքարը աչքի է ընկնում պատկերաքանդակների առավել արտահայտչականությամբ: Սազ նվագողների առջև երեք պարողներ են պատկերված, դիմացը՝ պնակներ, մեկի ձեռքին՝ զավ և բլիթ: Մյուս երեսին երեք հեծյալներ են պատկերված և մի թամբած առանց հեծյալի ձի, որի վրա է իջնում սուրբ-հոգին թուղունի պատկերով: Տասլանագիրը պատմում է, որ մելիք Հուսեինը տներն էր Վարանդայի երկրի, «սա էր հացով, սեղանով լի, ողորմեր ամեն աղգի, կերպարանոքն էր գովելի, թագ պարծանք հայոց աղգի, լոյժ կողորեաց աղգեն Դաշկի, պատերազմեաց յես ոսմանցի, սա ոչ ետ հարկ թագավորի, ամուր պարխալ էր աշխարհի»:

Վարանդայի իշխանները, թեկուզ և հայրենասիրական մեծ գործեր են կատարել ու նշանավոր դեմքեր էին ազգային-ազատագրական շարժման մեջ, բայց ահա դրանց արանքում հայտնվեց մեկը, որը իր դավաճանությամբ անչնչելի ստվեր գցեց ողջ տոհմի ու իշխանության վրա: Դա մելիք Շահնազար Բ. ն էր, որը դավադրաբար սպանեց մելիքության օրինական ժառանգ եղբորն ու սրի քաշեց նրա ողջ ընտանիքը, տիրացավ իշխանական գահին: Նա տեսնում էր տիրանալ ամբողջ նամասյի մելիքություններին: Շուշիի բերդը գիշելով Փահաճ Ալիին, պատճառ դարձավ նամասյի երբեմնի հզոր միության կործանմանը: Սակայն դրա կողքին Ավետարանոց գյուղի հետ է կապվում մեկ այլ նշանավոր անուն ևս: Դա մելիք Շահնազարի ջորեպանի՝ Մեհրաբենց Կյուրիի որդի

Ռոստոմն էր, որը 14 տարեկան 4ասակում փախել է Աստրախան, որտեղ ռուսական արքունիքին պատգամախոսության մեկնող մելիքների շքախմբին միանալով, հայտնվել է Պետերբուրգում: Մելիք Ջումշուդը՝ այն հերոսը, որը հետագայում սպանում է Շուշիի Իբրահիմ խանին, պատանի Ռոստոմին աղնվականության թուղթ է տալիս: Ղարաբաղի պատանին ծառայության մտնելով ռուսական բանակում, դառնում է Հայրենական պատերազմի հռչակավոր հերոսներից մեկը՝ գեներալ-լեյտենանտ Մադաթով: Մադաթովը 1816 թվականին նշանակվելով Անդրկովկասի առանձին զորաբաժնի հրամանատար, կրկին փայլեց զորավարի իր արտակարգ տաղանդով: Նա պարսիկների դեմ մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարավ: Սակայն այս հաղթանակները Ղարաբաղը ամենևին էլ չազատեց մահմեդական խաների տիրապետությունից: Մեհթի խանից որպես ընծա ստանալով Վարանդայի 15 գյուղերը, Մադաթովը աստիճանաբար առանձին հարցերում գիշեց նրա կամայականությունների առաջ:

Լ. ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈՐՈՎԵԼԸ

Չանախչիի գյուղխորհրդի նախագահը ցույց տվեց մելիքական թաղածածկ մի զարազամ, որը այժմ գինու պահեստի էր վերածված: Հետաքրքիր կառույց էր ս. Աստվածածին եկեղեցին (1651 թ.): Այն փաստորեն բազիլիկ տաճարի ու հայկական քաղաքացիական ճարտարապետության մի եղակի համադրություն էր: Յուրաքանչյուր 4 սյուների արանքում թաղածածկ տանիքը ավարտվում էր երգիկով: Եկեղեցին երեք երգիկ ուներ, որոնցից լույս էր թափանցում: Պակաս տպավորիչ չէր նաև դպրոցի թանգարանը: Ուշագրավ էր գրամների հարուստ հավաքածուն: Այն հպարտությամբ ցույց տվեց Խորհրդային Միության մոզովրդական ուսուցիչ Իվան Աթաջանը: Այս նա ցույց է տալիս 1958 թվականին իր ստեղծած աշակերտական արտագրական բրիգադի Սեդրատենց տափում հիմնած 28 հեկտար տեղից այգին: Մառերը ծանրացել էին բերքի տակ: Դպրոցականները արդեն 110 տոննա տանձ և խնձոր էին հանձնել պետությանը:

— Ասա՝ 1958-ին ես սկսել ռեֆորմը էլի, — ասաց Գ. Գաբրիելյանը:

— Կյանքումս ծառ կտրած չկամ, — ասաց Ի. Աթաջանը, — տատիցս մի հիշատակ մնաց ինձ, որը դառ եղավ իմ ողջ կյանքում: Մի անգամ անտառում մի շուղ կտրեցի, տատս ասաց՝ տեսա՞ր, մի կյանք խավարեցիր:

Հետո խոսեցինք հարսանիքների, հին ծեսերի մասին: Ի. Աթայանը Կոլխոզաշենում ներկա էր եղել մի հարսանիքի, որտեղ ջաջը հինգ մետրանոց ձողի ծալքին պահած, աչ ու ձախ են շարժում, իսկ մրցող տղաները ցանկանում են մի կրակոցով հանգցնել աչն: Հաղթողը դարձրին վազզենն էր: Ասում են, նա իր հարսանիքի ժամանակ ես այդպես հանգցնում է ջաջը, որն ընկնում է իրենց տան կտրի վրա: Լավ էր, առատ ձյուն էր նստել կտուրին, կրակը իսկույն ծածկում են ձյունով ու հանգցնում:

— Բա շուշեցի պղնձագործ Սիմոն Բալաշյանի մասին լսե՞լ եք,— հարցրեց Հ. Բեղլարյանը,— հայտնի վարպետ էր, համբարաժայռյան անդամ: 1920 թվականին ես թուրքական թնդանոթների արկի պարկուճից թասեր է պատրաստել, դրանով իսկ ծաղրելով մարդասպաններին:

— Կոլխոզաշեն ասացիր՝ Բաֆֆու հետ պատահած մի դեպք հիշեցի,— ասաց Գ. Գաբրիելյանը,— դա նախկին Բրիտիս գլուզն է, որի մասին Առաքել Դավրիժեցին է գրել: Ուրեմն, Կոլխոզաշենցի Օհան ամին ու Մաթոսը գյուղի հանդում իրենց տավարը պահելիս են լինում, երբ տեսնում են՝ երկու ձիավորներ եկան, իշան ձիուց, մտան գերեզմանատուն, հետո սկսեցին քարերը զննել: Մեկը Մամնայի քահանան էր, մյուսը՝ Բաֆֆին: Հետո նրանք մի քարի վրա բաց արեցին կապոցը, հաց կերան, իրենց էլ հյուրասիրեցին: Դա ինձ Օհան ամին էր պատմել: Հետո իրենք հաց ուտելիս Պրլյուպուկ մասին են պատմում: Նրանց աչքի առաջ այդ տխուր դեմքը բացվում է, լցվում աշխուժով: Բաֆֆին լիաթոք ծիծաղում է, ինքն էլ սկսում արեմտահայերի, սալմաստյիների մասին ծիծաղաշարժ դեպքեր պատմել:

— Հետաքրքիր է,— ասացի ես, հիշելով Շիրվանզադեի նկարագրությունները,— երեկ դա նրա միակ լիաթոք ծիծաղն էր այդ ճանապարհորդության ընթացքում, «Ինչպես կամավոր ճգնավոր, խույս էր տալիս հասարակական զվարճատեղերից, վարում չափավոր և սուղ կյանք»,— գրում էր Շիրվանզադեն: Հավանաբար, նրա բնականից ոչ զվարճասեր բնավորության վրա իր կնիքն էր թողել նաև մշտական մեկուսությունը (նա հնարավորություն չէր ունեցել Փայաջուկից Թիֆլիս տեղափոխելու իր ընտանիքը):

— Ուտելիքի հարցում ես նա խիստ չափավոր էր,— ասաց Հ. Բեղլարյանը,— «Իմ սնունդն էր մեծ մասամբ մի կտոր հաց, մի Բիշ պանիր, ծխախոտ և թեյ»— Բաֆֆին պատմում էր Շիրվանզադեին:

— Հիմա կենդանի՞ է այդ Օհան ամին,— Գ. Գաբրիելյանին դիմեցի ես:

— Ձէ, 1970-ին է մահացել, մոտ 105 տարեկան հասակում:

— Բաֆֆու կյանքից մի դեպք էլ ես պատմեմ,— ասացի ես,—

Բաֆֆին խանութպանից «նիսյա» հաց է խնդրում, իսկ խանութպանը, որ չէր ճանաչում նրան, ամոթանք է տալիս ու մերժում: Դա 1888 թվականին էր, մահից մեկ շաբաթ առաջ: Բաֆֆին հիվանդ էր: Դիտելով հետ է վերադառնում:

— Պահ, տեսնեն, Բաֆֆին հաց ուղի՞ շտան,— գլուխն օրորելով ասում է մի ընկեր:

— Դե այսօրվա պես չէր, որ մի տասը անգամ հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցած լինեք, լուսանկարները թերթերում, ամսագրերում տպագրած լինեին: Իսկ խանութպանը ամենամոլի ընթերցողներից էր, Բաֆֆու երկրպագուն, բայց զեմքով չէր ճանաչում նրան: Մեկ շաբաթ հետո մահանում է մեծ գրողը: Թիֆլիսը նման թաղում չէր տեսել: Մեծահարուստները ամենաթանկարժեք արծաթյա պսակներն էին պատվիրել: Քաղաքը չէր կարողանում տեղավորել ամեն կողմից եկած հուղարկավորներին:

— Խանութպանը տեսա՞մ Բաֆֆուն:

— Իրոք, խանութպանը ցնցվում է՝ տեսնելով նրան դազադում: Մի քանի օր հետո գալիս է Բաֆֆու կնոջ՝ Աննայի մոտ ու հայտնում, թե ինքը Բաֆֆուն մի խոշոր գումար է պարտք: Աննան գիտեր, որ իր ամուսինը այդքան գումար չէր կարող ունենալ, ուր մնաց թե պարտք տար որե՛կ մեկին, ու հրաժարվում է ընդունել այդ խոշոր գումարը: Խանութպանը մի քանի տարի նրանց ձրի հաց էր տալիս՝ այդպես ձգտելով քավել իր մեղքերը: Քիչ լուեուց հետո շարունակեցի,— վերջերս Պարսկաստանի հայկական հուշարձաններն ուսումնասիրող Արմեն Հախնազարյանին հանդիպեցի: Նա պատմում էր, որ 1932 թ. երկրաշարժից Բաֆֆու հոր տունը փլվում է հիմնովին: Հիմա տան տեղը պատենշապատվել է ու մեծ գրողի կիսանդրին կանգնեցվել: Արմենը խոստացել է Փայաջուկից տեսարաններ ուղարկել: Ասում է՝ Խոյ-Սալմաստում հայեր չեն մնացել: Միայն թուրքեր են բնակվում այնտեղ:

— Իսկ 1881 թվին Խանքենդի (Ստեփանակերտ) մոտ Կոկոսի տեղամասում հերկելիս մի կարաս են գտնում՝ մեջը լիքը հին ուլունքներ, գործիքներ: Բաֆֆուն են ցույց տալիս: Մեծ վիպասանը դալիս է, մի գեղեզման բացել տալիս, զննում ու ասում, որ հին դամբարանադաշտ է այդ տեղը: Դաշտը մինչև հիմա «Բաֆֆուն դյուներ» է կոչվում: Հետագայում Հյուսիս անունով մի գերմանացի հնագետ եկավ ու սկսեց պեղումները:

Կրկին լեռները լցվեցին Գ. Գաբրիելյանի հորովելով: Երգը այս լեռների, ձորերի ծնունդ է, ու նրա շուրթերից փոխվում է լանջն ի վեր, սահելով հավում Քիրսի ճակատին, լեռներն ու ձորերը լցնում անհուն կարոտով:

Իրիքնակը տուա ա եկա՛լ,
Տանըս յըրա յյուս ա եկա՛լ,
Սօր մի կորե վեր վար անի՛նքյ,
Գլիդա՛ սրտես հույս ա եկա՛լ:
Հո ըրա, հո՛...

Հեղինակի շուրթերում այս երգը միշտ մի նոր ելեւէջ, նոր հմայք է ստանում: Երգը երբեք չի կրկնվում, ինչպես սարերը, անդնդախոր ձորերը, դաշտերը:

Հիշեցի Ավետարանոցում մելիքների ժառանգների ու Բաֆֆու միջև ծագած միջադեպի մասին: Տեսեսության տնօրեն Գեորգի Պետրոսյանն ու Իվան Աթալանը մոայլվեցին:

— Ես քո փոխարեն,— ասաց Հ. Բեգլարյանը,— այդ հարցի մասին չեմ էլ գրի: Գյուղի մարդկանց մի էլ մեղադրիր դավաճան մելիքի համար: Նույնիսկ Բաֆֆու հարցում կարելի է արդարացնել մելիքի հետնորդներին: Նրանք էլ են անհարմար զգում իրենց նախնու դավաճանության համար:

— Գեորգի ջան,— տնտեսության տնօրենին դիմեց Գ. Գաբրիելյանը,— բերդի մուտքի կամարներից երկուսը փլված են, քե մատաղ, սարքեր էլի, ի՞նչ կլինի:

— Հա, պարոն Գաբրիելյան,— պատասխանեց Գ. Պետրոսյանը,— կսարքենք:

— Քմմատաղ, բերդի եկեղեցին էլ շիֆրով, մի բանով ծածկիր, փուլ է գալիս,— շարունակեց բանաստեղծը:

— Դարդ մի արա, Գարո ապա, կանի,— տնօրենի փոխարեն պատասխանեց Հ. Բեգլարյանը:

Վերադարձին Դաշբուլախ գլուղը մտանք: Գ. Գաբրիելյանը իր ազգակիցներից մեկին էր փնտրում: Աղբյուրի մոտ հայ և քուրդ աղջիկները ջուր էին վերցնում կուժերով:

— Աղբյուրի անունն ի՞նչ է,— հարցրի ես:

— Քարաղբյուր:

— Գյուղի անունը՝ Ղաշբուլա՞խ:

— Այո,— ասաց մի գյուղացի,— թարգմանել են ու բարտեղում «Դաշբուլախ» գրել:

ԼԱ. ՆՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Հաղորդի շրջան (հնում՝ Մյուս Հարանդ, ուշ միջնադարում՝ Դիզակ, դիզել բառից) տանող ճանապարհին մեր մեքենան սկսեց փոթկացնել, ու վարորդը այն դուրս հանեց ճանապարհից:

Շուտով մթնեց: Գիշերը դաշտի եզրին պետք է անցկացնենք: Ծանապարհի մի կողմում ցորենի արտն էր, մյուս կողմում՝ խաղողի անծայրածիր այգիները: Ուղեկիցներս մթության մեջ ցախ հավաքեցին ու փոքրիկ խարույկ վառեցին: Կծկված պառկեցի խարույկի մոտ: Մեկ մեջքըս էի ուղղում դեպի կրակը, մեկ՝ դեմքս: Անհնար էր նման հաճելի տաքության աղբյուրի՝ խարույկի մոտ դիմադրել երազների հոսքին, տեսիլքներին:

Ձեռնափայտը ստեպ-ստեպ գետին դոփելով, անշտապ քալերով դեպի մեզ է գալիս եմբողական գլխարկը ճակատին իջեցրած, ցածրահասակ մի մարդ: Նրա հետևից գալիս էր ձիու սանձը բռնած քղանին: Ձիու մեջքին նրա իրերն են՝ ծանր պայուսակը, լցված Արցախ-Ղարաբաղի մասին նյութեր պարունակող Մովսես Կադանկատովացու, Կիրակոս Գանձակեցու, Եսայի Հասան-Ջալալյանի, Սարգիս Ջալալյանցի գրքերով, Շուշիում ձեռք բերած ձեռագրերով ու փաստաթղթերով, զորոյի ուղեգրական տետրերով: Ինձ է նայում լուսանկարներից շատ ծանոթ ու հարազատ Բաֆֆին՝ «հայ ազգի վշտերի ու դառնությունների թարգմանը»: Մի ժպիտ շողաց թախծոտ դեմքին: Հուզմունքից կտրվում էր շունչս: Ո՞վ կարող էր երազել այսպես հանդիպել Բաֆֆուն: Քուլանին անհոսկանալի ինչ-որ բան քրթմնջաց: Երեի ստուգում է իմ ուլ լինելը:

— Հա՞յ եք,— հարցրեց գրողը: Շփոթմունքը խանգարեց ինձ արագ պատասխանելու:

— Այո,— պատկառանքով մրմնջացին շուրթերս:

— Զամփորդ եմ, Շուշի եմ գնում,— ասաց նա:

— Շուշի՞,— զարմացած հարցրի ես, ապա լռեցի: Մի՞թե Բաֆֆին չգիտե, թե ինչ է պատահել «հայոց փոքրիկ Փարիզի» հետ: Սա երեի միակ հնարավորությունն է մեծ գրողին հայտնելու հետագա իրադարձությունների, հայ ժողովրդին վիճակված դառն ճակատագրի մասին: Գուցե պատմեմ, թե ինչպես 1920 թ. մարտի 3-ին թուրք սակավարներն ու մուսավաթականները հանկարծակի հարձակումով թալանեցին ու հրկիզեցին հայկական թաղամասը, կոտորեցին հայ բնակչությանը:

— Մտորումների մեջ ես, որդիս, ինչ-որ բան կա մտքումդ:

Գուցե և իզուր չէ, որ ճակատագիրը մեզ հենց Ղարաբաղում է հանդիպեցրել իրար: Նա զգո՞ւմ է, որ իր հետքերով եմ ճանապարհորդում:

Զէ, ստույգ ոչինչ չպետք է իմանա ապագայի մասին, այլապես ամեն ինչ թեկուզ հենց ժամանակի նորմալ ընթացքն ու՝ պատմական իրադարձությունների հերթականութեամբ կխախտվեն, և մեծ խառնաշփոթք կըստեղծվի:

— Սա էլ եմ ճամփորդ ու դեպի Տոլ, Ամարաս եմ գնում,— ասացի ես,— մի հին ճամփորդի հետքերով:

— Ա՛, իհարկե, Սարգիս Զալալյանցն է դա: Նրա երկու հատորներն էլ ունեմ ու օգտվում եմ նրա խորհուրդներին: Ուրեմն՝ Ղարաբաղի ճակատագիրը ձեզ էլ է հուղում: Ի՞նչ կլինի հայութեան հետ: Մարդկությունը կզլա՞ մեզ, թե վերջապես, կհասկանանք, որ սեփական ձեռքերով պետք է կռենք մեր ճակատագիրը: Ե՛հ, եթե հայերի մոտ անհատական քաջությունը բնկերական լիներ, ապա կարող էին աշխարհի երեսին ամենազորեղ ազգերից մեկը լինել:

Իհարկե, ոչինչ էլ չի կոհում, որ Ղարաբաղի հայությունը իր այցելությունից 100 տարի հետո էլ պահպանելու է իր հիշատակը:

— Քայլում եմ Ղարաբաղի մելիքների ճամփաներով ու մտորում կիսատ մնացած «Դավիթ-բեկ», գրվելիք «Սամվել», «Հարեմ», «Սալբի» վեպերի մասին: Պետք է հասցնեմ գրել ու հրատարակել դրանք: Անհամբերությունից սիրտս պոկ է գալիս: Ամեն ինչ այնպես է կուտակվել ներսումս, որ կարող եմ մի պայթյունով դուրս հորդել: Բայց արցախական աշխարհի մասին էլ է պետք գրել: Կարծում եմ, որ ես կկարողանամ ապացուցել, թե կա Ղարաբաղի մելիքների պատմությունը: Սա առաջինը վեր կհանեմ այդ պատմությունը, իսկ հետագա ուսումնասիրողները թող գան ու ավելի խորանան, ճշտեն:

— Բայց չէ՞ որ վտանգավոր է այս խառը, անորոշ ժամանակաշրջանում ճանապարհորդել Ղարաբաղում:

— Իրոք, մի սոխի համար մարդու գլուխը կկտրեն ավազակները: Աֆրիկայում ճանապարհորդը իրեն ավելի ապահով է գգում, քան այստեղ: Զէ, շտապել է պետք, ինձ շատ ժամանակ չի մնացել:

— Դուք 46 տարեկան եք: Տղամարդու և գրողի համար մի ծաղկուն շրջան: Առնվազն մի 30 տարի ես ունեք ձեր առաջ:

Լռեցի: Ինչո՞ւ եմ ստում: Զէ՞ որ ես գիտեմ, որ ընդամենը 7 տարի հետո ծայրահեղ աղքատության մեջ կմահանա բազմաթիվ վեպերի, պատմվածքների, հրապարակախոսությունների, ճանապարհորդական նոթերի ու բանաստեղծությունների հեղինակը:

— Զեզ հայտնի է իմ տարիքը,— մտազբաղ ասաց Բաֆֆին,— ուրիմն և գիտեք ով եմ ես: Մի քանի օր առաջ, կարծեմ Դահլավ գյուղում էր դա, երազումս հանդիպել եմ ինձնից 100 տարի հետո իմ անձով

հետաքրքրող մարդուն, զրուցել հետը, պատգամներ տվել: Երազումս լույս կար: Պայծառ, պայծառ էր: Հայրենիքիս աստղն էր: Մենք աստղ ունենք: Կանք և կլինենք: Մենք աշխարհին դեռ շատ բան ունենք տալու է՛հ, տկարությունս հաղթահարում է ինձ: Այս ճամփաները դաժան փորձություն են առողջությանս համար:

Քոլանին սանձեց ձին: Բաֆֆին նստեց նրա վրա, ու շարունակեցին ճանապարհը:

Նորոխտ ապառաժներին սեպված բերդերն ու անդնդախոր վիհերի ծերպերին թառած հինավուրց վանքերը արցախյան մելիքների հետ անընճատ հոսում են իմ առաջ: Քաղաք է հայտնվում: Բարձր դմբեթից ու սրագագաթ վեղարից կոհում եմ, որ Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին է:

Հանկարծ երազս լցվեց ոշխարների մայուններով, կովերի բառաչներով, հովիվների կանչերով ու շների հաչոցներով: Անհայտ հոսանքի մեջ եմ հայտնվել: Դուցե վարարած Տրտուականն է ինձ թշում: Ո՞րն է երազ ու ո՞րը՝ իրականություն: Իրավիճակը պարզելու համար բացեցի աչքերս: Որտե՞ղ եմ: Ոշխարի հոտ էր անցնում ճանապարհով, Հսկա գամփուր ոստոստաց, հոտոտեց ինձ, անսպասելիորեն, բամբ ձայնով հաչաց ականջիս մոտ ու դժգոհ հեռացավ: Երկինքը պայծառ աստղ-աչքերը բացած անթարթ ինձ էին նայում:

Ուղեկիցներս հռհռում էին ինձ վրա:

Առավոտյան մեքենան պատրաստ էր: Կրկին ուղղություն վերցրինք դեպի Հաբանդ-Դիզակ-Հաղրութ:

ԼԲ. ՀԱՄԴՈՒԹԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԸ

Ստեփանակերտից Հաղրութ տանող ճանապարհը մի պահ դուրս էր գալիս ԼՂԻՄ-ի սահմաններից: Ֆիզուլու շրջանի Ղարաբաղար գյուղում բլրի գագաթին սրբատաշ քարերով շարված հետաքրքիր կառույց նկատեցի: Հորդ անձրեւ էր գալիս, ուստի կառույցը զննելը հետազային թողեցի: Արտաքինից այն ուշ միջնադարի եկեղեցական բազիլիկ կառույցի էր նման: Սակայն բլրի ստորոտում մեկ այլ կառույց ցնցեց ինձ: Եռակամար մուտքը հինավուրց իջևանատան բակ էր տանում:

— Ի՞նչ կառույց է սա,— հարցրի բարձրահասակ մարդուն:

— Շահ-Աբասի դարադամն է,— անձրեկից պատսպարվելու համար գլուխը ավտոմեքենայի մեջ խոթելով պատասխանեց տարեց ազրբեջանցին:

— Շահն ի՞նչ գործ ունի այստեղ:

— Ասում են՝ մի քանի օր այստեղ էր մնացել:

Այն փաստորեն Պարսկաստանից Ղարաբաղ, Գանձակ կամ Թիֆլիս տանող առևտրական ճանապարհին առաջին իջևանատունն էր:

— Իսկ բլրի գագաթին ի՞նչ կառույց է,— հարցրի ես:

— Մեջիթ է:

— Նման մեջիթ ողջ Արևելքում չես գտնի,— ասաց ուղեկիցս:

— Դե՛, ես իմ,— ասաց ղարղաբաղացին,— ասում են՝ աղվանների եկեղեցին է:

— Աղվաններն ովքե՞ր են, կա՞ն այդպիսիք ձեր գյուղում:

— Մեր գյուղո՞ւմ, չէ մի, ի՞նչ աղվան: Առաջ հայերի գյուղ էր, հիմա մերն է:

— Իսկ այս կառույցը:

— Չգիտեմ, բնկեր ջան, մեկ ասում են՝ մեջիթ է, մեկ՝ եկեղեցի:

Իջևանատունը տիպիկ հայկական ճարտարապետության նմուշ է: Սրահներից մեկում կամարի սյան վրա մի արձանագրություն գտա. «Ես Զլի Վարդս եկի թվին ՌՃԼ (1681)»: Զլի Վարդը վաճառակա՞ն է, թե պարզապես 1681 թվականին էր գնել կամ ժառանգել քարավանատունը: Համալիրն, իրոք, ուսումնասիրման, չափադրման կարիք ունի: Իսկ եկեղեցին, ըստ Ս. Բարխուդարյանի, հիմնվել է 1742 թվականին:

Հաղրութը կառուցապատման տեսանկյունից ՂՂԽ-ի մյուս շրջկենտրոններին զգալիորեն զիջում է: Սակայն Հաղրութի ձորակը շատ հարուստ է միջնադարյան հուշարձաններով: Քանի որ Բաֆֆին այս ձորակը չէր այցելել, ուստի ինձ հետաքրքրում էր միայն շրջանի պատմա-երկրագիտական թանգարանը, որտեղ հույս ունեի Բաֆֆու Տոդ կամ Գուշավանք այցելություն մասին կամ այդ ժամանակաշրջանի հետ կապված նյութեր գտնել: Սակայն այն դեռ չէր էլ հասցրել բացվել, չնայած իր նյութերով, ցուցանմուշներով վաղուց էր պատրաստ: Թանգարանի բարդ ճակատագրով հետաքրքրվելիս պատահականորեն իմացա թանգարանի վերաբերյալ Ադր. ԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի այն եզրակացություն մասին, որն ուղղված էր թանգարանի կազմակերպչներին: Դժգոհություն հայտնելով թանգարանի նյութերը հավաքողներից, այնտեղ գրված էր, որ որպես հեղինակություն չեն ճանաչում ո՛չ Մ. Խորենացուն և ո՛չ էլ Մ. Կաղանկատվացուն: Միևնույն ժամանակ նշվում է, որ Սպիտակ խաչվանքը, Գուշավանքն ու շրջանի մյուս հուշարձանները ոչ թե հայկական են, այլ աղվանական: Ըստ այդ գրության, թանգարանում պետք է

տեղ գտնեին ոչ թե հայոց գրերը, այլ աղվանական այբուբենը, որը ևս ստեղծել է Մեսրոպ Մաշտոցը:

Իրոք, ուսումնասիրելով հայոց պատմահայր Մ. Խորենացու անմահ գործը, համոզվում ենք, որ նա ամենևին էլ չի «կանխազգացել» հազար հինգ հարյուր տարի հետո տեղի ունենալիք իրադարձություններն ու որոշ վաղ-գիտնականների ցանկությունները: Ե-րդ դարի պատմիչ Մ. Կաղանկատվացին ևս կրկնել է նույն «սխալը»: Նրանք իրենց երկերում գրելով հայ ժողովրդի պատմությունը, «հանդգնելով» Քուռ-Արաքսի միջագետքը պատկերել որպես Մեծ Հայքի անբաժանելի հատվածը, ամենևին էլ չեն «կարողացել» նախատեսել, որ դա կարող է վիրավորել այսօրվա քարտեզներով ու Թուրքիայի պանիսլամիստ գիտնականների անմիջական ազդեցությամբ գործող մի շարք «գիտնականների» նենգ նպատակները: Ծանոթանալով այդ «պատմաբանների» աշխատանքներին, համոզվում ենք, որ Խորենացու և հայոց արևելյան կողմանց պատմագիր Կաղանկատվացու գրած երկերը ամենևին էլ չեն համապատասխանում նրանց այսօրվա ծրագրերին ու դիտավորություններին: Այդ «գիտնականները» ամեն կերպ ձգտում են Ալբանիա-Աղվանք տեղանունը հարմարեցնել այսօրվա ողջ Ադր. ԽՍՀ սահմաններին, նույնիսկ տարածում Սյունիքի ու Վայոց Ձորի վրա, իսկ հայ ժողովրդի փոխարեն փորձում գոյություն չունեցող ու մտացածին միավոր տեղադրել:

Թե՛ Բաֆֆին և թե՛ մյուս հայ ու օտար ուսումնասիրողները Արցախ-Ուտիքի տարածքում ամեն քաղաքի մեսրոպատառ հայերեն արձանագրություն կրող մի քարի, հուշարձանի են հանդիպում, որոնք լույս են սփռում մեր նախնիների պատմության վրա: Իսկ ահա Հաղրութի թանգարանին հայերենի փոխարեն արանական (աղվանական) գրեր են հրամցում: Ի՞նչ լեզու է դա: Այս տարածքում ի՞նչ է ստեղծվել այդ գրերով: Կա՞ մի քար, մի թուղթ, որը վկայեր այդ լեզվի, այդ մշակույթի մասին: Եթե չեն եղել, ապա այդ գրերը չէին կարող որևէ նշանակություն ունենալ նույնիսկ այն մորմուրդի համար, որի համար ստեղծվել էին գրանք: Այո, Մեսրոպ Մաշտոցը փորձել է անդրկուրյան երկրի՝ Ալբանիայի տարածքում ապրող տարբեր լեզուներով խոսող 26 ցեղերի համար համընդհանուր գրեր ստեղծել, որը պետք է միավորեր, համընդհանուր մշակույթ ստեղծեր այդ երկրում: Այս ձեռնարկը, սակայն, հաջողություն չունեցավ: Նույն Մաշտոցը Քոփ աշափնյակում, այսինքն՝ Արցախում և Ուտիքում, նոր գրեր չէր կարող առաջարկել, որովհետև այդտեղ միայն հայեր էին բնակվում: Մեսրոպն այստեղ դպրոցներ էր հիմնում ու տարածում իր իսկ ստեղծած հայոց գրերը: Իր ժամանակի այդ խոշորագույն գիտնականը Վրաստանում չէր կարող տարածել իր

ստեղծած հայ գրերը, որովհետեւ այդպէս արդեն ձեւավորված էին հայկական միավոր էր բնակվում՝ իր յուրահատուկ լեզվով, մշակույթով:

19. ՄԱՆԳԻ

Հաղորդից Տող հասնելու փոխարեն հայտնվեցի Մամեդաձոր գյուղում: Տողի տնտեսությունը յոթ գյուղ էր ընդգրկում, որոնց մեջ էին նաև լեռան փեշին իրար կողքի շարված Զրակուսը (Ճարակոյս), Մամեդաձորը (Մարիամաձոր) և Սկուռեն (Սակուռին): Ես պետք է հանդիպեի տնտեսության կուսակազմակերպության քարտուղար Հենրիկ Միրզոյանին, որը լավ գիտեր հնավայրերը: Սակուռեցի մի մարդ փորձեց ձորի մյուս կողմում թերթի վրա շարված տների արանքում ցույց տալ կուսարտուղարի տունը:

— Հենա, էն կանաչ դարպասը իրենցն է: Տես, բացվեց: Իսկ կինը բիդոններով բեռնված է՛ր առաջն արած չրի է գնում: Դպրոցում գրականության և լեզվի ուսուցչուհի է, նա էլ կարող է շատ բան պատմել հնությունների մասին: Հենրիկը պետք է սպասի կինը վերադառնա աղբյուրից, իջեցնի ծանր բիդոնները, հետո գա:

Գյուղում 120 տուն կային, որոնցից 60-ն արդեն դատարկ էին: 20 տարի առաջ գյուղի 8-ամյա միջնակարգ դպրոցում 110 աշակերտ կար: Այժմ ընդամենը 40 աշակերտ են հաճախում դպրոց, այսինքն, յուրաքանչյուր դասարանում՝ 5 աշակերտ:

Գյուղից վերև լեռան գագաթին, կարծես դարերի պահանջով շրջապատի անդորրն է հսկում Վնեսա զալան (Ավանի բերդը): Միայն այս բերդից է հնարավոր տեսնել Արաքսն ու Իրանի սահմանները: Դիզակի տեր մելիք Ավանը (Եգանը) հիմնել է այս բերդ-դիտակայանը, որպեսզի շուտ կանխվի պարսից կամ այլ զորքի հարձակումը:

Հենրիկ Միրզոյանի հետ այցելեցինք Սակուռի գյուղում գտնվող եկեղեցին: Շքամուտքը առանձնանում է զարդապատկերների ներդաշնակ խաղով ու ինքնատիպ ճոխությամբ: Շքամուտքի ընդարձակ արձանագրությունը հայտնում է, որ եռանավ բազիլիկ կառույցը հիմնվել է 1682 թվականին: Պատուհաններից մեկի կամարին ներսակողմից օձի բարձրաքանդակ էր տեղադրված: Պատկերը շատ դինամիկ էր, բնական: Ավանդությունը պատմում է, որ կառուցող վարպետի աշակերտն է քանդակել այն: Վարպետը անիծում է աշակերտին քանդակի համար: Նույն պատուհանից ներս մտած օձը խայթում է աշակերտին:

Հենրիկն ու իր ուսուցչուհի կինը պատմում են մուշկապատյի 90-ամյա Մանգի (Մանգյունց Հեղինեի) մասին: Դեռևս երիտասարդ հասակում՝ ուսանողական տարիներին Շուշում ծանոթանալով Մարքսի ու Լենինի գաղափարներին, նա կապվում է հեղափոխականների հետ ու հարկ եղած դեպքում օգնում նրանց: Մի անգամ հետապնդումից փախչող երկու հոգի Մուշկապատում են հայտնվում: Հեղինեն նրանց ցորենի կույտի մեջ է թաքցնում, իսկ թուցիկները խցկում ճախարակի անիվն ու սկսում թել մանել: Ոստիկաններին ոչ մի կերպ չի հաջողվում գտնել հեղափոխականներին: Պատմում են, որ Հեղինեն փոքր հասակում մայրը ամեն օր 30 կմ ճանապարհ կտրելով տարել էր Շուշիի ախալական դպրոցն ու հետ բերել: Երբ գյուղացիք հանդիմանել են, թե ինչու է իդուր նման լարշարանք կրում, մայրը պատասխանել էր՝

— Վեչինչ, թող իմ վեները շրջոտեն, մենակ թախտխես կլլոխը մին պեն մենե:

Զարաբաղում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Մանգյունց Հեղինեն երկար տարիներ գյուղխորհրդի նախագահ էր աշխատել: Շրջանում առանց նրա մասնակցության Բաֆֆուն կամ մյուս ականավոր հայ գրողներին նվիրված երեկո չէր կազմակերպվում: Յավոք, ինձ վիճակված չէր հանդիպելու այդ կենդանի պատմությանը: Հայտնեցին, որ մեկ ամիս առաջ էր մահացել:

Բաֆֆին իր ճանապարհորդության ժամանակ կոչ էր անում ուսուցիչներին Շուշիի հոգևոր դպրոցի վարժապետ Խոջամիրջանցի օրինակով հավաքել, արտագրել հին հիշատակարանները, գրի առնել «բերանացի ավանդությունները, որոնք ժողովրդի մեջ պահպանված են զանազան ավերակների, ժայռերի, բլուրների մասին»: Այսօր ես այս հարցը չի սպառել իր կարևորությունը: Մանգյունց Հեղինեն գրի էր առել մի քանի ավանդություններ, որոնց մեջ ինձ հետաքրքրեց հենց իրենց տոհմի մի ճյուղի ճակատագրի հետ կապված պատմությունը: Ես լրիվ արտագրեցի այդ պատմությունը:

«Ամեն ամառ Շուշի քաղաքից թուրքական մի բնատանիք որպես հովեկ էր գալիս մեր տուն: Նրանց հետ իմ ծնողները բարեկամություն էին անում: Հիշողությանս մեջ մնացել են Նաբաֆի ու Զիլֆուլլախի անունները, որոնց հետ ամեն օր Ետին հանդ թուփ ուտելու էինք գնում: Երբ մի օր հարցրի մորս, թե ինչու ենք հենց այդ թուրքական բնատանիքի հետ բարեկամություն անում, նա պատմեց մեր տոհմի հետ պատահած մի հին դեպք:

— Քո հոր պապը, բալիկս,— պատմում էր մայրս,— յոթ տղա է ունեցել: Տնտեսության հետ կապված աշխատանքները բաժանված էին 8»

նրանց միջև: Միջնակը՝ Առուստամը, անասուններն էր հանդում արածացնում: Մի օր նա հանդում գյուղի մեծահարուստ Ատոնի երեք տղաներին է հանդիպում: Զարաճճի Առուստամը նրանց ստիպում է իր հարձար մի սալ պատրաստել: Տղաները լուռ ու հնազանդ կատարում են նրա պատվերը, քանի որ գիտեին նրա ուժի ու խենթության մասին: Առուստամը նրանց ստիպում է լծվել իրենց իսկ պատրաստած սալին ու լքեն ման ածեն հանդում: Հավանաբար, Առուստամը ցանկանում էր ուղղակի վրեժ լուծել մեծահարուստ Ատոնից աղքատների ու դրանց վրում և իր հորը ճնշելու համար: Երեկոյան նա իր արարքի մասին հպարտաբերաբար պատմում է հորը: Վերջինս զգալով Ատոնից սպառնալից վերահաս վտանգը, հանդիմանում է որդուն: Այս դեպքի մասին իրենց հորը պատմում են նաև երեք եղբայրները: Իսկ Ատոնն իր մտքում արգեն մի հարմար պատիժ էր նախապատրաստում Առուստամի համար: Հաջորդ օրը նա գալիս է շարաճճի տղայի հոր մոտ և առանց խոսք անգամ ակնարկելու անցյալ օրվա զեպքի մասին, պահանջում է, որ տղաներից մեկին իր հանդում աշխատելու ուղարկի: Հայրը առաջարկում է վեց տղաների անունները, սակայն Ատոնը Առուստամին է ընտրում: Հայրը հարահալալ դիչում է: Առուստամը երեք օր վաղ տառապանք միջև ուղերկն Ատոնի աչքում հոր էր փորում: Ավելի խորանայով, նա սկսեց դաշակել վրեժխնդիր հոր մտադրությունն ու հորի պատերին տնկատեղի սկսեց փոսորակներ փորել: Չորրորդ օրը երեկոյան Ատոնը կտանալով խոր հորի վրա, պարանի փոխարեն հսկա գլուխն է ցույց տալիս:

— Ինքդ փորեցիր, ինքդ էլ վայելիր..., դա քո պատիժն է,— ասում է նա ու հեռանում:

Ուղ երեկոյան անհանգստացած հայրը Ատոնի մոտ որդուն փնտրելու է գնում: Մեծահարուստ պատասխանում է, որ Առուստամին վաղուց է տուն ուղարկել: Սակայն Առուստամը իր պատրաստած փոսորակների զգույթյամբ մի կերպ դուրս է գալիս հորից ու միայն հաջորդ օրը դուրս գալով թաքստոցից հանդիպում է հորը: Վերջինս վրաբեկավոր Ատոնի սիրտը, դիչերը որդու հետ հեռանում է գյուղից: Խոստովելով հայ իշխաններին դիմել, որդուն Շուշի խանի մոտ ժառանգության է տալիս: Առուստամը մի քանի տարի ձիապահ էր աշխատում: Մի օր Իբրահիմ խանը մեծ հանդես է կազմակերպում: Տարբեր երկրներից իշխաններ, խաներ են հյուր գալիս, իրենց հետ բերելով ընտիր փահլևաններին: Մրցման ժամանակ Իբրահիմ խանի փահլևանը պարտվում է պարսիկ փահլևանին: Խանը զայրանում է և դիմում հանդեսը դիտելու եկած ժողովրդին:

— Ո՞վ կարող է ասպարեզ դուրս գալ և փրկել իմ պատիվը:

Առուստամը, որը փափագում էր մարտի բռնվել այդ փահլևանների

հետ ու ցույց տալ իր ուժն ու ճարպկությունը, իսկույն առաջ է գալիս ու ինքնավստահ ասում.

— Ես կարող եմ հաղթել նրան:

Հարմարած խանը բարձրաձայն հայտարարում է.

— Գլավուր, եթե պարտվես, հենց տեղում կտրել կտամ գլուխդ: Առուստամը կոխ է բռնվում պարսիկ փահլևանի հետ: Մի պահ ամբոխը լարվում է: Պարսիկ մարզիկը ցուցադրական արհամարհանքով պարտվում է քրիստոնյա Առուստամի շուրջն ու փորձում ծաղրական հնարքով գետնել նրան: Սակայն մի քանի վայրկյան շանցած հսկա պարսիկին ժողովուրդը գետնից փռված է տեսնում: Խանն ու ժողովուրդը ցնծում են: Խանը դիմում է Առուստամին՝ ուզիր, ինչ կամքդ է: Առուստամը խնդրում է, որ թույլ տա գնալ իրենց գյուղն ու խանի անունից հարկ վերցնի Ատոնից: Խանը համաձայնում է: Անճանաչելիորեն փոխված Առուստամը Ատոնից ստանալով իր ուզածը, չի հանգստանում: Նա շիկացած մեղադրով դաջում է Ատոնի մարմինը:

— Ատոն,— դիմում է Առուստամը Ատոնին,— կսպիանա, կանցնի քո վերքը, մի՛ վճատվիր, բայց իմ սրտին հասցրած վերքը միշտ կմնա: Հիշիր, ես այն Առուստամն եմ, որին խոր հորում ես թողել: Քո անսահման ոխի պատճառով ղրկվել եմ հորական տնից, հայրենի գյուղից ու թեզանից թաքնվելու: Նպատակով ուրացել կրոնը և ազգը:

— Այժմ,— պատմում է մայրս,— սիրելի Հեղինե, այդ թուրք մարդիկ մեր Առուստամի թոռներն են:

ԼԴ. ՏՈՂ (ԴՈՂ)

«Անցա Գիգակի գավառը: Գնացի Տոլ բերդը: Մելի՛մ Ավանդանեերն էին իշխում: Տեսա մելի՛մ Եզանի կիսավեր պալատը. որի մեջ բնակվում էր մի մահմեդական քեզ, որը այդ տոհմի կրոնավորն էր և ժառանգեցից մեկն է»:

Տոլ գյուղը ծածկված էր անթափանց, թանձր մառախուղով: Անհնար էր տեսնել այն մելիքանիստ գյուղը, որը Հարաբաղի գահերեց իշխան Եզանի գլխավորությամբ հերոսական էջեր էր գրել հայ ազգային-ազատագրական պայքարում: Առանձին տները կամ փողոցների հատվածները համարյա ոչինչ չէին ասում գյուղի դիրքի, շրջապատի, շենքերի գասափորություն մասին: Ինձ նախապես հայտնել էին, որ տողեցի Սիրգի Ավետիսյանը Բաֆֆու հետ կապված հետաքրքիր ավանդություն է պատմել, ըստ որի մեծ գրողը երկու օր երեխաների հետ պարապել էր Գուշավանքի գյուղացում: Նրանց տունը գյուղի ծայրում էր: Մեծ պարպաք

ներսից փակ էր: Պառավ կինը ճանաչելով ուղեկցիս՝ վարորդ Վալերիին, հետ քաշեց սոնին ու ծանր ճոնչոնով բացեց դարպասը: Փոքրամարմին ծերունին ծանր կացնով փայտ էր ջարդում: Քիչ անց վառարանի մոտ նստելով, 80-ամյա Սերգին սկսեց հին պատմություններ պատմել:

— Ուրեմն՝ երեք եղբայր են լինում, Ավագը՝ Օհանը, խնջույքների մեջ էր անցկացնում իր օրերը: Մի օր եղբայրները ձին Օհանին են տալիս ու պատվիրում, որ գնա Արջին Գյունեն կոչվող իրենց հանգն ու հնձի արտը: Օհանը տեղ է հասնում: Ճի խորթնը՝ հնձում, սակայն անմիջապես էլ ձանձրանում է աշխատանքից, հնձածը դնում ձիու առաջ ու պառկում: Հանկարծ անտառից երեք ավանակներ են երևում՝ բեռնված տակառներով: Հայտնվում են նաև ավանակի տերերը, որոնք գինի էին տանում Շուշիում վաճառելու:

— Օհան, — զարմացած դիմում են նրանք, — ի՞նչ ես անում այստեղ:

— Հոնձի եմ եկել:

— Օհանը՝ հոնձի՞, — զարմանում են համադյուղացիները: Նրանք ուտելիք և գինի են հյուրասիրում Օհանին, հետո կուժը լցնում գինով ու շարունակում իրենց ճանապարհը: Երեկոյան անհանգստացած եղբայրները գալիս են ուշացող Օհանի հետևից ու տեսնում են քնած, կուլան լցված գինով, իսկ սոված ձին խուրձը ուտելուց հետո սկսել էր թփերը կրծոտել:

— Արի, Օհան եղբայր, — ասում են նրանք, — որ քեզ այստեղ էլ են գինի հյուրասիրել, հալալ է, գնա քեֆ արա: Գործը մեզ, քեֆը՝ քեզ: Հետո Սերգին պատմում է գյուղի տերտերների մասին:

— Երեք եղբայր են լինում, երկուսը տերտերներ էին, մյուսին՝ Մարգարին, չնայած զորագետ լինելուն, քթում խոսելու համար նույնիսկ տիրացու չէին ընդունում: Ավագ եղբայրը՝ Մելիքսեթը, երգեցիկ բարձր ձայնը հնչեցնում էր հանդեսներում ու ծեսերի ժամանակ և իր ստանալիքը առնում: Երբ դիմում են հոգեհանգստի կամ հարսանիքի առիթով, նախ տեղեկանում է, թե մեռնողը կամ հարսանքատերը ինչ ունեցվածքի տեր է, ապա որոշում իր պատասխանը: Երբ աղքատ է պատվիրատուն, ասում է՝ հողին հանձնեք, ես աղոթքը եկեղեցում կկարդամ, իսկ երբ հարուստ է, գնում է, ստանում իր նվիրատվությունը: Կրթված, սաղմոսները անգիր իմացող Մարգարը, լսելով ձայնից Մելիքսեթին, կշտամբում է՝

— Հերիք կրճատեք, աղավաղեք սաղմոսները:

— Բարձր մի ասա, այ մարդ աստծո, մեր հացը մի կտրիր, — ասում են եղբայրները, — միևնույն է, ոչ ոք չի հասկանում...

Սերունին պատմում է գյուղի դպրոցի մասին: Երբ գյուղում 1903 թվականին դպրոց է հիմնվում, վանքի դպրոցը, որը հեռու էր գյուղից, ինքնին վերանում է: Ինքը 4 տարի ծխական դպրոցում սովորելուց հետո պետք է հատուկ վիճակահանությամբ ուսական դպրոց ընդունվեր: Առաջին տարում վիճակը իրեն չի ընկնում, բայց երկրորդ տարում ընդունվում է:

— 5-րդ դասարանում սովորելիս հեղափոխություն սկսվեց, և մեր ուսուցիչ Մերկուլովին զորակոչեցին: Այդպես ուսումս կիսատ մնաց ու ընդմիջտ զրկվեցի վաղեմի փափագս իրականացնելուց՝ Շուշիի սեւալական դպրոցում սովորելու հնարավորությունից:

— Իսկ Բաֆֆու մասին ի՞նչ գիտեք, — հարցրի ես:

— Բաֆֆու, — մտածկոտ հարցրեց ծերունին, — չէ՛, Բաֆֆի չեմ կարդացել: Մուրացան, Աղայան կարդացել եմ, Բաֆֆի՝ ոչ:

— Ես կարդալու մասին չեմ հարցնում: Ձեր ուսուցիչները Գուշավանքում Առաքել Կոստանյանցի մո՞տ են սովորել:

— Այո, այն ժամանակ գյուղում դպրոց չկար, ստիպված վանքում են սովորել:

— Իսկ նրանք Բաֆֆու այցելության մասին ոչինչ չե՞ն ասել:

— Ձէ, ես Բաֆֆի չեմ կարդացել, ոչինչ չգիտեմ նրա մասին:

— Սերգի հայրիկ, — համբերությամբ ասացի ես, — Բաֆֆին վանքի դպրոցում դաս է պարապել աշակերտների հետ: Այդ մասին ձեզ ձեր ուսուցիչն է պատմել, դուք էլ՝ ուրիշներին:

— Ձեմ հիշում: Ես Բաֆֆու գրքերը չեմ կարդացել...

— Բայց դուք շատերին եք պատմել չէ՞ Բաֆֆու մասին:

— Ձեմ հիշում, քե մատաղ, ինչ ասեմ...

Ս. Հովհաննես և ս. Ստեփաննոս եկեղեցիները գննելուց հետո կրկին գյուղ իջանք: Առաջարկեցին անասնապահական ֆերմայի բրիգադավար Պետրոս Ղահրիբյանին հանդիպել, որը շատ պատմություններ գիտե գյուղի անցյալից: Ֆերմայի կարմիր անկյունում մի թիկնեղ մարդ գիմավորեց մեզ:

— Պետրոսն է, — ասաց ուղեկիցս, — մեր գյուղի կենդանի պատմագիրը:

— Ի՞նչ է քեզ հետաքրքրում, — հարցրեց Պետրոսը:

— Հին գրույցներ, ավանդություններ գյուղի անցյալից, — ասացի ես:

— Երգիչ Օհանի պատմությունը ասե՛մ, — հարցրեց նա, ապա լքսպասելով պատասխանին, շարունակեց, — գյուղի տանուտեր Առաքելի

¹ խուրձ.

տանը թուղթ էին խաղում: Օհանն էլ էր խաղում: Որոշում են կանանց վրա խաղալ: Տանուտերը խաղը տանուլ է տալիս Օհանին ու որոշում խաղընկերոջը սպանելով փակել հարցը: Կրակում են: Վիրավոր Օհանի ծնկները թուլանում են, շոքում է, ձեռքը սեղմում վերքին ու երգում: Ուզում էր երգելով մեռնել: Տանուտերի համախոհներից մեկը դաշույնը խրում է Օհանի սիրտը: Երգչի գեղեցկուհի կինը, որի վրա վաղուց աչք ունեւոր տանուտերը, սկեսրոջ հետ Տողից հերանց տուն՝ Մակուռ է փախչում: Տարիներ են անցնում այդ օրից: Տողի տանուտեր Առաքելը, արդեն մոռացած այս դեպքի մասին, մի օր Մակուռ է գնում տեղի խանութում առևտուր անելու: Խանութպանը տեսնում է՝ գինված մարդիկ են գալիս դեպի խանութը, ու հասկանալով ամեն ինչ, փորձում է հետին մուտքով փախցնել: Առաքելին: Բայց խանութին արդեն շրջապատված էր վրիժառու մարդկանցով: Առաքելը վիրավորվում է: Օհանի այլին թուրը խրում է Առաքելի որովայնը, դուրս հանում ու տանում տնկում ամուսնու գերեզմանին:

— Քանի որ մառախուղ է,— ասացի ես,— գյուղը չեմ կարող կարգին տեսնել:

— Իհարկե, նայելու բան չառ կա,— ասաց Պետրոսը,— մեկիք Եգանի բերդն է հետաքրքիր: Բերդից մի անցք է բացվում, որը հասնում է մինչև ներքին աղբյուրը: Գյուղում մի տեղ քանդելիս հանկարծ բացվել էր այդ թունելը: Այն գետնի երեսին էին փորել, հսկա քարե սալերով ծածկել գետնուղու տանիքը: Հետաքրքիր կառույց էր: Այն պաշարման ժամանակ զրսի հետ կապի, ջուր բերելու ճանապարհ էր: Այն մեծ սուսվելութուններ էր տալիս պաշարվածներին: Եգանը թիկունքից հանկարծակի գրոհով միշտ շփոթության մեջ էր պցում ցանկացած թշնամուն:

— Իսկ Կոստանյանցներ կա՞ն գյուղում: Ինձ վարդապետ Առաքել Կոստանյանցն է հետաքրքրում, որը իր գրած երկու պատմական գրքերը Բաֆֆուն էր տվել:

— Մինչ պատերազմը մի մարդ կար Կոստանյանց ազգանունով: Պատերազմից չվերադարձավ: Ընդհանրապես, մեր գյուղացիք շատ շուտ են կապվել քաղաքների հետ: Շատերը Մամարղանդ, Տաշքենդ են տեղափոխվել: Ինձ թվում է, որ Առաքել վարդապետի հետնորդներն էլ են Միջին Ասիա տեղափոխվել: Բայց ասում են, որ հարևան Վեդեր (հողեր) գյուղում էլ Կոստանյանցների շատ-շատ են եղել: Մինչ 50-ական թվականները մեծ գյուղ էր այն: Զույգ դասարաններով հայկական դպրոց ուներ: Այն ժամանակ գյուղում աղբյուրանական շորս ընտանիք կար միայն:

— Իսկ հիմա՞:

— Հայկական շորս ընտանիք է մնացել գյուղում:

— Դատարկ է գյուղը:

— Զէ՛, ինչո՞ւ է դատարկ: Մեծ գյուղ է: Մեր գյուղում աղբյուրանցիների հետ բարեկամությունը հին արմատներ ունի: Դաշնակները քանի-քանի անգամ եկել էին կոտորելու նրանց, մեր գյուղացիք կյանքի գնով փրկել էին: Մեկիք Եգանի ժառանգների մի մասը Օւլդիի Իրբահիմ խանի կողմից բռնի կերպով մահմեդականացվել են, հետագայում հառնվել, ձուլվել աղբյուրանցիներին: Նրանք այսօր էլ Եգանով են գրվում: Մահմեդականություն չընդունած մասը Եգանյաններ են մնացել:

Վարորդ Վալերին հայտնեց, որ իր բակը փորելիս յոթ խաչքար է գտել, որոնք ուզում է ցույց տալ ինձ: Նրանց տունը երկհարկանի բարձր կառույց էր: Նման տներ այստեղ անցյալ դարում էին կառուցում: Վալերին նկուղից յոթ խաչքար դուրս հանեց ու շարեց պատշգամբում: Կրաքարե 40×50 չափի խաչքարերի վրա բացակայում էր թվագրությունը: Բակը հնում ուխտատեղի էր եղել, որտեղ էլ գտնվում էին այս քարերը: Բուրն էլ տարբեր ոճավորում ու զարդամոտիվներ ունեին: Մակար Բարխուդարյանցը սրանց հանգիստ է տողաբերդի կիսավեր եկեղեցում: Խաչքարերի վրա կարդացի «Խաչս Շահումին», «Խաչս Ղազարայ», «Խաչս Եղույն», «Խաչս Նազարին» և «Խաչս Մրհապետին» արձանագրությունները: Տան նախկին տիրոջ եղբայրը, որը հարևան տանտերն էր, իր տունը վաճառել էր մի աղբյուրանցու: Վալերին պատմում է, որ նա նոր տուն կառուցելու նպատակով քանդել է հին տունը ու հիմքում մի սափոր ոսկի ու ոսկե պատյանով դաշույն գտել:

— Հետո նա այդտեղ իսկական պալատներ կառուցեց, գյուղում աղջիկների ու տղաների համար էլ տներ կառուցեց, մեքենա գնեց, չի աշխատում, ի՞նչ է անում աշխատանքը, երբ ամեն ինչ ունի:— Վալերին լռեց, ապա հանկարծ ասաց,— ուզում եմ տունս քանդել:

— Այս հսկա հին տո՞ւնը,— զարմացած ասացի ես,— գծվե՞լ ես, ինչ է, ափսոս չէ՞: Ա՛հ, պարզ է: Դեհ, բուրդ էլ սկսեք ձեր տները քանդել, դուք խաչքարերի փոխարեն այս անգամ էլ ոսկի գտնեք:

— Ես համոզված եմ, որ այստեղ ոսկի կա:

— Ինչո՞ւ:

— Այս տան տերը շատ ավելի հարուստ էր իր եղբորից:

— Նրա տան հիմքում այս հարուստի ոսկիներն էին:

— Ի՞նչ գիտես:

— Աղքատ եղբոր տանը ոչ ոք ոսկի չէր փնտրի: Սա այնտեղ էլ թաքցնում է իր հարստությունը:

— Միևնույն է, այստեղ ոսկի կա: Ես զգում եմ դա:

- Գուցե Գուշավանքի հիմքում էլ կա,— ասացի ես
- Ասում են՝ կա:
- Պայթեցնենք ու քանդե՞նք:
- Ես իմ..., բա ոսկին մնա անտե՞ր:

Հաջորդ օրը մառախլապատ եղանակի հետքն էլ չէր մնացել: Պարզ, արևոտ օր էր: Թվում է, թե այս ավանը հնուց ի վեր հուշարձաններ, ճարտարապետական ուշագրավ կառույցներ կերտելով, մի ներքին մըր-ցակցություն է սկսել Վարանդայի Ավետարանոց և Մոսկվի թիկունքին ապաստանած Գյուլիստանի հետ:

Շտապում էի տեսնել Ղարաբաղի զահերեց իշխանի՝ մելիք Եգանի ապարանքը: Փողոցի կողմից դեռևս պահպանվել են բրգավոր շրջապա-րըսպի հետքերը: Նեղ փողոցի աջ կողմի մուտքից ներս մտա ու հայտնվեցի բարածաժկ հսկա բակում: Հենց առաջին հայացքից զգացվում է իշխա-նական տան մթնոլորտը: Բակի մի կողմում շատ բարձր պատն է, երեք կողմերում՝ երկհարկանի բնակելի ու օժանդակ շինությունները: Սեն-յակներից մեկի դռան վերևում գրված էր՝ «այս տունը պատկանում է մելիք Եկանյանին»: Վիմագրությունը 1904 թվականի է: Տունը մելիքի ժառանգները 1941 թվականին վաճառել են Իսրաֆիլ Ռզակին, որը իր բազմանդամ գերդաստանով մինչև օրս բնակվում է այնտեղ: Փողոցի ձախ կողմում մելիքների պալատական համալիրն է: Առաջին հարկի մուտքի շուրջը ամբողջությամբ լցված է տան առաջին տիրոջ՝ Դիզակի մելիքության հիմնադիր Եգանի ընդարձակ վիմագիր արձանագրությունը, որը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Ղարաբաղի իշխանություն-ների և անկախության համար նրանց անհաշտ պայքարի մասին: Ուշա-գրավ է «Ես թողեցի ոչ Հայաստանս հսկի զնալու» արտահայտությունը: Ժամանակավորապես հաշտություն կորզելով թուրքերից, մելիքը կարո-ղացել է կանխել բնակչության գերեվարումը: Արձանագրությունում աս-վում է, որ Եգանը պարսից շահից ստացել է բեկլարբեկ և իսան կոչում-ները: Դա արդեն Պարսկաստանի կողմից Հայոց արևելից կողմանց տա-րածքում 18-րդ դարի առաջին կեսերին հայկական ինքնավար իշխա-նության ճանաչման վկայությունն է: Տունն այժմ պատկանում է մի ադրբեջանցու, որը մելիքի ժառանգներից գնել է 1942 թվականին:

Գյուլի նշանավոր հուշարձաններից է սբ. Ստեփանոս Նահատակ թաղակապ եկեղեցին: Ըստ Մակար Բարխուդարյանի, այն հիմնվել է 13-րդ դարում: Բարավորի արձանագրությունը հայտնում է, որ այն վե-րանորոգել է մելիք Եգանը: Միջնադարի քարգործ վարպետների ստեղ-ծած հետաքրքիր հուշարձաններից են եկեղեցու ներսում գտնվող քան-դակազարդ զույգ հուշակոթողները: Սպիտակ կրաքարը լրիվ պահպանել

է վարպետների կտրիչի ուժն ու հմայքը: Եկեղեցու բակում թաղված են Դիզակի մելիքները: Մելիք Եգանի տապանաքարը առանձնանում է շքեղությամբ ու պատկերաքանդակների նուրբ արվեստով: Զափածո տա-պանազիրը հայտնում է՝

Տիրապետեաց սայ ի երկրին

Ի Աղուանից ի նահանգին

Յոյժ պատվեցավ պարսից ազգին,

Քան զիշխանս Հայոց երկրին:

Այժմ Տոդում ադրբեջաներեն խոսքը ավելի հաճախ է լսվում: Բնա-կիչների 40 %-ը ադրբեջանցիներ են, որոնք Տոդ են տեղափոխվել 40-ական թվականներին: Եթե 15 տարի առաջ գյուղի դպրոցի շրջանավարտ-ներից 30-ը հայեր էին, 10-ը՝ ադրբեջանցիներ, ապա այժմ պատկերը հակառակն է:

ԼԵ. ԳՏԻԶ

Գյուլի հնությունները դիտելուց հետո, վախենալով, որ մառախուղը կրկին կբողարկի ամեն ինչ իմ հայացքից, շտապեցի դեպի Տոդասար, որի վրա էին հռչակավոր Գուշավանքն ու Գուշաբերդը:

«Այստեղ ինձ հաջողվեցավ ձեռք բերել երկու բավական հաստ հա-տուրների մեջ ամփոփված զանազան պատմական գրվածքներ: Այդ աշ-խատությունների հեղինակն է Գոթիշ վանքի վանահայր Առաքել վարդա-պետ Կոստանյանցը: Եթե մեր բոլոր վանքերի ծույլ, հացկատակ վա-րպետները հետևեին Առաքել վարդապետի օրինակին և իրենց շրջա-պատող ժողովուրդի ու պատմական տեղերի ավանդությունները հավա-րելով գրեին, զրանով ավելի մեծ ծառայություն արած կլինեին մեր գրա-կանությանը, քան թե իրենց աղոթե՞նե՞րով»:

Տոդասարի արևմտյան հարթ լանջին մութ անտառի ֆոնին հեռվից նշմարվում է վանքի զլանածն գմբեթն ու կիսաքանդ հովհարածն ոչ բարձր վեղարը: Գմբեթը ծածկված էր թանձր յուղաներկ խոշոր գրերով: Դա արդեն մեր ժամանակակիցների հետքերն են: Այս ուղեորության ըն-թացքում տեսել եմ արցախական աշխարհի համարյա բոլոր պատմա-հարտարապետական հուշարձանները, բայց դրանցից և ոչ մեկը այս խղճուկ և ստորացուցիչ վիճակում չի եղել: Տաճարն ու գավիթը թե՛ ներ-սից և թե՛ դրսից, նույնիսկ առաստաղին խիտ ցանցով հայտատու և ուռ-սերեն գրեր են: Յուրաքանչյուր այցելու իր հետ բերել է որոշակի գույնի թանձր ներկ և որևէ ազատ տեղում անարգել գրել իր անունն ու թվա-

կանը, Յուդաներկ զրբերով ծածկվել են տաճարի պատերի բոլոր արձանագրությունները: Թանձր կարմիրով ներկված է տաճարի ներսում պատի մեջ ագուցված հսկա գեղաքանդակ խաչքարը: Այն կարող էր մրցակցել Դադիվանքի Պողոս Վարդանի ստեղծած հուշակալի զույգ խաչքարերի հետ: Գավիթն ու տաճարը անասնազոմի են վերածված, ջարդված են խաչարարներն ու տապանաքարերը, փորված է Առաքել վարդապետ Կոստանյանցի գերեզմանը: Ինչքան կվշտանար Բաֆֆին, եթե ինչ-որ հրաշքով հայտնվեր մեր կողքին:

Ըստ վանքի հյուսիսային պատին արված արձանագրության, այն հիմնել են 1241 թվականին Ամարասի վանականներ Սարգիս և Վրթանես եղբայրները: Ընդարձակ արձանագրությունը պատմական տեղեկություն է հաղորդում՝ «... Ի ԳԱՌՆ ԵՎ ՆԵՂ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՅԱԶԳԵՆ ՆԵՏՈՂԱՅ ՈՐ ԶՐԱԶՈՒՄ ԳԱՎԱՌԱՄ ԱՎԵՐԵԱՅ...»: Հետաքրքրական է, որ հենց այդ պահին ու նեղ ժամանակներում Արդախում հայ ժողովրդի համար ինքնապաշտպանության, գոյատևման լավագույն միջոցներից մեկն է դառնում պաշտամունքային կառույցների շինարարությունը: Գավթի մոտ կա փլված մեկ այլ եկեղեցի, որն ավելի վաղ շրջանի կառույց է: Վանքի հնության ապացույց է Մ. Կաղանկատվացու հիշատակությունը, ըստ որի Աղվիս սահմանադրական ժողովի մասնակիցների թվում նշվում է նաև «Գտալ վանուց տանուները»: Այդ ժողովը, ըստ պատմաբանասիրական գիտությունների դոկտոր Բ. Ուլաբաբյանի, տեղի է ունեցել 6-րդ դարի սկզբներին: Ինչ խոսք, որ Բաֆֆու այցելության ժամանակ միջնադարյան բարձրարժեք այս հուշարձանը ավելի լավ վիճակում էր գտնվում:

Գծվարին և կտրուկ վերելքը մեզ չէր հոգնեցնում, որովհետև մեծ էր բերդը տեսնելու փափագը: Լեռուն կատարին հսկա ապառաժ էր սեպված, որի հարթակում էլ անառիկ բերդն էր: Զորակի մեջ քարակույտները կտրուկ թեքությանը ձգվում էին մինչև բերդի պատերը:

— Հավանաբար, սրանք այն քարերն են, որոնք հայ իշխան Նսայու ղինվորները արար Բուդայի վրտ են նետել, — ասացի ես:

— Հա, — արձագանքեց ուղեկիցս, որը կատակելու առիթը երբեք բաց չէր թողնում, — էս մի քարի վրա էլ չորացած արյան հետքեր կան:

Ուրախ ծիծաղը զարկվեց ապառններին:

Քթիչ բերդը պատմությանը առավել հայտնի է 9-րդ դարի ղեպքերով: Արաբական աշխարհակալ իսլամիզմի Բուղա ոստիկանի բազմահազարանոց զորքը պաշարել է բերդը:

Մովսես Նսայի (արաբական աղբյուրներում՝ Իսա Իբն Յուսուֆ Աբու Մուսե) հայոց հզոր իշխանը, որը իր զորքով ամրացել էր բերդում, մեկ

տարվա ընթացքում հետ էր մղել արաբների 28 զորհները, մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Հուսահատված Բուղան հաշտություն է առաջարկել: Այն հայերին հաղթանակ էր թվում: Բայց խորամանկ Բուղան կալանավորում է բանակցելու եկած հայ իշխանին և ուղարկում Բաղդադ:

Շրջում ենք բերդի տարածքում, ու թվում է՝ անմիջականորեն շրփվում ենք հին պատմության, հայոց քաջ և ազնիվ իշխանի ժամանակների հետ: Մի հսկա արծիվ լայն տարածած թևերը, սավառնում էր Գրաշավանքի շուրջը: Հակադիր լեռների փեշերին երևում են Տումի և Մեծ Թաղվար գյուղերը: Բերդի տարածքում դեռևս կանգուն է անտառ քաթով շարված թաղակապ եկեղեցին:

— Գտա՛, — հեռվից կանչեց առեղեցի ուսուցիչը: Շտապեցի ձայնի կողմը: Դեռևս մեջ թաղակապ ծածկն է: Անցքը ցույց տալով Վիգենն ասաց:

— Սառնատունն է:

Անցքից ներս մտանք: Կառույցի ներսում կուտակված ջուր կարևոր Սառը, հիասթափել ջուր էր: Խոր վիժափոր փոսի մեջ աղբյուրի ջուրն էր կուտակվում, որն էլ խմում էին բերդի պաշտպաններն ու բնակիչները: Հետաքրքիր է, Ղարաբաղի բոլոր բերդերում էլ ջրի հարցը նույնատիպ կառույցներով է լուծվել:

12. 1120-ին

Բերդից ցած իջնելով ուղևորվում եմ դեպի Աղոխ գյուղը: Անցյալ դարի վերջերին հնագետ Մակար Էպիսկոպոս Բաբխուդարյանցը ուսումնասիրում է լեռան փեշին բացված հսկա քարանձավն ու նկարագրում նրա բաղամթիվ գաղտնարանները: Այստեղ նա գտնում է նախամարդու գործունեության հետքերն ու արվեստի ստեղծագործությունները: Գիտնականին շատ էր հետաքրքիր այստեղ գտնված կնոջ քարե արձանիկը: «Արձանս կոխված է քարից, կնոջ զգեստի տարազն ու գլխի շինության ձևը ներկայացնում են Արցախի կանանց հագուստների և փաթեթոցների վիճակով գոյություն ունեցող տիպը»: Աղոխը գյուղի անունն է և նշանակում է չհասած, թթու խաղող:

«Այդ ժողովուրդը ապրում էր իր սիրելի լեռների այրերի մեջ, բարանձավների խորքում, ապրում էր գետնի տակ, կեռակովում էր իր անտառների պտուղներով, իր անասունների բաբխներով և որպես դաբանամուս մի զագան իր թախաղի միջից հարձակումներ էր գործում, երբ թշնամին հանդգնում էր վրդովել նրա խաղաղությունը»:

Հավանաբար, Բաֆֆին Աղոխի ու Ղարաբաղյան մյուս քարանձավ-

ները տեսնելուց, կամ նրանց մասին տեղեկություններ հավաքելուց հետո է գրել այս տողերը:

Ազոխ... Իրոք, շատ է խոսվել ու գրվել այս քարանձավի մասին: Այն մինչև օրս չի սպառել իր գաղտնիքներն ու իր վրա է բեռնել աշխարհի շատ գիտնականների ուշադրությունը: Ազոխը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև որպես բնության անձեռակերտ ստեղծագործություն: Այստեղ գտնված հազարավոր ոսկորներն ու նախամարդուց սկսած բոլոր ժամանակներում ակտիվ կյանքով ապրած քարանձավի բնակիչների աշխատանքի ու կենցաղի առարկաները լայն պատկերացում են տալիս Հայքի այս երկրամասում մարդկային քաղաքակրթության զարգացման, նրան շրջապատող կենդանական ու բուսական աշխարհի մասին, հենց գրանդվ էլ այն կոնային Ղարաբաղում հայտնաբերված մյուս հնագույն քարանձավների ու քարայրների հետ հանդիսանում է մարդկային հնագույն քաղաքակրթության օջախի գոյության անհերքելի վավերագիրը: Սակայն պատմական Արցախում, ինչպես և ողջ հայկական լեռնաշխարհում քարանձավները ծառայել են ոչ միայն նախամարդուն՝ մուստերյան նեանդերթալացուն, քարե, բրոնզե և երկաթե դարերի մարդկանց, այլև կարևոր դեր են կատարել միջնադարում, որպես ապաստան-թաքստոցներ օտար բռնակալներից պաշտպանվելու համար:

ԼԵ. ԱՄԱՐԱՍ

«Ինձ հետ առնելով Առաքել Վարդապետի գրքերը, հեռացա Տոլ բերդից, մի օր այնտեղ մնալուց հետո: Այստեղից գնացի Ամարասս վանքը»: Հեովից հրեաց բարձր պարիսպը, որից վեր սպիտակին էր տալիս լուսանկարներից ինձ ծանոթ վեցնիստ թեթև ոտտոնգան:

Ամարաս... Թվաց, թե մեղմանուշ հնչերանգներ լցվեցին օդում, միևնույն ժամանակ մի անուշաբույր խնկահոտ պարուրեց հիմնավորը վանքի շրջապատը: Ամեն ինչ այստեղ շնչում է ամենասուրբ անուններով: Զգում եմ դարերի հերը, Գրիգոր լուսավորիչը այստեղից է սկսել քրիստոնեության տարածումը Արցախում և Ուտիքում: Վանքի հիմնադրումը, ըստ մատենագիտական աղբյուրների, կապվում է Գրիգոր լուսավորչի անվան հետ: Շինարարությունը ավարտել է նրա թոռ, Հայոց արևելյան կողմանց առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսը: Հենց այսօրվա տաճարի բեմի տակ էլ պահպանվել է Գրիգորիսի ստորգետնյա դամբարանը, որը վաղ քրիստոնեական շրջանի հայկական հետաքրքիր ճարտարապետական հուշարձաններից է: Նուանավ բազիլիկ հորինվածքով տաճարի մեջ

է գտնվում Գրիգորիսի տապանաքարը, որը, հավանաբար, դամբարանից է վեր հանվել: Ամարասը կապվում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ, որն այստեղ հիմնել է հայոց առաջին դպրոցներից մեկը:

Մեկուկես հազարամյակի անցյալ ունեցող Ամարասը ակնհայտ է եղել պատմական թո՛ւ բուհերի, բախտորոշ իրադարձությունների, տարեկ պարսիկների, խազարների, լեզգիների, թուրք-սելջուկների, թաթար-մոնղոլների, թուրքական վայրի ցեղերի ավարները ու կողոպուտները: Վանքը կործանումների արանքում ունեցել է և իր ծաղկման շրջանները, երբ այստեղ են նստել աղվանից կաթողիկոսները:

Ուղղանկյուն պարիսպներով շրջափակված տարածքը հասնում է մեկուկես հեկտարի: Բազմաթիվ բնակիչի և օժանդակ շինությունները ու միջնադարի աշխարհիկ ճարտարապետության նմուշներ են: Մաշտոցի հիմնած դպրոցը մինչև 19-րդ դարի մատույցները պահպանել է իր գոյությունը: Այստեղ ստեղծվել են բազմաթիվ հրաշակերտ ձեռագրեր:

ԼԸ. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԾԱՌ

Դժվարությամբ գտանք Սիստորաշենը: Երբեմնի մարդաշատ գյուղում բնդամենը 8 տուն է մնացել, որից միայն մեկն է բնակեցված: Այգիներով շրջապատված երկհարկանի տները դատարկ են: Դյուղի միակ բնակիչը՝ Ալյոշա Ներսիսյանը, որը տնամերձ տնտեսությամբ է զբաղվում, ասաց, որ 20 տարի առաջ գյուղում 300 տուն կար, բայց ահա կրանի Բազար կոլտնտեսության հետ միանալը՝ տնտեսությունը խոշորացնելը քայքայեց հրաշալի ոստանը: Ալյոշան ցույց տվեց հուշակավոր սոսու տեղը: Նման մեծության ծառ ես չէի պատկերացնում: Հսկա բացատում աճելով, ծառերի թագավորը, ասես բազմած գահին, բարձրից հսկում է անտառը, ունկնդրում ծառերին: Մեղմ գեփյուղը մեղմորեն շոյում է ծառի տերևները: Ասես՝ քամին հեռուներից կարևոր լուր է բերել հսկային: Տերևները թեթև շրշում են:

Դուցե զավեշտ կար լուրի մեջ: Հեռու անտառում ծիծաղաշարժ զեպք է պատահել: Սոսին ամհհի արմատները փռել է բացատով մեկ: Տասը մետր տրամագծով ծառի բունը մի քանի տեղից ճեղքվել է, կոնաձև մեծ փշակ է գոյացել, որի հիմքի մակերեսը անցնում է 45 քառակուսի մետրից: Ծառի փշակից անընդհատ ոչխարներ էին դուրս գալիս, որոնք այնտեղ պատսպարվել էին տապից: Ուղեկիցս մինչև հարյուր ոչխար հաշվեց: Հսկա տնջրեն (Ղարաբաղում այդպես են անվանում սոսուն) գտնվելով հին առևտրական ճանապարհին, երկու հազար տարիների ընթացքում շատերին է իր հովանու տակ առել: 4-րդ դարի սկզբին Ամա-

բայ տանող ճանապարհին այստեղ դադար է առել Գրիգոր Լուսավորիչը, որը Արցախ էր եկել քրիստոնեական հավատք բերելու հայ ժողովրդի այս հատվածին: Սառն իր հովանու տակ էր առել Գրիգոր Լուսավորչի թոռանը՝ Հայոց արևելյան կողմանց առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսին, որի մասունքները Վաչագան Բարեպաշտի նախաձեռնությամբ ամփոփվել են Ամարասի վանքի բնի տակ գտնվող հինավուրց դամբարանում: **ՀԱՅՈՑ ՄԵՍ ՄԱՍԻ** մոտ գտնվող աղբյուրից ջուր են խմել ու նրա տակ հանգստացել հայ գրեթե տարածելու և Արցախում նոր դպրոցներ հիմնելու եկած Մեսրոպ Մաշտոցը, երկրամասի պատմական անցյալը ուսումնասիրելու և այդ ամենը իր հանճարեղ գրքում զետեղելու համար այստեղ եկած Մովսես Խորենացին, Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը, Հայոց արևելյան կողմանց (հայոց Աղվանքի) պատմադիր Մովսես Կաղանկատվացին ու Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, Հաթերքի իշխանաց իշխանի հրավերով Դադի վանք շտապող մեծ իրավաբան, առակագիր և պատմագիր Մխիթար Գոշը, Գանձառարի վանքի օժմանը մասնակից լինելու համար Հասան Զալալ մեծ իշխանի կողմից հրավիրված Կիրակոս Գանձակեցին: Երեկ ծառը հիշում է ամեն ինչ: Հիշում է Շուշի տանող ճանապարհին այստեղ դադար առած Բաֆֆուն, Շուշիից Ամարաս, ապա Գորիս մեկնող Ավետիք Իսահակյանին...

Դարերի ընթացքում շփվելով մեծ իմաստունների հետ, ծառն էլ է իմաստնացել, միևնույն ժամանակ ազգի մեծերին ու ժողովրդին տվել դարեր ապրելու ուժն ու կորովը:

Թվում է՝ Արցախ-Ղարաբաղն է ամբողջացել ծառի հզոր արմատների մեջ և ասում է՝ եղել եմ, կամ և կլինեմ:

Սակայն տեղերից ոչ հեռու ապագածին մի թխկի էր կառել: Մերկ քարի վրա սահելով, արմատը կրկին չոր քարի է դեմ առել, բայց տեսնելով, ոչ, զգալով, որ ճեղք կամ հող չկա, որ ջուր վերցնի, վեր է բարձրացել, որ տերևներով խոնավություն կլանի, միևնույն ժամանակ նոր արմատներ գցի, սնունդ՝ հող, ջուր հայթայթի ապագածին կառած մայր թխկնու համար, բայց արմատները կրկին, արդեն հինգերորդ շրջող թխկնու համար, բայց արմատները կրկին, արդեն հինգերորդ շրջող թառ դառնալով, ձգվել, վերջապես, ապագածից ցած էր իջել, հասել գետինին, ապահորեն խրվել նրա մեջ: Արմատի ձևից էլ զգացվում է կարոտը, պայքարը, տենչը ու, վերջապես, հաղթանակի բերկրանքը:

— Մենք էլ ենք այդպիսին, մի՛ գարմացիր, — ասաց դարաբաղը՝ ծերունին:

ԼԹ. ՍՅՈՒՆԻՔ

Բաֆֆին հինգ տարի առաջ բացված Շուշի-Գորիս փոստային ճանապարհով 1881 թվականի սեպտեմբերի 24-ին, շաբաթ օրը ուղևորվում է Սյունյաց աշխարհ:

Արցախ աշխարհի իր ուղևորության մասին մտածելիս Բաֆֆին հանգիստ էր: Ամեն ինչ, իրոք, սպասումից էլ ավելին ստացվեց, ու վիպասանը հաստատ գիտեր, որ դրանով կկենդանացնի «Մի վաղուց կորած և մոռացված պատմություն» և կապացուցի, որ «Հայկական իշխանությունը շարունակվում է մինչև ներկա դարը»:

Հին Շուշի-Գորիս փոստային խճուղու փոխարեն ժամանակակից ասֆալտապատ ճանապարհով դեպի Զանգեզուր սլացող մեքենայի միջից հետադարձ հայացք եմ ձգում: Երևի Բաֆֆին ևս կարոտի հետադարձ հայացք է ձգել դեպի Շուշի, հիացել նրա վրա իշխող Ղազանչեցոց նորակառույց եկեղեցու ճեմակությամբ, նրա սրածալը վեղարով, հայոց թաղով, ամեննին էլ չկասկածելով, չկանխատեսելով ապագայի հրդեհը, թալանն ու «հայոց փոքրիկ Փարիզի» դառը ճակատագիրը:

Այժմ Բաֆֆու առաջ Սյունյաց հինավուրց աշխարհն է:

«Մեր պատմությունը համառոտ տեղեկություններ է տալիս միայն Ղափանի մեջ կատարված անցքերի մասին, օրոնց պարագային է Դավիթ-Քելը: Ինձ նպատակ դնելով ումանի ձևի մեջ ամփոփել և ժամանակի պատմությունը, շատ պարզ է, որ աշխատությունների և ահագին դժվարությունների պիտի հանդիպեի բոլոր հարկավոր նյութերը ձեռք բերելու համար: Այս պատճառով ես բնդհատեցի «Դավիթ-Քելի» հրատարակությամբ շարունակությունը «Մշակի» մեջ, դիտավորություն ունենալով անձամբ ճանապարհորդել Սյունյաց աշխարհում և այդ վեպի մնացած մասերը իր տեղում մշակել»:

Ես մտովի լսում եմ խճուղու վրա փոստային սալի անիվների միալար դիպկոկոցները, որոնք մեծ վիպասանին հուշերի միջոցով կրկին տանում են դեպի զարաբաղյան իր հանդիպումները, արցախցի այն հերոսները, որոնք արյան, կյանքի գնով պաշտպանել են իրենց սիրելի հայրենիքը, նույն հերոսական ոգին փոխանցելով սերունդներին: Բայց ահա մի կերպար, մի դեմք միշտ մխրճվում է այս հուշերի արանքը ու շեղում վիպասանին: Դա իր վեպի երկրորդ մասի վերջում 400 հայ քաջերի հետ Թիֆլիսից Ղարաբաղով Սյունիք շտապող Դավիթ-բեկի կերպարն էր:

Վիպասանի անհամբերության պատճառը Սյունիքի պատմությունն է, նրա խորը, դարավոր անցյալը և ճակատագիրը, որը անխզելիորեն

կապված է հայոց աշխարհի և ազգի ճակատագրի հետ: Կկարողանա՞ նույն հաջողությամբ նյութեր քաղել ժողովրդից:

«Ինչ աղբյուրներից կարող է օգուտ հաղել մի հայ վիպասան, երբ կամենում է Հին Հայաստանի կյանքից մի ոտման գրել:

Սյունյաց աշխարհը, ուր կատարվել են աշխարհի ճշմարտությունները, ուր մինչև վերջին ժամանակները պահպանվել են հայկական իշխանությունները, ուր հաճախակիորեն ամեն մի փայլում հանդիպում է հայկական հեղինակների, պատմական վաղեմի արձանների,— արդարև Սյունյաց աշխարհը առանձին ուսումնասիրության կարժա է»:

Բաֆֆուն, որը Սյունյաց աշխարհի շեմին էր, մի կարևոր հարց էր մտահոգում. «Մարդիկ հիշո՞ւմ են անցյալ հերոսներին: Նրանք ապրո՞ւմ են ժողովրդի մեջ, թե մոռացված են իսպառ»:

Այս մտքերի հետ մի անհանգստություն պատեց ինձ: Մարդիկ հիշո՞ւմ են Բաֆֆուն: Հարյուր տարի է անցել: Ինձ համար դեռևս հանելուկ էր մնում, թե ուղեգրությունների տպագրությունը ինչո՞ւ էր ընդհատվում խաչնշան հանդիպումներով:

Բայց այն միտքը, որ, ի վերջո, եթե վիպասանը կարողացել է իրենից 150 տարի առաջ ապրած ազգային հերոսի մասին շատ ու շատ նյութեր քաղել ժողովրդից, ապա այդ նույն ժողովուրդը պահպանած կլինի ու կհիշի մեծ գրողի հիշատակը և ինձ կպատմի նրան հանդիպած մարդկանց մասին, ցույց կտա նրա այցելած վայրերը:

Այս մտքերով նախկին փոստային ճանապարհի փոխարեն ասֆալտապատ ճանապարհով անցա Շուշվա հոշակավոր քանդակազոր իսահակի և Պեխի աղբյուրներն ու Բերդաձորը: Զարուզ: Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ 998 թ. Սյունյաց առաջին թագուհի Շահանգուխը հիմնել է գյուղն ու այն նվիրել Տաթևի վանքին: Իսկ պատմաբան Լեոն, որը Բաֆֆուն ճանապարհորդությունից 6 տարի հետո Գորիսի ճանապարհին գիշերում է Զարուզում, գրում է. «գոնե մի հատ ծառ, մի փոքրիկ թուփ կամ մի կանաչ բույս երևար գյուղի մեջ, մոխիր և մոխիր է ամեն տեղ»:

Զարուզի ձորը 1917—29 թթ. գտնվելով թուրք-մուսավաթական հրոսակների ձեռքին, նպաստեց Ղարաբաղը երկարատև պաշարման մեջ պահելու, խեղդելու նրա ազատագրական մղումները և իրականացնելու թուրքական ծրագրերը:

Բերդաձորն անցնելուց հետո հեղինակը քարետեղ Տեղ գյուղը: Համաձայն գյուղում պահպանված մի ավանդության, մինչև գյուղ մտնելը Բաֆֆին իջնում է փոստային կառքից, հիանում է գյուղի ցորենի ընդարձակ արտերով, գրուցում հնձվորների հետ և հայտնում այն միտքը,

որ նրանց գյուղը երբեք չի լքվի և նրանց ոչ ոք երբեք չի կարող բռնել այստեղից, որովհետև նրանց դաշտերում ցորենի ցողունը դիմացկուն է և հալա: Գյուղը եթե ձորի խոռոչ-անձամբերով կապվում է պատմական խոր անցյալի հետ, ապա իր ներկան և ապագան տեղափոխել է տափաբակ, ուր և կառուցվել է նոր գյուղը:

Տնտեսության տնօրեն Ռ. Առուշանյանը հանձն առավ ինձ Բաֆֆուն հետ կապված վայրերը ցույց տալու գործը:

— Դուցե ինձ ուղեկցելը մեկ ուրիշին հանձնարարե՞ք,— առաջարկեցի ես,— բերքահավաքի եռուն շրջան է, գործեր շատ կունենաք:

— Ինձ թվում է, որ ամենակարևոր գործը մոռացված պատմությունը վերականգնողականացնելն ու ժողովրդին վերագործնելն է, իսկ բերքահավաքը ոչնչով չի տուժի:

Իր ժողովրդի, հարազատ գյուղի պատմությանը, անցյալին սիրահարված Ռ. Առուշանյանի նախաձեռնությամբ տնտեսությունը վերականգնել է մելիք Բարխուդարի 18-րդ դարի առաջին կեսից ժառանգություն մնացած ապարանքը: Ընդարձակ տարածական այս համալիրի հարավային կողմում է գտնվում 4-րդ դարի բազիլիկ միանավ սբ. Գևորգ եկեղեցին, որը կառուցողական արվեստի մի հետաքրքիր նմուշ է: Գյուղացիք պատմում են, որ քրիստոնեություն ընդունած Մելիքի կինը՝ պարսկուհի Քաջում խաթունը հին տաճարին կից կանանց համար մի առանձին մուտքով եկեղեցի է հիմնել: Սակայն արձանագրությունը հայտնում է, որ ՌՃԶԶ թվականին (1737 թ.) մելիքն ու իր կինը միայն նորոգել են այն: Զննելով շրջապատը, ես եկա այն համոզման, որ տաճարի տեղում հեթանոսական նշանավոր մեհյան է եղել: Ուրեմն՝ Սյունյաց թագուհին կարող էր միայն լքված լինելու դեպքում վերաբնակեցնել, վերականգնողական գյուղը:

Բաֆֆուն իր երկհարկանի նորակառույց տանը հյուրընկալում է այդ ժամանակ գյուղի ամենազարգացած և ունեւոր Նանասունց Սարգիսը (Ասաքը), որը հարուստ հողատեր էր, և շրջակա գյուղերը նրանից էին հաց և այլ մթերքներ գնում: Ըստ երևույթին, դեռ գյուղ չժամանած գրողը հնձվորների հետ գրուցելիս հենց Ասաքին է հանդիպել, որն էլ առաջարկել է իր օգնությունը: Տան ընդարձակ պատշգամբից տեսարան էր բացվում դեպի ողջ հին գյուղն ու դիմացի լանջերը: Հետագայում 1918 թ. այս տանը 2 ամիս հյուրընկալվել է նաև հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս Անդրանիկը: Հավանաբար, նա նպատակ ուներ անցնել մուսավաթականների ձեռքում գտնվող Զարուզն ու օգնության հասնել պաշարման մեջ առնված Ղարաբաղին: Մի քանի ամիս այստեղ Զարուզն անցնելու հնարավորությունն էր սպասում Ղարաբաղի հայությանը խիստ անհրաժեշտ զինամթերքով, թնդանոթներով Թիֆլիսից այստեղ 9*

ժամանած Շուշիի գունդը: Բայց հետագայում զորավարն ու Զանգեզուրի ազգային խորհուրդը, ենթարկվելով անգլիացիների կամքին, հրաժարվում են այդ ծրագրից:

Պատմում են, որ Բաֆֆուն և Անդրանիկին հյուրընկալած տունը Սարգսի որդին՝ Արշակը, 1920 թվականին նվիրել էր խորհրդային իշխանությանը և այն մինչև 1966 թվականը որպես դպրոց էր ծառայել: Գյուղում ոչ ոք չկարողացավ հաստատապես ասել, որ իրոք Ասաթն էր վիպասանին հյուրընկալել: Նանասունց տոհմից ոչ ոք չկա գյուղում: Ասաթի տղաները անժառանգ էին մնացել: Գյուղի գերեզմանոցում որոնեցի հարցի պատասխանը: Ըստ մի տապանազրի ավագ որդին՝ Ալեքսանը, ծնվել է 1877 թվականին: Հավանաբար, Ասաթը 1881 թվականին 25 տարեկան էր: Ալեքսանի տապանաքարին գրված էր. «Վատ չի եղել կյանքս վարար, վերջում կյանքից սով մնացի, տանս ջահը մնաց միշտ մարած, ես անզավակ լուռ դնացի...»: Ահա մյուս որդու՝ Արշակի դամբանախոսականը. «Հանգչում է ահա այս քարի տակ գովելի, անհիշատակ ու անզավակ, կորուստը խիստ ցավալի»: Քարի մյուս երեսին գրված է. «Նրա ցավով տանջվում է այբի կինը անխնամ, խոցված սիրտը մրմնջում է միակ եղբորը ամեն ժամ»: Գտա Ասաթի հոր՝ Հովսեփի տապանաքարը: Հայրը մահացել է 1864 թվականին: Ուրեմն՝ Բաֆֆուն հյուրընկալողը Ասաթն էր: Նրա մյուս որդին՝ Իվանը, ավարտելով Մոսկվայի համալսարանը, այնուհետև տեղափոխվում է Քեհրան և անցնում դիվանագիտական աշխատանքի: Նա ևս անժառանգ է մահանում: Սարգիս-Ասաթի տապանաքարը չկար: Գերեզմանոցի տապանաքարերը այնքան հորուստ են կենցաղային, աշխատանքային ու զինվորական հարթաքանդակներով, որ հաջողությամբ կարող են մրցակցել Գանձակի կամ Գետաշենի տապանաքարերի արվեստի հետ: Այս արվեստը, ցավոք, չի ուսումնասիրվում: Գիտությունների ակադեմիայի ազգագրության և հնագիտության կամ արվեստի ինստիտուտներում, թանգարաններում, հուշարձանների վերականգնման, պահպանման վարչությունում հարյուրավոր երիտասարդներ են աշխատում, որոնք գերադասելով այլևայլ աշխատանքները, զլանում են այցելել այս վայրերն ու ուսումնասիրել մեզ ժառանգություն մնացած այս արվեստը: Ամեն ինչ փորձում եմ Բաֆֆու հայացքով դիտել: Մեծ քաղաքացին անպայման կնախատեր այս երիտասարդներին ու իր դժգոհությունը կհայտնեի:

Կրկին շրջում եմ հին գյուղի տարածքով: Եկեղեցին շրջապատող հին պարսպի պատերի մեջ տասնյակ հին խաչքարեր, նախաքրիստոնեական շրջանից հուշարձաններ են դրված: Հին գյուղում շրջելիս 50-ն անց մի բարձրահասակ, թիկնեղ մարդ, առանց իմ խնդրանքի, ուղղակի

կռահելով Տեղ այցելելու նպատակս, սկսեց բացատրություններ տալ, թե որ քարանձավը որ տոհմինն է եղել: Հետո անցավ Տեղի տնտեսության 4ոգսերին:

Ուղեկցիս հետ դեպի գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմն ենք շարժվում, ուր և այցելել էր Բաֆֆին: Յուրյ տվեց Սոնի Նղցի տեղում հայտնաբերած հին բնակավայրը: Մի բնակարան նոր էին պեղել հնագիտական արշավախմբի անդամները: Նրա մեջ պահպանվել էր նաև հեթանոսական համալսարի պաշտամունքային մի քար: Դժվարանցանելի ապառաժից ցած իջնելով, փոքրիկ հարթակում եկեղեցի տեսանք: Ոչ մի տրձանագրություն չկար: 2,5×6 չափի սրահը շատ քիչ մարդկանց կարող էր ընդունել: Եկեղեցին վաղ քրիստոնեական շինություն էր հիշեցնում: Ապառաժի պոնկին՝ խոր ձորում հսկա խոռոչ էր երևում:

— Քարանձավ է,— հարցրի ես:

— Այո,— ասաց ուղեկիցս,— մի քանի հոգի փորձել են մտնել, բայց երկար չեն կարողացել գնալ: Արագ մարում էին ջահերը: Տարբեր ոսկորներ են թափված հատակին: Չեմ հասկանում, թե ինչու չեն գալիս ուսումնասիրելու դրանք:

— Ձորն անուն ունի՞:

— Գերիաձոր է կոչվում:

Դիմացի լեռնալանջին հին խորխորատ գյուղատեղն էր: Հին գյուղը դարեր առաջ թիկնած քարձր ապառաժներին, հողմերից պատսպարված, ազատորեն փռվել էր մինչև ձորը: Մորուս Հասրաթյանը այն միտքն էր հայտնել, որ այս գյուղը պատմահայր Մովսես խորենացու ծննդավայրն էր:

— Ինչ լավ այգիների տեղեր են,— ասացի ես:

— Իրոք լավ այգիներ են եղել այստեղ,— պատասխանեց տնտեսության տնօրենը, տնտեսությունը տիրություն չարեց:

— Դեհ, ուրեմն նախաձեռնիր, վերականգնիր, մի՞թե այգին կարող է ձեռնառն չլինել:

— Արտադրելը մի կրակ, վաճառելու հոգսը՝ երկու...

Հսկա ապառաժի մեջ մեծ անցք էր արված: Ըստ ավանդության, այս թունելի միջով անց էին կացնում համր երեխաներին, որոնք ահից աղաղակում էին ու բացվում էին լեռունները: Քարակալ տեղամասում հինավուրց դամբանադաշտն է: Մի քանի օր առաջ երեանցի հնագետներն այստեղ մի դամբարան են պեղել: 5,7×1,3 չափի խոր փոսի պատերի մեջ ոսկորներ են երևում: Հավանաբար, արշավախմբի անդամները հողնել էին ու դորձը կիսատ թողել: Պատմեցին, որ գերեզմանի մեջտեղում տղամարդ և կին էին պառկած՝ դեմքով դեպի արևը, չորս կողմն-

րում՝ նստած դիրքով ստորկենքու Գտել են աչքապիսի եղակի իրեր, ինչպիսիք են ատորուշան, պարզեղեն, ամելի քան 100 խեցեղեն սափորներ, ափսեներ, կենցաղի և այլ իրեր: Նետերի ծայրին սուր կայծքարեր էին հազցված: Ե. Հալալյանը նշում է, որ այստեղից մինչև Զարուզ կայարանը փոքրիկ հողաթմբեր («կուրգաններ») են շարված, «որոնցից մի քանիսը այս տարի (1898) ամառը պեղեց Ռեօսլեր գերմանացին»: Գտնվել են բրոնզե մի դանակ, ուլունքներ և կավե ամաններ:

— Գամբարան բառը ինձ թվում է, թումբ-թումբարան բառից է,— ասաց տնտեսության տնօրենը:

Իսկ ես այդ պահին մտածում էի խորխորան բառի մասին: Խորխորանը, հավանաբար, խորել-թաղելու իմաստ ունի (խոր թաղել):

— Պատմահայրը երեկ ընտրել է գյուղի անվան երկրորդ մասը, որը նաև քրիստոնեական նշանակություն ունի:

Պեղած դամբարանի հողակույտի մեջ նախ պղնձե ապարանջան գտա, ապա բազմաթիվ ուլունքներ, որոնք ազաթից էին: Թե ինչ միջոցներով են այս ամուր քարի մեջ անցքեր բացել, ինձ համար առեղծված էր մնում:

Բաֆֆին Տեղ գյուղից Գորիս մեկնելու համար ձի ունեցող ուղեկցորդ է գտնում ու նախապես պայմանավորվում հետը: Խոստացած վարձատրությունից դժգոհ ուղեկիցը փորձել էր սակարկել, բայց ապարդյուն: Ուղեկիցը, որի անունը խնամքով թաքցրին Տեղի մարդիկ, ճանապարհին ձիու սանձից բռնած անընդհատ ինչ-որ բան էր քրթմնջում: Հեծյալը՝ Բաֆֆին, որը փորձում էր ծանոթ բառեր որսալ բարբառից, հարցնում է՝ «Ինչ ասացի՞ր...»: Ուղեկցորդը պատասխանում է՝ «Տեղ...», բայց մտադրվում է անպայման մի շար խաղ խաղալ ճանապարհորդի գլխին, մանավանդ, որ այլևս Տեղ չի գալու և Ասաթին ու գյուղացիներին գանգատվելու առիթ չի ունենալու: Քարաշենաձորի ջրով անցնելիս գյուղացին իր գլխարկով հանկարծ ծածկում է ձիու աչքերը: Ձին վախից ծառս է լինում ու ջրի մեջ նետում հանկարծակիի եկած Բաֆֆուն: Ոտից դուրս թրջված վիպասանը ջրի մեջ որոնում, դժվարությամբ գտնում է ակնոցներն ու դժգոհ ասում.

— Իրոք, տեղացիների մասին ճիշտ են ասում ողջ գավառի մարդիկ...

Ճանապարհորդի միջոցները բավականին սուղ էին, իսկ առջևում ողջ Զանգեզուրն էր, Տաթևի երկար ամիսները, որտեղ մտադիր էր գրել «Դավիթ-բեկի» մնացած հատվածները և ուղարկել «Մշակին»: Առջևում նաև Նախիջևանն է, Գողթանի գյուղերը, Արեփը (Մեղրի), հետո պետք է Փայաջուկ գնա, կնոջն ու երեխաներին Թիֆլիս տեղափոխի... Հիշեց որդիներին ու անուշ բառեր մրմնջաց:

— Հինչ ա՛, — հարցրեց ուղեկիցը, որը չգիտես, գո՛հ էր իր վարձունքից, թե խղճի խայթը տանջում էր իրեն:

— Ոչինչ, գործիդ կոց, — խիստ պատասխանեց Բաֆֆին, ու նրանք այլևս ոչ մի խոսք չփոխանակեցին:

Խ. ԽՆՁՈՐԵՍԿ

Շարժվում եմ դեպի հուշակավոր գյուղն ու մտովի վիպասանի հետ զրուցում Մխիթար Սպարապետի, Խնձորեսկում կատարված դրամատիկ իրադրությունների, հենց իր՝ վիպասանի ազդեցությամբ Սերո Խանզադյանի գրած «Մխիթար Սպարապետ» պատմավեպի մասին:

Ինչ խոսք, 1881 թ. ճանապարհորդը չէր կարող տեսնել ժամանակակից Խնձորեսկը՝ այգիների մեջ ընկղմված լուսավոր երկհարկանի առանձնատներով այս զեղեցիկ բնակավայրը, ինչպես և այսօրվա ուսումնասիրողը չէր կարող տեսնել անցյալ դարի Խնձորեսկը, որն այնքան խորը տպավորություն էր թողնում ճանապարհորդների վրա: Սակայն այսօր էլ հայացք ձգելով դեպի հինավուրց ու լքված գյուղը, կարծես տեսնում եմ ողջ Սյունիքի պատմությունը:

Դիմեցի առաջին իսկ պատահած մեծահասակ մարդուն՝ Ո՞վ կարող է պատմել գյուղի հին դեպքերի, պատմական անցքերի, Բաֆֆու այցելության մասին: Առանց վարանելու ասաց. «Վաղարշակ Դալանչյանը, նրա պես պատմություն իմացող չկա»: Խանութի պատի մոտ ծերունիների հավաքատեղին էր: Նրանք էլ տվեցին նույն Վաղարշակի անունը:

Գյուղի «պատմաբանը» տանը չէր:

— Գնացել է ձորում հորթերին գիրավ անցնի, հեօա կգա, — ասաց աղջիկը, ապա փոքրիկ բարձունքից դիւ ձայնը տարածելով ձորն ի վար՝ կանչեց՝ հե՛՛՛ Վաղո՞... հե՛՛՛ Վաղո՞... Ձորի կողմից պատասխան չստանալով, շրջվեց իմ կողմն ու ասաց, — գուցե և փայտի է գնացել:

Քիչ անց դիմացի լանջին հորթեր տեսա, նրանց մոտ մի մարդ, երևի մտքերով տարված, անշարժացել էր:

— Հե՛՛՛ Վաղարշա՞կ... հյուր ունես, հյու՛ւր, քեզ է հարցնում...

Մարդը շարժվեց, բարձրացավ տեղից, ուղղեց մեջքն ու հանդարտ, առանց ձայնի բարձրացնելու պատասխանեց.

— Հա, կյալիւրե՛մ: — Այա, քաշելով ամանակի ասանձից, դեպի տուն բարձրացավ:

Իմ սպասածին հակառակ 75-ամյա ասացողը իր տարիքի համեմատ

բավականին շարժուն էր և աշխույժ։ Տեղեկանալով այցելութանս նպատակի մասին, ասաց.

— Բաֆֆին, դե նրա գրվածքները լրիվ կարդացել եմ, բայց այստեղ լինելու մասին քիչ բան է հայտնի։ Սպարապետի գերեզմանը տեսնելուց հետո էս ճանապարհով անցնելիս մի մարդու էլ բարև է ավելի, դա խնձորեսկցի Հայրապետ Գյուլամբարյանն է եղել։ Հետևից նայում են՝ ով է, ինչ մարդ է, հետո գլխի են ընկնում, որ Բաֆֆին է եղել։ Ասում են՝ մենակ է եղել, իսկ Բաֆֆին իր գրվածքում ասում է, որ խնձորեսկում կա մի լեզվաձև անապատ, որտեղ Մխիթարն է թաղված։

«Լեզվաձև լանջ» արտահայտությունը ազգագրագետ Նրվանդ Լալայանին էր։

— Բաֆֆու մասին քիչ բան է հայտնի, բայց ես այնպիսի պատմություններ գիտեմ, որոնց մասին ոչ մի գրքում չես գտնի։ Էս իմ փորձիկ գլխի մեջ պատմություններ շատ կան, — ասաց ու զրնգուն ծիծաղով լքեց խնձորեսկցու սենյակը։ Այս սկսվում է իր պատմությունը. «1612 թվին Պարսկաստանի Ալլափերդի անունով խանը գալիս է Նախիջևանի Զահրի գյուղաքաղաքը պաշարում։ Այդտեղ էր ապրում մեծահարուստ մելիք Թավարը։ Եղբայրը՝ Զահանը, առաջարկում է փախչել։ Առավոտյան ժամը 6-ին 9 ընտանիք, շուրջ 300 հոգի դուրս են գալիս Զահրիից ու փախչում։ Երբ պարսիկները գրավում են բնակավայրը, խանի ուղադրությունը գրավում է գեղեցիկ ապարանքը։

— Ո՞ւմ է պատկանում այս տունը, — հարցնում է նա։

— Հայ մելիքի տունն է, խան, — պատասխանում են, — Զ ժամ առաջ մեկնեցին։

Աղաբաբա գյուղի մոտ պարսից հեծյալ ջոկատը հասնում է մելիքին։

— Կովենք, կովով մեռնենք, — որոշում է մելիքը...

Պատերազմներով լեցուն պատմությունը, որը կապվում է խնձորեսկի հետ, ասացողը հասցնում է մինչև 1828 թվականը։

— Այս պատմությունը Սարգիս անունով մի մարդ է գրել, որին Բաքվում Ուսուբօղլի (Հովսեփի տղա) էին կոչում։ Ակնոցներով մարդ էր։ Նավթահանքերում էր աշխատում, Երբ մարդիկ գրասենյակ էին մտնում, նա հաշվետար էր, իսկույն տետրը ծածկում էր։ Ասում էին. «Սարգիս տխպեր, ինչո՞ւ ես գաղտնի գրում», պատասխանում էր՝ «Որ մի գաղտնիք երկու հոգի իմանան, այլևս գաղտնիք չի լինի»։ Նա 1922 թ. խնձորեսկում մահացավ։ Մեր Սուրենը (Ս. Ալվազյան) նրա գրվածքներից շատ է օգտվել։ Սուրենն էլ նրա գերեզմանին մի տապան շինել ավելցու կանգնեցրեց։

Ժ. Լալայանը 19-րդ դարի վերջին նշել է 613 տուն 4219 բնակիչով,

2344՝ արական, 1875՝ իգական սեռի։ «Այստեղ ամենից զգալի է Բաքվի կեղծ լուսավորության ազդեցությունը։ Կան 35 դերձակ, կտորեղենի 4 խանութ, 7 մանրածախի խանութ, երեք ներկարարի (քոյաճի) գործարան։ Գյուղի բարոյական վիճակը բավական ողբալի է, ինչ որ պակաս է թողնում Բաքվում փառացած երիտասարդությունը՝ այն լրացնում են հինգ տղետ քահանաներ, միմյանց դեմ լարած մեքենայություններով»։

— Քանի՞ ջրաղաց կար գյուղում։

— 25 ջրաղաց։ Լրիվ աշխատում էին։ 800 տուն կար, բայց 30 թվականին ցրվեցին, փախան։ Հիմա փախստականները ամառում են գյուղ գալ։ Միայն Թուրքմենիայի Մարի քաղաքում 600 տուն խնձորեսկներ կան։

— Ինչքա՞ն թոշակ ես ստանում։

— Կարող էի 20 կով կթել, բայց ինձ միշտ ուրիշ տեղ էին ուղարկում։ Հիմա էլ է ալգախ, մինիս լավ աշխատանք են տալիս, մյուսին վատ...

— Ինձ հետաքրքրում են այն վայրերը, որտեղ այցելել է Բաֆֆին, — ասացի ես։

— Սկզբում Բաֆֆին ընպատումն է եղել, հետո գյուղի եկեղեցում։ Հին խնձորեսկի ոլորաններով ցած ենք իջնում։ Առաջին հայացքից թվում է՝ այլ մոլորակում ենք հայտնվել։ Ջորով մեկ փոված սև խոռոչ-քարայրները կարծես անհետացած հին քաղաքակրթության վկաները լինեն։ Այնինչ այստեղ մի 30 տարի առաջ էին մարդիկ բնակվել։ Ցավոք, հարթավայր բարձրանալիս խնձորեսկցիք հիմնովին քանդել, ավերել են իրենց տները, փայտը, քարը նոր գյուղ տեղափոխել։ Միայն քարանձավներն են մնացել։

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, Մուղանի դաշտում Նադիր շահի թագադրությանը մասնակցելուց հետո նկարագրելով Սյունիքի իր ճանապարհորդությունը, գրում է, թե խնձորեսկում ջուր կամ փայտ բերելու համար բնակիչները ինչպես են թոկերից կախ ընկնելով իրենց բներից ցած իջնում, հետո էլի թոկերով վեր մագլցում։

Ուղեկիցս արագ քայլերով ցած էր իջնում ու անընդհատ պատմություններ անում, որոնք ես չէի հասցնում գրի առնել։

— Սա էլ Սպիտակ կյումին տոնն ա (Սպիտակ տան դուռ)։ Մելիք թե քյոխվա, այստեղ էին դատ անում (դուռը դատարանի իմաստն ունի)։ 1918 թվականին այստեղ զենք էին վաճառում։ Չալունց Հակոբջանը, հրաժարվելով զենք գնել, ասաց, թե ինքը հրացան ունի։ Ասացին՝ բեր ցույց տուր։ Հին բերդանկա էր։ «Դա մարդ կապանի», — հանդիմանեց առևտրական Իվան Սևրիկյանը։ Հակոբջանը հրացանը դեմ է անում Իվա-

նին, թե «հիմա քեզ ապացուցեմ՝ իմանա՞ւ»։ Իմանց լեզուապատառ փախչելում է,— ասացողը զրնգուն ծիծաղում է 70 տարի առաջ տեղի ունեցած պատահարի վրա,— հետո մարդ է ուղարկում՝ տեսնե՞ր գնացե՞լ է ձակորշանը, թե դեռ այնտեղ է։

Ուղեկիցս մեկ-մեկ ցույց է տալիս գյուղի 12 թաղերն ու պատմում նրանց մասին։

— Սա Ներքին թաղն է, մյուսը՝ Երե Պորը, հետո՝ Թելունց Սեռը, Շաբունց Սեռը, Սպիտակ Կյամին Տոռնը, Աղմահլան, Ակնին թաղը, Ստաթաղը։ Այստեղ էր և Ուսուրօղլունց տունը, Սուրբ Մինասը, Խաշխաշլու ծորը, Փթոսին թաղը, Դանան (հոթթի) թաղը։ Էն ժամանակներում մարդիկ մրցակցում էին՝ ո՞վ կարող է ավելի լավ հիշատակ թողնել գյուղի համար։ Այս աղբյուրն էլ նման մրցակցության արդյունք է։

Խոշոր տներենքով, փարթամ բույսերի միջից մեր առջև հայտնվեց կամարակապ գեղեցիկ հուշարձան-աղբյուրը, «Հիշատակ է այս աղբյուրը Մալանցին Տեր-Բաղդասարի որդի ուստա Հովհաննիս 1819 թ.» արձանագրությամբ։ Գյուղի 16 աղբյուրները հորդառատ առու են առաջացնում, որը գահավիժելով աշխատեցնում էր ջրաղացների համալիրը։ Անցանք Ակնաշուրն ու զառիվերով վեր մագլցեցինք։ Լեզվանման լեռնաբազուկը կախվել էր ձորի վրա։ Հարթակում էր տեղավորված կիսավեր հինավուրց Անապատը։ Բաֆֆու այցելության ժամանակ այն կանգուն էր, որովհետև Ե. Լալայանը գրել էր, որ 1896 թվականին գյուղացիք քանդել են եկեղեցին ու նրա քարերով հրկառայա դպրոցի շենք կառուցել։

Անապատի տարածքում էր Դավիթ-Բեկի քաջ զորահրամանատար Մխիթար Սպարապետի գերեզմանը։ Դավիթ-Բեկի մահից հետո անմիաբանություն է սկսվում։ Մի մասը Մխիթարի կողմն է բռնում, մյուսը՝ Տեր-Ավետիքի, մնացածները՝ այլ։ Հակառակորդների մի խումբ Միհրան հարյուրապետի գլխավորությամբ, որը ռթա ուներ Մխիթարի նկատմամբ, հրացանի կրակոցով խնձորեսկի բերդում դավադրաբար սպանում է Սպարապետին, կտրում գլուխն ու նվեր տանում Դավիթի պարսից Բղեշխին։ Ինչպես Չամչյանն է նկարագրում, Բղեշխը պատմել է «զայսպիսի այր զորավարի կորստյան մասնակիցներին և անդեն հրամայեց հատանել զգլուխս նոցա»։

Ջերմուկ առողջարանից այստեղ եկած տուրիստներին վաղարշակ Դիլանշյանը սկսեց ողևորված պատմել Մխիթար Սպարապետի մասին, ապա վալիժ կարգալ տապանաբարի գրեթե. «Այս է տապան ի հանդիս տեան իջեալ մարմնով ի գերեզման, սա է Մխիթար մեծ անուն սորա օներ իշխանութիւն սայ բեմուքսա գնաց ջիվան որ է էրկրեն սայ կեանքով էր նահատակվեցաւ թիւ ՌՃՀԶ (1722 թ.)»։

Տապանաբարի մյուս հրեսին երեք հեծյալներ էին պատկերված։ Հեծյալներից մեկը, որը մարմնավորում էր Մխիթարին, նիզակը խրել էր վիշապօձի (հավանաբար՝ սուլթանական Թուրքիայի) հրախը։ Եվս երկու հոգու պատկերներ էին քանդակված, որոնցից մեկի ձեռքին ծաղիկ էր պատկերված, մյուսի ձեռքին՝ կենաց ծառ։ Եկեղեցու պատին շատ մոտ մեկիք Բարխուդարի և նրա դուստր Գայանեի տապանաբարներն են։

— Ուրեմն ինձ Թելունց Ավանեսն է պատմել,— ասաց ուղեկիցս, սկսելով իր նոր պատմությունը,— մի հայ մարդ էր եկել Պետերբուրգից, ուստերեն էր խոսում, դիմեց գյուղացիներին, թե՛ խնձորեսկում դպրոց պետք է բացենք, փողը պետությունն է տալիս, իսկ դուք պետք է կառուցեք։ Գյուղացիք պատասխանեցին, թե՛ շենք ուղում։ Այս մարդը առանձին կանչեց Թելունց Ավանեսին, կնքած մի թուղթ տվեց ու հայերեն ասաց. «Այս թուղթը քեզ եմ հանձնում։ Գրած է, որ դպրոց պետք է կառուցեք, փողն էլ, կառուցելն էլ՝ ձեռանից»։ Ավանեսը հարցնում է, թե որ գլխերի հայերեն, ինչու՞ էիր ուստերեն խոսում։ Նա պատասխանում է, որ դա մարդկանց վրա տպավորություն թողնելու համար էր, որպեսզի վախենան օրենքից ու կառուցեն։ Իրոք, մարդիկ վախից դպրոցի շենք են կառուցում։

— Եկեղեցին քանդում են, նրա քարերով դպրոց կառուցում,— հիշելով Ե. Լալայանի ակնարկը, ասացի ես։

— Հա, ասում են, որ այդպես էր,— մեղավոր տոնով խոստովանեց վաղարշակը։

Վերադարձին եկեղեցի մտանք։ 17×11 չափի, երկխորան դահլիճով, եռանավ բազիլիկ կառույց էր։ Չորս սյուները կտրվածքում խաչաձև էին։ Մուտքի բարավորին Վաղարշակի պատմության հերոսներից մեկը՝ Թուրակը, թողել էր հետևյալ արձանագրությունը. «Թիվ ՌՃԺԵ (1665) ՀԻՇԱՏԱԿ է ՍԲ ՀՈՒԹՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ԵՍ ԳԻՉՈՒ ՈՐԴԻ ԹՈՒԹԱԿՍ ՇԻՆԵՆՏՈՒԻ ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՆԱԼ ԱՐԳԵԱՆՑ ԻՄՈՑ ՑԻՇԵՑԵՔ ԶԻՍ Ի ՔՍ»։

— Բուշեկները որ եկան,— մի նոր պատմություն սկսեց վաղարշակը,— այս եկեղեցում ժողով արեցին, առաջարկեցին զենքերը հանձնել։ Ռուս սպան խոսում էր, Բագրատ Ղարաբյուզյանը թարգմանում։ Բողոքեց Ստեփանը բողոքեց. «Ջորքի փոխարեն մեզ համար նավթ բերե՛ք, մթերք, շաքար բերե՛ք...»,— բուշեկի սպան բորբոքված ասաց. «Էս ինչ տեսակ մարդիկ եք դուք, որ ձեր մեջ այսպիսի վատ մարդ եք պահում»։ Ստեփանը վախեցած գնում է Եգորի մոտ, թե՛ էսպես, էսպես բաներ եմ ասել, երևի սխալ եմ արել։ Բայց հետո ռուս սպան դպրոցում հանդիպում է Ստեփանին ու բարեկամաբար ասում. «Այ մարդ, բա մեզ հիմա որտեղի՞ց շաքար, մթերք...»։ Երբ գյուղում՝ ծխական ժողովի էին կան-

չում, ոչ ոք չէր մասնակցում, բայց բոլորն էլ պատերի տակ բամբասում էին այդ ժողովի մասին, — եղբայրակեց ուղեկիցս:

Մի կիսավեր տան մոտով անցնելիս նա ասաց.

— Այս տանը գյուղի ամենահարուստ մարդը՝ Թելունց Բիլնարն էր ապրում: Մինչ հեղափոխությունը 60 հազար ռուբլի ուներ: Բայց սովից մահացավ: Փողատերը, հարուստը կորավ, իսկ մի իշատերը ապրեց: Այստեղ էլ մելիք Փարամազի տունն էր: Մի օր գյուղացիք դիմեցին նրան, թե՛ մելիքն ապրած կենա, դուրս արի մեր դատը կտրի: Մելիքը կիսամերկ դուրս է գալիս ու բարկացած ասում. «Հալավս լվացալըն, հալա շուրացալ չի, հինչը՞ք զահլա տանըմ»:

Ե. Լալայանը գրում է, որ մելիք Փարամազի տան դարպասի կամարակալ քարին կարդացել է. «Ի ՎԱՅՆԻՈՒՄՆ ՄԵԼԻՔ ՔԱՍՈՒ ՈՐԳԻ ՄԵԼԻՔ ՓԱՐԱՄԱԶԻՆ ԹՎԻՆ ՌՄԶԵ (1836 թ.)»:

— 1918 թվականին, որ գիշերը նայում էիր, էս ձորում ալավը երկինք էր բարձրանում, իսկ ցերեկը ծուխն էր մխում, — մտածկոտ ասաց ուղեկիցս, հայացքով շրջելով ողջ ձորի երկայնքով: — Անդրանիկը երկու թևդանոթ էր թողել ալստեղ, որն էլ վճռել է թուրքերի հետ կովի ելքը:

Վաղարշակը նեղ արահետով ճարպկորեն առաջ էր գնում: Մի պահ զարմացած հետ նայեց:

— Ոնց էլ գալիս ես: Չե՞ս հոգնում, — հարցրեց 75-ամյա ուղեկիցս:

— Ոչ, չեմ հոգնում, — թաքցնելով հոգնությունս, ասացի ես:

— Ջարմանալի է, չինի՞ թե լեռնցի ես:

— Լեռնցի եմ, լեռներ էլ շատ եմ բարձրանում:

— Բա էդպես ասա՛ իմանամ: Ուրեմն, էն կողմում, գյուղից ներքև հող ունենք, մի քերծի վրա բերդ կա, Կապույտ բերդ է կոչվում, «Աղջկա բերդ» ենք ասում: Հին ժամանակներում մի աղջիկ է լինում, անունը՝ Սյունիք: Պարսիկները պաշարում են բերդը, աղջկան գերի տանում, ստիպում, որ հավատափոխ լինի: Երբ չի համաձայնվում, պարսիկների շահի հրամանով շիկացած երկաթով կտրացնում են: Նրա անունով էլ երկիրը Սյունիք են կոչում:

ԽԱ. ԴԵՊԻ ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ

Չղջներ կոչվող վայրում, ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում եռուն բերքահավաք էր: Ողջ խնածախը՝ աշակերտ, թե ուսուցիչ, գրասենյակի աշխատող, թե կոլտնտեսական կամ կարի ֆարրիկայի աշխատող կարտոֆիլի դաշտում են: Ուղեկցիս սպասելիս իմ ուշադրությունը գրավեց

վեցանկյուն մի սյուն: Այն ֆալատիպ հեթանոսական պաշտամունքային հուշարձան էր, որը, ըստ հավանականության, առնվազն 2-ից 2,5 մետր հողի մեջ էր խրված: Ուղեկիցս առաջարկեց մինչ Միծիռնավանք դնալը անապատի ձորը այցելել: Վերևից տեսնելով բնական հսկա սյունն կոնքերով լցված կրճը, գաղիվերով սահելով՝ ցած իջանք: Ամեն տեղ սյուն-կոնքերի մեջ քարայրներ էին փորված: Տեսնելով սյունների այս առատությունը, կրկին մտածեցի Սյունիքի անվան ծագման մասին: Այս երկրամասը, իրոք, ուրիշ երկրամասերից կարելի է հենց բնական սյունների առատությամբ առանձնացնել: Սա, իրոք, սյունների երկիր է, ու ես մտովի սկսեցի ստարկել մեր պատմահայրերին (թող ներեն նրանք ինձ), ովքեր այս անունը էթնիկական սկզբնաղբյուրի հետ են կապում: Սյուններից շատերի կատարին հսկա քարաբեկորներ են մնացել: Ասես թե, ինչ-որ մեկը հատուկ քանդակել է այս կոնաձև սյունները, հետո գլխարկի փոխարեն ապառաժներ հազցրել: Անապատի ձորը լրիվ ցուցադրում է սյունների առաջացման հանգամանքները: Զանգեզուրին յուրահատուկ է այնպիսի հողածածկույթը, որը հեշտությամբ է էրոզիայի ենթարկվում, հազարամյակների ընթացքում առաջացնելով հսկա կիրճեր: Այն կետերում, որտեղ քարաբեկորներ են եղել, նրանց տակ հողածածկը քարի ծանրության ճնշման պատճառով ավելի ամուր է եղել և չի քայքայվել: Զանգեզուրից, տեսնելով, որ այն հեշտ է քանդվում, դրանց ներսում բնակարաններ են փորել: Բարձր ժայռի մեջ օվալաձև անցք կար: Թվում է, որ հույակավոր ժայռ մազլոդոններն էլ կգծվարանային այդ քարեղեն ապաստարանները հասնել: Անցքի հիմքից քիչ բարձր հորիզոնական դիրքով փայտ էր սեպված: Մարդիկ վտանգի դեպքում պարանի ծայրին քար էին կապում, անցքից ներս նետում, պարանը կապվում էր փայտին ու պարանի օգնությամբ էլ հեշտությամբ վեր էին մագլցում: Ըստ երևույթին, օտար նվաճողներից լավագույն փրկությունն էլ հենց այս այրերն էին: Բնակիչներն այս վայրը մի անմատչելի բերդ էին դարձրել: Այստեղ ժայռափոր այնպիսի անցքեր կային, որոնք 50 մ բարձր էին հիմքից: Ինչպե՞ս են այս քարայրը օգտագործել: Հավանական է, դրանք ժամանակին հիմքից այդքան բարձր չեն եղել, գուցե հիմքն է իջել:

— Այս քարակերտ սյունների մեջ առաջ մեղմաբնասներ կային: Տարի կար, որ մեղրը լցված, սյան երկայնքով ցած էր ծորում: Բայց զե հիվանդությունը այս վայրի մեղուններին էլ ոչնչացրեց: — Նա բարձր բլրի վրա մի մատուռ ցույց տալով ասաց՝ «Բահավոր» սրբավայրն է: Մի փոքրիկ երեսա մտնում է շորերի տակ: Հայրը շորերի մեջ շարժում նկատելով, կարծում է՝ օձ է մտել շորերի արանքը, ձեռքի բահով ուժեղ հարվածում է... Ի հիշատակ երեխայի, կառուցում է այս մատուռը:

Հեռվից ձորաքերանին ապառաժների մեջ մեծ խոռոչ էր բացված։ Քվում էր, վիշապն էր իր հսկա երախը բացել։ Նրա առջևում նախկինում պատնեշ էր եղել։ 32 մ. երկարություն, 21 մ. խորություն և 28 մ. բարձրություն ունեցող խոռոչ-քարայրում մի ժամանակ եղում էր համայնքի կյանքը։ Նրա ներսում ու շրջակա ապառաժներին տասնյակ արհեստական քարայրներ են բացված, որոնք մարդկանց համար որպես բնակարան են ծառայել։ Քարայրից լեռան միջով թեքությամբ մի միջանցք վեր էր բարձրանում, որի երկարությամբ բազմաթիվ վիմափոր այրեր են բացված։ Հսկա խոռոչին կից մեկ այլ $14,2 \times 9,2 \times 13$ չափսի քարայր է բացվում, որը արդեն արհեստական է և որպես եկեղեցի է ծառայել։ Այն լայն սրահից բացի երկու ավանդատուն ունի։ Եկեղեցու ներսում մի 1,5 մ բարձրության նուրբ զարդամոդելներով հսկա խաչքար էր բնկած։ Զույգ խաչերը ոչ թե իրար կողքի են դասավորված, որը յուրահատուկ է 9—10-րդ դարերին, այլ ձգված են խաչքարի երկարությամբ։ Եկեղեցու պատերին անհամար խաչեր են քանդակված։

Բակում խաչքարեր էին բնկած։ Մի քանի խաչեր ջարդվել են, տեղահան արվել, փորել են տակը։ Հարստություն տենչացողները այստեղ էլ են հասցրել ապականել...

Հինավուրց հնձորեսկը փառահեղորեն տարածվել էր ձորի հարթակին։ Նրա շուրջը թեքությունների վրա սանդղավեղները աստիճանաբար իջնում, հասնում էին գյուղին։ Հին ժամանակներում ստեղծելով այս դարատափերը, մարդիկ առավելագույն չափով էին օգտագործում թեքություններն ու լեռնալանջերը։ Ցավոք, հողի օգտագործման այս կոլտուրան կորցրել են մարդիկ, իսկ փոքրիկ մեխանիզմներով կարելի էր վերակենդանացնել այն։ Բլրի պատերին քարայրներ էին փորված, որոնք այժմ որպես խոտի պահեստներ էին ծառայում։ Հավանաբար, հին ժամանակներում դրանք թշնամու հարձակման ժամանակ նաև որպես թաքստոց են ծառայել։

Բոլոր բակերում էլ կանայք պճեղներից լոբի էին ջոկում։ Ըստ ավանդության, Բաֆֆին Միծեռնավանքի ճանապարհին իննամյա զենեկ է մելիք Հայկազի գերեզմանը, ընթերցել վիմագրությունները։ Սակայն այն ընթերցել ինձ չհաջողվեց։ Մելիք Հայկազյանների ապարանքն ու տապանաքարերը գյուղացիք քանդել են, կամուրջ կառուցել։ Գյուղից վերև անասնապահական համալիրն էր իր 17 հսկա դեզերով։ Երբ գյուղից դուրս եկանք, ուղեկիցս մի կոնաձև բլուր ցույց տալով ասաց.

— Սա է Դատ-մելիքը։ Մելիք Հայկազը հանցապարտներին կողովի մեջ էր խցկում, փակում բերանն ու գլորում բլրի կատարից։

«Հիշյալ երկրներում (Պանգոգուր, Մեղրի, Օրդուրազ— Բ. Կ.) կային

հզոր մելիխություններ, որոնք 1722 թվի ապստամբության ժամանակ մասնակցում էին Դավիթ-Քեյկի և Ղարաբաղի մելիքների կռիվներին։ Օրինակ, Ջանգեզուրի տարածքում հալածի էին Մելիք-Հայկազյանները...

Շան-Աբաս Մեծի մելիք Հայկազին շնորհած մի ֆիրմանի մեջ տալիս է նրան Սանդղենի տնտեսությունը, որ նշանակում է թագավորի մոտ առաջին տեղում նստող, զահեհեց»։

— Մինչև այժմ էլ պատմում են այդ մելիքի մասին, որ շատ խստասիրտ և անզուլ մարդ էր ու ամենափոքրիկ հանցանքի համար էլ ամենախիստ պատիժն է տալիս։ Նա ինքնակամ էր ու նախնիների և Շուշիի խաներին չէր ենթարկվում ու տուրք չէր տալիս։ Նրա որդին, որպեսզի ազատվի հոր բռնապետությունից, Թեհրան է գնում, պարսից շահի մոտ, այնտեղ պարսիկներին հաճոյանալու նպատակով մահմեդականությունը ընդունում և Ալավերդի կնքվելով պարսից ջոկատի հետ իննամյա է վերադառնում՝ նպատակ ունենալով հորից խլելու մելիքությունը։ Սակայն հայրն արդեն մահացել էր։ Ուրացողը վերջին Հայկազյան մելիքն էր։

— Հիմա մենք Հայկական խՍՀ-ում ենք, թե Աղբրեհանական, — ուղեկիցս դիմեցի ես։

— Ուղիղ սահմանի վրա ենք։ Այս կողմում Աղբրեհանն է, որտեղ և գտնվում է Միծեռնավանքը։

Վանք չհասած մի կիսավեր պատի վրա թառած քարաքոփվեր հանգիստ մեզ էր նայում։ Մենք անշտապ մոտեցանք նրան՝ 2 մ հեռավորության վրա։ Արծիվը մեզ թշնամի չէր համարում, ուստի և մնաց տեղում։ Մենք ուրախ էինք նման վստահության համար։

Աղ-օղլան (Սպիտակ տղա) և իննամյա գետերի միախառնման տեղում հանկարծ մեր առջև հատենց երկթեք տանիքով հսկա մի կառույց, որը ամենևին էլ նման չէր ավանդական եկեղեցիներին։ Վանքի պարսպապատ տարածքը ամրոց էր հիշեցնում։ Ուշագրավ էր տաճարի հիմքի կրկնապան քարերի շարվածքը, որը, ամենայն հավանականությամբ, նախաքրիստոնեական շրջանի է և վկայում է, որ այստեղ հեթանոսական նշանավոր մեհյան է եղել։ Վանքապատկան կառույցները այժմ փարախների են վերածվել։ Ներս մտա։ Արևի շլացուցիչ լույսը փլված տանիքից ողողել էր տաճարի ներսը։ Հատակին կենտրոնական նավի թաղի մի մասի փլուզումից հսկա քարակույտ էր գոյացել, որն էլ խոնավությունից պատվել էր փափուկ մամուռով։ 12 սյուներից կազմված սյունաշարերը ձգվում էին մինչև բեմն ու վեհասրանչ ապավորություն թողնում։ Կենտրոնական նավը շատ բարձր էր և բեմի վերևում գեղեցիկ սյուներով ու կամարներով զարդարված առանձին սենյակ էր գոյացնում, որն ավարտվում էր ողջ տաճարի հետ համամասնության մեջ չմտնող ոտտնդայով։

Ըստ մի արձանագրության, այն ավելացվել էր 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Բազիլիկ կառույցի երկարությունը 21,3 մ է, լայնությունը՝ 7,5 մ, բարձրությունը՝ 18,5 մ: Բեմի երկու կողմերում ավանդատներն են, որոնցից մեկի մեջ, ըստ ավանդության, ամփոփված էր Պետրոս առաքյալի ճկույթը (ծիծեռնը): Ցավոք, դեռևս չի պարզվել, թե ով և երբ է կառուցել հռակավոր վանքը: Առ. Օրբելյանը այն դասում է Սյունյաց անվանի վանքերի շարքում և հիշատակում «Ստեփաննոս ծիծեռնոյ վանականին» 844 թվականին: Ե. Լալայանը «Ազգագրական հանգեսի» էջերում նկարագրելով վանքը, գրում է տաճարի արևմտյան կողմում գտնվող մի քարի մասին, որը Ազոավախաշ է կոչվում: Մեծ ազգագրագետը պատմում է հետևյալ ավանդությունը.

«Միծեռնավանքը շինելիս ահագին կաթսան տանում են գետը, չրով լցնում և բերում, կերակուր էփում բանվորների համար: Այդ ժամանակ ջրի հետ մի օձ էլ է ընկնում կաթսան և մնում աննկատելի: Երբ կերակուրը էփվում է և հասնում է ճաշի ժամը՝ մի ազոավ պատվում է կաթսայի վերև և շարունակում կոկոս: Բանվորներն ուշադրություն չեն դարձնում և նստում են ճաշելու, երբ ազոավը ահագին կոկոսցով ընկնում է կաթսայի մեջ: Բանվորները կերակուրը պղծված համարելով թափում են, և որքան մեծ է լինում նրանց դեպի ազոավն ունեցած հիացումը, երբ կերակուրի մեջ տեսնում են օձի մարմնի մասերը: Իսկույն հասկանում են, որ ազոավը փրկել է իրենց բոլորի կյանքը, ուտի և պատանքում են նրան և թաղում վանքի արևմտյան պատի մոտ, մի մեծ քարի տակ, իսկ օձի պատկերը նկարում վանքի սյուներից մեկի վրա:

Մինչև այժմ էլ այդ ազոավը պաշտվում է, և երբ երեխաները շուտ չեն սկսում քայլել, չեն «ոտներվորվում», տանում են այդ քարի մոտ, քարի առաջ մոմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի ոտներին ջուր ածում, հավատալով, որ այսպիսով նա շուտով կբազիլի քայլել»:

Այս ավանդության վերլուծությունը և Ազոավախաշի պաշտամունքը ցույց են տալիս, որ տաճարը հեթանոսական շրջանի է: Իսկ սյուներից մեկի վրա իրոք ցանցկեն հյուսվածքով օձ է պատկերված: Վանքի պատերին խաչերն ու վիմագրությունները հետագա ժամանակներում են արվել: Տաճարի մուտքի մոտ մի փոսի մեջ եղակի ու գեղեցիկ պատկերաքանդակներով տապանաքար է ընկած: Վերևի մասում եպիսկոպոսական գավազան է պատկերված: Ըստ Օրբելյանի, հնում վանքի շուրջը գլուղ է եղել՝ 10 շափ հարկավ: Բաֆֆու ալյուրի վանքի ժամանակ վանքի գլուղը չկար, իսկ ահա այժմ այստեղ Քոստալար գլուղն է, որտեղ քրդեր են ապրում:

Բաֆֆին սեպտեմբերի 7-ին Տեղից Գորիսի ջրաղացներն է հասնում ու տեղացի ուղեկցին տալով պայմանավորված վարձը, հետ ուղարկում: Մուղղուսունց Ղազարը իր ջրաղացում ընդունում է Բաֆֆուն, որը ներկայանում է որպես Հակոբ Մելիք-Հակոբյան: Ղազարը, որը Բաֆֆու հասակակիցն էր, հյուրասիրել է գրողին, տարբեր պատմություններ պատմել անցյալ դեպքերից: Հիշեցի Սերո Խանդաղյանի պատմությունը Ղազար ամուսնու մասին: Անգլիացի գեներալ Թոմսոնը, որը 1918-ին գրավել էր Բաքուն, իր պատվիրակ Շատելլորդի միջոցով ուղարկատում էր ներկայացրել զանգեզուրցիներին՝ ենթարկվելու Ադրբեջանի մուսավաթիստական կառավարությանը: Գորիսեցիք հավաքվել էին գավառի կենտրոնի հրապարակում և լսել ըմբռնված Մինայի թարգմանությամբ անգլիացի պատվիրակի սպառնալիքները: Ղազար ամին, որը մեծ ազդեցություն ուներ Գորիսում, համարձակորեն պատասխանել էր.

— Այդ ծովի շանն ըսեցիք, որ էս սհաթիս հետ դառնա, թե չէ տղաներին կասեմ կամուրջը քանդեն ու շնրստակ անեն: Համ էլ դրան ըսեցիք, որ մենք մի թագավորություն ենք ճանաչում, դա Ռուսաստանն է:

Ջրաղացների ձորից Բաֆֆին Գորիս է մտնում:

Ինձ հայտնի էր, որ Բաֆֆին հին Գորիսում հանդիպել էր բրուտ Թանգունց Գալուստին: Գտա նրա թոռներից մեկին, Սերգեյ Թանգյանին, որը խորհուրդ տվեց հանդիպել Յոզիկ Ղևոնդյանին, որի մոտ Բաֆֆու հետ Թանգունց Գալուստի հետ հանդիպման մասին պատմող ձեռագիր կա: Յոզիկը, որը 60 տարեկան կին է, Թանգունց Գալուստի թոռն է և սիրով ինձ է հանձնում մոր՝ Սաթենիկի ձեռագրերը, որտեղ Բաֆֆու հանդիպման մանրամասներից բացի նկարագրված է նաև Պարսկաստանից Թանգունց տոհմի Գորիս տեղափոխվելու պատմությունը:

«Մուղանի դաշտից լրջախոհ, հետաքրքիր նայվածքով գեղեցիկ դեմքով մի մարդ հասնում է Գորիսի կամրջի մոտ գտնվող հրապարակն ու դիմում հավաքված մարդկանց.

— Ո՞րն է «սուրբ Մարտիրոս» ուխտատեղի ճանապարհը:

Մարդիկ ցույց են տալիս Իրեզանի ձորում (այժմ Թանգունց ձոր) գտնվող բրուտանոցը և ասում.

— Մի չահել պրուտ կա այնտեղ, նա քեզ ցույց կտա:

Հայրս՝ Թանգունց Գալուստը (ծնվ. 1855 թ.) դազգահի մոտ կլանված իր աշխատանքով, երբ արդեն ավարտում էր կուծի ձևավորելը, մուտքի մոտ ամառային բաց գույնի հագուստով, ծղոտե լայնեզր գլխարկով, թուխ բեղ ու մորուքով, ինտելիգենտ մի օտարականի տեսավ, որը

կլանված իր շարժումներին էր հետևում։ Օտարականը լայն ժպտաց, հանեց գլխարկն ու բարեկեց։ Այդ պահին Գալուստը արդեն թրծման համար պատրաստ կուժը հանում էր դազգահից։

— Վարպետ,— բրուտին դիմեց անծանոթը,— մի կուժ էլ իմ ներկայությամբ սարքիր տեսնեմ։

Նա հետևում էր կժի ձեռագոյացման բոլոր մանրամասներին ու կարծես զրանք գրանցում էր հիշողության ծալքերում։ Երբ բրուտը վերջացրեց, անծանոթը բացականչեց.

— Ապրես, վարպետ, հոյակապ է, միայն ափսոս, որ թրծած չէ, թե չէ որպես հիշատակ այս լավ արհեստի՝ կվերցնեի հետս։

Անծանոթը երկար զննեց բրուտանոցը։

— Աղա,— դիմեց բրուտը,— որտեղի՞ց եք և ո՞ւր եք գնում։

Անծանոթը, չղաղարելով բրուտանոցի զննումը, պատմեց, որ ինքը ճանապարհորդ է, հնություններ է ուսումնասիրում, լսել է, որ այս կողմերում քարերի վրա հին գրություններ կան, որոնք իրեն շատ են հետաքրքրում։

— Ես կտանեմ քեզ ցույց կտամ այդ ամենը,— ասում է Գալուստը։

— Նախ՝ սուրբ Մարտիրոսն է հետաքրքրում ինձ։

— Հետո չէ այտեղից, ես քեզ կուղեկցեմ։

— Իսկական վարպետ ես դու,— զննելով արհեստանոցը, ասաց Բաֆֆին։

— Ես ինչ վարպետ,— պատասխանեց երիտասարդ բրուտը,— իսկական վարպետը դու ես, թե չէ՝ իմն ի՞նչ է՝ հասարակ կուժ։

— Դե լավ,— հաշտվող տոնով պատասխանեց գրողը,— ես իմ գործի վարպետն եմ, դու՝ բո գործի։

Երկուսն էլ՝ բրուտն ու գրողը, ժպտում են։ Բրուտը հանում է գոգնոցը, լվացվում ու գուրս գալով բրուտանոցից, ձորն ի վեր քայլելով հասնում սուրբ Մարտիրոս խաչը, որտեղ ուխտավորները մոմեր են վառում, զոհեր մատուցում։ Գալուստը ցույց է տալիս ժայռերի, խաչքարերի վրա հին գրությունները։

— Տասներորդ դարի քարեր են սրանք,— զննելով գրերը, ասում է գրողը։

— Սա էլ «Շվանվորի» մատուռն է,— ասում է Գալուստը՝ ցույց տալով կոնաձև սյունը, որի վրա բարձրում երևում է փոքրիկ նեղ մուտքը։

Մազլցել էր պետք։ Գալուստը բրուտի ուժեղ ձեռքերը հնկելով ապառաժին, աստիճաններ է ստեղծում, որոնց վրա զննելով ոտքերը, գրողը վեր է մագլցում, ձեռքերով ձգվելով հասնում վիմափոր մատուռի մուտքին։

քին։ Ներսը զննելուց հետո գրողը 3 մետր բարձրությունից ցած է նայում ու տազնալից ասում.

— Գալուստ, զնա գյուղ, մարդ բեր, որ օգնեն ինձ ցած իջնելու, թե չէ՝ ցած կգորվեմ ու կչախջախվեմ։

— Զէ՛, իշիր,— պնդում է բրուտը,— ոչ մի մարդ էլ պետք չէ, ոնց որ բարձրացել ես, այնպես էլ ցած կիջնես։

Գրողը կախվելով մուտքից, հենվում է բրուտի ուսին, աստիճան դարձած ձեռքերին ու ցած իջնում։ Սուրբ Մարտիրոսի վիմափոր մատուռը զննելուց հետո իջնում են խաչին աղբյուրը։ Գրողը արտագրում է երկու հսկա ծառերի հովանու տակ գտնվող աղբյուրի ճակատին կամարակալ քարի գրերը. որտեղ նշված է «Թվ. Շե» (1091), ապա խմբելով ջուրը, գտնում աղբյուրը։ Ոչ հեռու մի փոս է լինում։

— Մեծ քար կա փոսի մեջ, բայց չես կարող իջնել,— ասում է Գալուստը։

— Կարող եմ,— ինքնավստահ ասում է ճանապարհորդը, որը հեռաթյունն ուսումնասիրելու համար ոչ մի արգելքի առջև կանգ չէր առնի։ Նա մտնում է փոսի մեջ, և զննում խոնավությունից մամուռով ծածկված քարը։ Գալուստը փոխնազդ կոչվող բույսի լայն տերևներով մաքրում է քարը մամուռից։ Քարը կանաչով է ներկվում ու պարզ երևում են տառերը։

Հայրս պատմում էր, որ շատ էր ուզում իմանալ, թե վերջապես, ո՞վ է այս իմաստուն մարդը, բայց չհասցրեց։

— Շատ շնորհակալ եմ քեզանից, Գալուստ, որ գործից կտրվելով այսքան ժամանակ հատկացրիր և օգնեցիր ինձ,— հետդարձի ճանապարհին դիմում է ճանապարհորդը։

Երբ մոտենում են գյուղին, Գալուստը դիմում է ուղևորին.

— Աղա, արդեն ուշ է, մեր տուն գնանք, կգիշերեք, առավոտյան կճանապարհեմ։

Ճանապարհորդը հրաժարվում է ու ասում.

— Դու այդքան օգնեցիր ինձ, ինչո՞ւ ոչ մի անգամ չհարցրիր, թե ով եմ ես։

— Գուցե հարմար չէ ձեզ համար,— ժպտալով պատասխանում է բրուտը,— եթե պետք լինե՞ր ինքներդ կասեիր։

Գրողը հավանելով բրուտի խոսքերը, ասում է.

— Որ այդպես է՝ ասեմ. ես գրող Բաֆֆին եմ, բայց այդ մասին ոչ ոքի չհայտնեմ։

Գրողն ու բրուտը բաժանվում են։

Երբ Թանգունց Գալուստը 1888 թվականին լսում է Բաֆֆու մահվան

մասին, ասիստանք է հայտնում, որ բաց է թողել մեծ գրողին հյուրասիրելու առիթը:

— Մայրս պատմում էր, որ Բաֆֆին եղել է միջինասիական Կալանդ և Կուշկա քաղաքներում, — համոզիչ տոնով ասաց Յողիկ Ղևոնդյանը, — այցելել Քուրքմենիայի ծայր հարավում բնակվող իր ազգականին: Այդ ազգականը փորձել էր Բաֆֆուն համոզել, որ մնա Միջին Ասիայում: Բայց մեծ գրողը պատասխանել էր՝ «Չէ, չեմ կարող, ես իմ ժողովրդի հետ պետք է լինեմ»:

Գուցե երիտասարդ տարիներին հոր առևտրական գործերով Պարսկաստանի տարբեր անկյուններ ճանապարհորդելիս Միջին Ասիայում էլ է եղել Բաֆֆին: Բայց գրողն այդ մասին ոչինչ չի գրել, ուստի ես Յողիկի մոր պատմածը երևակայության արդյունք համարեցի: Յողիկն ասաց, որ Թանգունց Գալուստը հետագայում շատ զանգեզուրցիների օրինակով, իր բախտն էր փորձել Միջին Ասիայում, սակայն մի քանի տարի հետո վերադարձել էր ու վերսկսել բրուտի իր գործը: Յողիկի մոր պատմության մեջ ես կարգացի զանգեզուրցու ցանկությունը իրենց ծնողների, պապերի ճակատագրի հետ կապելու մեծ վիպասանին ու դրանով իսկ փորձելու արդարացնել օտարության մեջ բանվոր վարձվելու մեկնած իրենց պապերին կամ այսօր սիրերներում, խամ ու խոպան հողերում իրենց բախտը փորձող որդիներին:

Այցելում եմ հին Գորիսում Բաֆֆու հետ կապված վայրերը: Գորիսի կենտրոնում ինձ ցույց տվեցին Մանուշար բեգի երկհարկանի տունը, ուր հյուրընկալվել էր վիպասանը: Մանուշարը համարվում է նոր Գորիսի հիմնադիրներից մեկը: 14 տարի հետո այս նույն տանն էր իջևանել Խրիմյան Հայրիկը: 1918 թվականին, երբ թուրքական ջոկատները գրավում են Սև սարը, հայտարարում են, թե վաղը Մանուշար բեգի պաշտպանություն թեյ կլիմենք... Իսկ Անդրանիկը իջևանել էր հարևան Ղազար Մալինջյանի տունը: Ինձ զարմանք է պատճառում, որ հայաց մեծերի այցելության վայրերը չեն հիշատակվում ցուցատախտակներով: Իսկ նոր Գորիսի հիմնադրի անունով անհրաժեշտ է փողոց անվանակոչել: Այնուհետև Գորիսին սիրահարված իմ ուղեկիցները ցույց տվեցին Թանգունց բրուտանոցը, որը փաստորեն հսկա սյուն-ապսոսմի մեջ 10 մ խորություն ունեցող ու մուտքից սկսած լայնացող վիմափոր սրահ էր: Այն հետևի մասում անցքով կապվում էր առանձին մուտք ունեցող 2 մ տրամագծով պլանաձև ու բրուտանոցի համեմատ խորը տեղադրված սենյակի հետ: Դա բրուտանոցի հնոցն էր: Սրահի պատերին բազմաթիվ պահարաններ էին փորված: Նրկկամար լայն մուտքը նախկինում այնքան խորն էր, որ հսկա կողովներով ու խեցեղենով բեռնված ջորիները

ազատ ներս ու դուրս էին անում: Սրահի տարածքը կազմված էր աստիճաններով բարձրացող երեք հարթակներից: Բրուտանոցը մեծ հուշակունքի ողջ Զանգեզուրում, և Թանգունց բրուտանոցը իրենց բազմաթիվ գործակալների հետ կապված էին երկրամասի բնակավայրերի հետ ու հաջողությամբ իրացնում էին արտագրանքը:

Եթե Բաֆֆին առիթ էր ունեցել տեսնել տոհմիկ բրուտների արհեստն ու իր հիացմունքը հայտնել, ապա շուրջ հարյուր տարի անց ես հիանալու քիչ բան ունեի: Թանգունց բրուտանոցը 1935 թվականին դադարեցրել էր իր աշխատանքը: Իսկ ինչու՞ լվերականգնել հինավուրց բրուտանոցը, մանավանդ, որ Գորիսում երկու բարձրարժեք բրուտ-խեցեղորդներ կան: Նրան քիչ հմայք չէր հաղորդի և Բաֆֆու այցելության մասին պատմող հուշատախտակը: Թվում է, որ իրենց քաղաքի ճարտարապետության տեսքին ու գեղեցկությանը այսպան հետևող գորիսեցիները անպայման կիրականացնեն այս կարևոր գործը ես: Ես արդեն մտովի տեսնում էի կոտպերատիվ հիմունքներով գործող վերականգնացած հաղարամյա բրուտանոցը, որը կարող էր նաև տուրիստներին հետաքրքրող վայր դառնալ, նրանց առաջարկել իր արտագրանքը:

Ոչ հեռվում Սակերի ձոր վայրում հսկա սյուների մոտ ֆիլմ էին նկարահանում, շոգի արտագրող մեքենայի միջոցով ձգտելով ամպարուլաների ու մշուշի պատրանք ստեղծել: Պայծառ, արևոտ օրեր էին Գորիսում, որն էլ հիասթափեցրել էր կինոռեժիսոր, արձակագիր Աղասի Այվազյանին ու ստիպել արհեստական միջոցների օգնությանը դիմել:

Ուղեկիցներս ինձ առաջնորդում են գեպի Ղաթրին ձորը, որտեղ գտնվում էր Խաչին աղբյուրը: Հին քարերը չեն պահպանվել: Սերո Խանգաղյանը ինձ պատմել էր, որ և՛ 1091 թ. արձանագրություն ունեցող աղբյուրի քարերը, և՛ Բաֆֆու այցելության հետ կապված տապանաքարը նոր ցեմենտապատ ճանապարհի տակ են թաղված: Հինավուրց աղբյուրը իր տեղը զիջել է նոր ճանապարհին ու 10 մ դեպի ներքև տեղափոխվել: Ցավալի է, որ ոչ զարադաշան Դահրավի և ոչ էլ Գորիսի աղբյուրներում չեն հավերժացվել մեծ գրողի հիշատակը:

Ես հետաքրքրությամբ եմ դիտում նոր Գորիսը: Նրա երկար ու ձիգ փողոցները, առաջին տների կամարների ձևերը, ժամանակակից ինդուստրիալ պայմաններում զարմանալի համառությամբ պահպանած երկհարկանի, գեղեցկատես տները, պողով ծանրաբեռնված ալգիները: Նոր Գորիսը 1870 թ. հիմնել են զավառապետ Ստարացկին ու Մելիք-Հուսեինյան Մանուշար բեգը: Ես փորձում եմ պատկերացնել 20—25 տուն ունեցող գորիսյան այն միջավայրը, ուր հայտնվել էր մեծ վիպասանը և այն մարդկանց, որոնց հանդիպել է նա և որոնց օժանդակությամբ այցելել

է գործիսյան հնավայրերը, գրի առել հին ավանդութիւններն ու Դավիթ-Քեկի գործիսեցի զինվորների մասին զրույցները:

Ռ. Պետրոսյանը պատմում է Արծվանիկից Տաթև հարս եկած իր մոր՝ Կատին Անդրեասի Անդրեասյանի հուշերը Բաֆֆու մասին: Կատինը նաև պատմել էր, որ Բաֆֆին Տաթևի մեծ տաճարի մուտքի ձախ կողմում սվաղած պատին սև ներկով գրված մի քառատող էր թողել, որը կար մինչև վերջերս: Ցավոք, Ռ. Պետրոսյանը գրի չէր առել այն: Ես արդեն շտապում էի շարունակել ճամփորդությունս և օր առաջ Տաթև հասնել ու դռնել Բաֆֆու քառատողը: Ռ. Պետրոսյանն ասաց, որ իր մայրը անգիր գիտեր Բաֆֆու բանաստեղծությունները և հաճախ էր արտասանում «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծությունից այս մի հատվածը.

Մրցեց' Բնաբի լաբեր ծանգոտ,
Ելե' Բ, Հայաստան երգով եռանդոտ,
Քարթեցեբ' Բ հայաց աշխույժը մեռած,
Լցվեցավ կամբը, հասավ ժամանակ,
Օրը կրացվի, անա՛ Սուսայակ
Ձեզ հայտնի ճշան, ասում է աստված:

ԽԳ. ՔԱՐԱՀՈՆՆՁ

Գորիս-Ղափան մայրուղուց ճանապարհը թեքվում է դեպի աջ, և անմիջապես երևում է Քարահունջ գյուղը:

Մեծ գրողին Գորիսից Քարահունջ էր ուղեկցել կովկասյան դպրոցների Սրեանի թեմի տեսուչ, քարահունջեցի Հովհաննես Գևորգեկյանը (ծնվ. 1854), որը, հավանաբար, անձամբ գիտեր Բաֆֆուն: Գյուղ մտնող հին ճանապարհը վերին հանդերի կողմից էր, և մինչև գյուղ մտնելը վիպասանը հիացել էր Քարահունջի Շոռան կոչվող ջրվեժով, որը 15 մ բարձրություն ունեցող ապառաժի վրայից ցած էր թափվում ու խելացնոր աղմուկով լցնում շրջապատը: Այստեղից գեղեցիկ տեսարան էր բացվում դեպի գյուղը, նրա հուշակավոր թթենիների ու Մուսկավթի տերեւների արանքում երևացող կարմիր կղմինդրե տանիքները:

Հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Անդրանիկ Բաղդասարյանի տան բակը մտնելուն պես ինձ գերում է ծանոթ ու շատ հաճելի բույրը: Դա հուշակավոր Մուսկավթի անուշավետ բույրն էր:

— Այս տանը 1939—40 թվականներին հյուրընկալվել է Արամ Խաչատրյանը, որը ժողովրդական երգեր էր հավաքում զանգեզուրյան գյուղերում, — հպարտությամբ ասաց վաստակաշատ ուսուցիչը, ապա ջարտնակեց, — գյուղի պահեստում հիացմունքով մի աղջկա երգ էր լսել

ու անմիջապես էլ գրի առել այն: Իսկ 1935 թվականին Ֆրանսիացի մի բանաստեղծուհու հետ մեր տուն էր այցելել ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանը:

Ես էլ հիշելով Սերո Խանզադյանի մի պատմությունը, հարցրի, արդյոք, 1940 թվականին Գորիսում ինքը չէ՞ր Խանզադյանի «Վահրամ Որոտնեցի» ներկայացման առաջին բեմադրողը:

— Այո, այն լավ ընդունելություն գտավ Զանգեզուրում, — ասաց Ա. Բաղդասարյանը, — է՛հ, երանի թե նորից գալին այդ օրերը:

Ա. Բաղդասարյանը հին ավանդություններով, զրույցներով հավաքել է գյուղի պատմությունը: Նա ձեռագիր տետրերը դնում է իմ առջև, ղուգահեռաբար շարունակում գյուղի անցյալից զրույցները: «Պատմությունում» Ա. Բաղդասարյանը նշում է, որ Բաֆֆուն ընդունել է գյուղի տիրացուն՝ Սահակ Գևորգյանը, որը տեսուչի հորեղբայրն էր: Ես ցանկություն եմ հայտնում անմիջապես այցելել ամբողջությամբ պահպանված երկհարկանի տունը: Ճոռացող փայտե աստիճաններով դանդաղ վեր եմ բարձրանում, ու թվում է, քիչ հետո կտեսնեմ վիպասանին տեր Սահակի կամ գյուղի ծերունիների հետ զրուցելիս: 100-ամյա պահարանը, հին կահ-կարասին ինձ օգնում են մտովի տեղափոխվել անցյալ դարի վերջերը: Պատշգամբի բազրիքը նույնն է մնացել: Ընդարձակ սենյակը, որը հյուրընկալել էր գրողին, համեստ կահավորում ուներ: Ինչպես 100 տարի առաջ, պատշգամբից տեսարան էր բացվում դեպի Վարարակի գեղատեսիլ ձորը, հեռվում դեպի Տաթևի կողմերը ձգվող լեռնապարր: Այս ամենի օգնությամբ փորձում եմ զգալ վիպասանին այստեղ շրջապատած մթնոլորտը, նրան համակած ղզացումը:

Ա. Բաղդասարյանը հայտնում է, որ Հ. Գևորգեկյանը դասավանդել է Շուշիում, Քարահունջում և այլ վայրերում, թվաբանության գիրք է հրատարակել դպրոցների համար: Նա Թիֆլիսից խնձորենու նոր տեսակներ էր բերել Քարահունջ և այստեղից տարածել ողջ Զանգեզուրում: Իր «Պատմությունում» Ա. Բաղդասարյանը գետնդել է Շուշիի թեմական դպրոցի շրջանավառ, Քարահունջի երկդասյա դպրոցի ուսուցիչ, հետագայում ՀեՄՆՎ վաստակավոր ուսուցիչ, Լենինի շքանշանակիր Գերասիմ Աղասյանի հուշերը: Նա Քարահունջում հայոց լեզու և երգեցողություն էր դասավանդել: Մի անգամ Հովհաննես ամին (գյուղում այդպես էին կոչում Հ. Գևորգեկյանին) լսում է Շուշիից նոր ուսուցիչ նշանակված Գ. Աղասյանի երգեցողության դասը (այն ժամանակ դա կարևորագույն դասերից մեկն էր համարվում), ընդհատում է և ինքը շարունակում այն, իր երգեցիկ թավ ձայնով երգում, երիտասարդ ուսուցչին ցույց տալիս

երգը մատուցելու ձևերը: Գ. Աղասյանը հետագայում՝ 1916—17 թվականներին շարունակում է ուսումը Էջմիածնի ճեմարանում:

2. Գեորգրեկյանը խոր ծերության հասակում, 1945 թվականի գարնանը, մահից առաջ գյուղի երիտասարդությանը կտակում է, որ հաղթանակի օրը գան իր գերեզմանի մոտ ու ասեն՝ Հաղթել ենք ֆաշիստներին: Մեծ լուսավորիչն ու հայրենասերը մահացա՞վ՝ շտեմելով հաղթանակը, որին հավատում էր և սպասում:

Քարահունչեցի էր և Բաքվի մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Առաքել Մատուրովը: Հինց նրա և Հայրապետյանի միջոցներով է 1893 թ. կառուցվել Քարահունջի երկրասյա երկսեռ ծխական դպրոցը: Պատմում են, որ 1850-ական թվականներին շատ զանգեզուրցիների նման նա ևս լախտ որոնելու նպատակով Բաքու է մեկնել, կուժը շալակն առած նույն վաճառել Բաքվի թաղամասերում: Այսպես որոշ դուժար է հավաքում, սևփական սալով է նավթը վաճառում, հետո նավթաբեր հողամաս է գնում, ու սկսում արդյունահանել իր նավթը: Իսկ որոշ ժամանակ անց նա արդեն Բաքվի խոշոր կապիտալիստներից մեկն էր:

1900 թվականին, երբ Նիկոլայ թագավորը թագուհու հետ Բաքու է ժամանում, Առաքել Մատուրովը թագուհուն օգնում է վագոնից իջնելիս: Թագավորին դուր չի գալիս Ա. Մատուրովի այս վարմունքը և որպես պատիժ նրան Երկաթե խաչ է նվիրում, որը նման հարուստ և դիրք ունեցող մարդու համար խիստ վիրավորական էր: Այլևս անկարող լինելով տանելու այս խայտառակությունը, քարահունչեցի մեծահարուստը Ախտայի իր կալվածքում ինքնասպան է լինում: Գյուղի գերեզմանոցում տապանաքարի վրա կարդում եմ. «Առաքել ապեր Մատուրյան՝ 1830—1904 թթ.»:

Ա. Բաղդասարյանը պատմում է գյուղում 1795 թվականին տեղի ունեցած մի դեպքի մասին, որի նկարագրությունը ծանոթ է ի. Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի», «Ձանգեզուր» ուսումնասիրությունից: Նախիջևանի խանը հարձակվում է Քարաշեն և Քարահունջ գյուղերի վրա: Քարաշենը անձնատուր է լինում: Ասպատակիչները այն թալանում են ու երիտասարդներին գերի տանում: Իսկ Քարահունջը պաշտպանվում է: Գյուղացիները տանուտեր Օհանջանի ղեկավարությամբ մտնում են Հոփի սլամիի եկեղեցին և սեղանի վեմ քարով ծածկում մուտքը: Ավարառու զինվորները տեսնելով, որ չեն կարողանում ներս մտնել, եկեղեցու բակ են բերում տանուտերի Սիսակ ու Գեղամ որդիներին, խարույկի վրա կապկպում և առաջարկում հորը բացել եկեղեցու դուռը: Որդիները պահանջում են չբացել այն: Թուրքերը խարույկի վրա այրում են եղբայրներին: Շուտով Գորիսից մեկիք Հուսեինը (Հովսեփը) օգնություն է գա

լիս քարահունչեցիներին և գյուղից քշում թուրքերին: Տանուտեր Օհանջանը տեսնում է որդիների ծխացող մարմիններն ու տեղնուտեղը մահանում է:

Շրջում եմ գյուղում: Գյուղի վերին մասում մի այգու մեջ $8 \times 6,5$ չափի հսկա ապառաժ ցույց տալով, ասում է՝

— Սա է «Օխտը օրորոցը»:

Քարի վրա հեծյալների, կենդանիների պատկերներ, խաչեր, այլ գաղափարանշաններ ու արևի ժամացույց են փորագրված: Հին ավանդությունը պատմում է, որ երկրաշարժի ժամանակ ապառաժը պոկվել է ճաք-քար տեղից ու իր տակ տրորել յոթ եղբայրների տունը, որտեղ 40 հոգանոց գերդաստան էր ապրում: Ապառաժի տակից դարոցականները ամանեղեն են գտել, որոնք այժմ զարդարում են դպրոցի թանգարանը: Պատկերաքանդակները տարբոր ժամանակաշրջաններ են ներկայացնում: Եթե որսի տեսարանը քարանձավային մարդու ձեռքի գործ է, ապա խաչի բլրը վաղ քրիստոնեական շրջանում ձգնավորի հավատքի գաղափարանշանն է: Ծաք-քար տեղում մնացել են հին մարդու բնակավայր հանդիսացած բազմաթիվ քարանձավներ, որոնք այժմ ձմռանը խոտի պահպանման լավ պահեստներ են:

Ըստ ավանդության, Բաֆֆին այցելել է ձորում վարարակ գետի վրա լորձող ջրաղացները, հիացել այստեղ գտնվող աղբյուր-հանքային ջրով, մանրամասն զննել գյուղից 6 կմ դեպի հարավ ձորի աջ կողմում բաժնր ապտոածի վրա գտնվող հինավուրց անմատչելի ամրոցը, որին պարսիկները գյավուր-ղալա (անհավատների բերդ) են կոչել: Բաֆֆուն քիչ զարմանք չեն պատճառել Քարահունջի թթենու այգիները:

Ա. Բաղդասարյանը գրում է, որ թթենին Ազուլիսից առաջին անգամ Քարահունջ է բերել Ավագ քեռին: Այստեղից էլ այն տարածվել է հարևան գյուղերում: Բաֆֆու այցելության ժամանակ Քարահունջում 105 տուն կար մոտ հազար բնակիչներով: Այժմ այստեղ 264 տուն կա 1150 բնակիչներով:

— Սա մեր ակումբն է, — ասաց ուղեկիցս, — այստեղ մի հսկա, 2,5 մ շուռավղով ծառ կար, որը ըստ ավանդության հին սրբավայր էր. 1932 թվականին կտրեցին այն ու տեղում այս ակումբը կառուցեցին:

— Իսկ այս ծառը, — մի մատղաշ ծառ ցույց տալով հարցրի ես:

— Հա, նոր ենք դրել, որպես հնի հիշատակ:

Գյուղի պատմիչը նկարագրում է 1906 թ. տեղի ունեցած մի իրադարձություն, որը կարևոր տեղ ունի գյուղի ավանդությունների շարքում: Իրեն «բեզ» հորջորջող նանլար անունով մի հանցազոր, որը երգվելով շատ հայեր սպանել, Գորիսի բանտից ազատվելով, անմիջապես ընդ-

Հարվում է քարահունջեցի Հայրապետի ու Սահակի հետ ու սպանվում։ Գորիսի ռուս զավառապետը հրահրթներ է դնում գյուղի մոտ բարձունքի վրա և պահանջում հանլարին։ Մի քանի օր տեւած պաշարումից հետո գյուղում սով է բռնկվում։ Գյուղը վտանգի առաջ էր կանգնել։ Ելքը գտնում է ռուսական բանակից նոր զորացրված Սրապիոն Սարգսյանը։ Նա ներկայանում է զավառապետին ու հայտնում, թե գյուղում խուլերա է բռնկվել։ Դավառապետը անմիջապես բեկանում է «էքզեկացիան» ու հեռանում գյուղի տարածքից։

Ա. Բաղդասարյանը այնուհետև իր պատմության մեջ տալիս է գյուղի անվան բացատրության տարբերակները։ Առաջինը՝ երկու վանականներ, որոնք Տաթև էին գնում, լսելով ջրվեժի ձայնը, խորհուրդ են տալիս գյուղի անունը Քարեհունչ (քարե հնչյուն) դնել։ Երկրորդ տարբերակը՝ քարքունջ (անկյուն) — քարաքունջ-քարահունջ ձևն է, իսկ երրորդը՝ գրաբարյան «ունջ» բառն է, որը «տակ» իմաստն ունի։ Քարի տակ-Քարանունը։

Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Բաֆֆին Քարահունջից ուղևորվում է Բարգուշատի ձորը։

ԽԴ. ԲԱՐԳՈՒՇԱՏԻ ՁՈՐ

«Սյունեցի հայը ոչ մի բանով իրավունք՝ չունի գանգառվելու ասածուն, թե ինչու ինքը թշվառ է և օտարի ծառա։ Երբ ասաված մի ժողովրդի տալիս է այսպիսի երկիր, որ իր բնական ամբարշտումներով ամեն հարմարություններ ունի պաշտպանելու նրան թշնամու հարձակումներից, այդ ժողովուրդը ինքն է մեղավոր, որ չէ կարողանում օգուտ փառելու ասածո շնորհած պարգևից։

Եվ իրավ, վայրենի բնությունը հիացնելու չափ սխալելի էր։ Դեպի ամեն կողմ, անկաճան կերպով, տարածվում էին լեռնային ցանցառեսակ շղթաներ, որոնք խիստ կերպով զետեղված են միևը մյուսի մոտ՝ քողեղելով իրենց միջավայրում նեղ և խորին ձորեր։ Այդ շղթաների վրա, օղոցի առամներին նման, բարձրանում էին սարերի սուր գագաթները, որ կորչում էին ամպերի մեջ։ Կուսական անտառը, որպես մի կանաչագարգ վերաբկու, ծածկում էր լեռների մեկությունը և նրանց ավելի անմատչելի էր դարձնում»։

Բարեկարգ, ուզիդ փողոցներով, երկհարկանի մեծ առանձնատներով ու այգիներով նոր Շինուհայրը ինձ քիչ էր հետաքրքրում։ Սարգիս Զալալյան հպիսկոպոսը իր ճանապարհորդության ժամանակ այն միաբն էր

հայտնել, թե հին Շինուհայրը վերևի սարահարթում էր եղել։ Այս իմաստով, ուրեմն, այնքան էլ անսպասելի չէր գյուղի ձորից սարահարթ տեղափոխվելը։ Իմ հետաքրքրության կենտրոնում Որոտանի աղմուկը միշտ ականջին, զոդավորության մեջ ներհող, կործանվողի, լքվողի զգացումը իր ներսում թաքցրած հին Շինուհայրն է, նրա Կուսանաց անապատը, որի անմատչելի գիրքը յուրօրինակ միջնաբերդի էր վերածել Դավիթ-Քեկը։

100 տարի առաջ գյուղի քոխվան, տեսնելով գյուղացիների համատարած գաղթը դեպի Բաքվի նավթահանքերը, դառը արտասուքով ասել էր՝ «Եթե գյուղում մի 50 տնտեսություն տեսնեմ, հանգիստ, անհոգ կմեռնեմ»։ 1964 թ. հիմնված նոր գյուղում 500 տնտեսություն կա։

Վաստակաշատ մանկավարժ Գուրգեն Մարտիրոսյանը սիրով հանձն առավ ինձ հին Շինուհայր ուղեկցելու գործը։

— Պատմում են, որ Բաֆֆին Ցալջի գյուղում էլ է եղել, — ասաց նախկին ուսուցիչը։

— Ցալջին Ալիշանի նկարագրած Հարժիքը չէ՞, — հարցրի ես։

— Այո, այժմ այն Հարջիս է վերանվանվել, — ասաց Գ. Մարտիրոսյանը։

— Գուցե հենց հիմա Հարժիք դնանք, — առաջարկեցի ես։

— Գնանք, — համաձայնեց ուսուցիչը։

«Սյունյաց աշխարհի Միսիան գավառի Ուշ-թեփե (Նոարլուր) կոչված դաշտավայրի վրա երևում էին մի քանի սպիտակ վրաններ։ Վրանները կազմված էին դաշտավայրի լեռնային կողմում, մի ձորի մեջ, որ երեք կողմից պատած էր բարձր սարերով, իսկ մի կողմից փապարով բացվում էր դեպի բնդարձակ, ամալի անապատը, որ ծածկված էր ճոխ խտառույտերով»։

Նոարլուրը շրջանցելուց հետո մեր առջև հայտնվեց ժամանակակից Հարջիսը։ Բաֆֆու ժամանակ գյուղը, ինչպես և մյուս բնակավայրերը, խոր ձորում էր՝ պատասպարված Միսիանի խստաշունչ քամիներից ու օտարների հայացքից։ Բաֆֆին, զննելով Նոարլուրի շրջակայքը, իր վերջում նկարագրել էր գիշերային այն փոքրիկ ճակատամարտը, որն էլ դարձել էր Դավիթ-Քեկի հզոր հաղթարշավի ու հայ ժողովրդի նոր զարթոնքի և ազատագրական պայքարի սկիզբը։

«Արեգակը մայր մտնելու վրա էր։ Սարերի գագաթները լուսավորված էին վերջին հուսկալայքներով, բայց խուլ ձորի մեջ, որտեղ կազմված էին վրանները, արդեն տիրում էր երեկոյան մոայր»։

Այստեղ էր, որ գիշերը Դավիթ-Քեկը 40 զինվորներով հարձակվեց կարաշուրունների վրա, որոնք սարսափի մեջ էին պահում ողջ գավառը, և չախչախեց նրանց։

Այս փոքրիկ գյուղը, որը անցել է հազարամյակների միջով ու հասել մեր օրերը, բաժանված է երեք ճակատագիր է ապրել: 10-րդ դարի սկզբներին Սյունյաց թագավորական տունը այն նվիրում է Տաթևի վանքին: 12-րդ դարում այն ավերվում է սելջուկների կողմից: 17-րդ դարի սկզբներին Որոտանի ձորում կտրտում են անտառն ու տեղափոխվում: Բաֆֆու ալյուրային ժամանակ այստեղ 58 ծուխ կար՝ շուրջ 420 բնակիչներով: Սակայն 1931 թվականի ավերիչ երկրաշարժից հետո բնակավայրը կրկին տաշտավայր է տեղափոխվում:

Ձորում, ապառաժների տակ հին գյուղն էր՝ փարթամ կանաչի մեջ ծածկված ավերակներով: Կանգուն էին մնացել միայն սբ. Մինաս եկեղեցու թաղածածկ շինությունները, որոնց տանիքները նույնպես ծածկվել էին փարթամ կանաչով: Ավերակների մոտ տեղափոխված տնտեսության մեղմանցը ձգտում էր կենդանության շունչ տալ հին գյուղին:

Վաստակաշատ ուսուցիչ Դևոթ Վարդանյանը ձորի պոնիկին կանգնած նկարադրում է 1931 թվականի երկրաշարժը:

— Ապառաժներից ամենի քարերը գորգյունով թափվում էին ցած ու ահի մեջ գցում մարդկանց սրտերը: Առաջին ցնցումից երկհարկանի դպրոցի շենքը փլվեց ու ծածկեց Աղաջանենց կալը:

Ուսուցիչը ձորի մյուս կողմում ապառաժի վրա մի սև անցք ցույց տվեց ու ասաց.

— Դղդղնածակ է կոչվում այն: Տաթևի վանքի տակի մի անցքից կատուն գցում են՝ այստեղից դուրս է գալիս: Պաշարման ժամանակ այն վանքի համար արտաքին աշխարհի հետ կապի միակ միջոցն էր:

Խոր ձորում անտառով շրջապատված ջրային հալելի էր փայլվում:

— Ձորում լին կա՞,— հարցրի ես:

— Այո, նոր է գոյացել,— պատասխանեց ուսուցիչը,— Տաթևից երթուղիի ստորգետնյա ջրերից ապարները սահել են, փակել գետի հունավարհը:

— Իսկ Բաֆֆու մասին գյուղի մեծերը ի՞նչ են պատմել,— անհամբերությամբ հարցրի ես:

— Բաֆֆո՞,— արտաբերեց ուսուցիչը,— նրան մեր գյուղացի հաշունց Ասրին է հանդիպել: Ասում են՝ էս ձորով եկել անցել է Սիսիանի կողմերը:

Ներքևում Որոտանի ձախ ափին հարթ տեղում կիսավեր կառույց էր երևում: Այն Սյունյաց իշխանների համար միջնադարում որպես ամրոց էր ծառայել: Հենց այստեղ էլ Բաֆֆին հանդիպել է հաշունց Ասրին:

Հիշելով մարտահերոսի 100-ամյա Ասրուն, հարձիքի Ասրու նկատմամբ իմ հետաքրքրությունը անկարող էի զսպել:

— Ասրին ժառանգներ լուծի՞,— հարցրի ես:

85-ամյա սպիտակամորուս, մեջքից կորացած Համո Պետրոսյանը Բաֆֆուն հանգիպած Ասրու տղան է:

— Գրող է,— ինձ ցույց տալով ասաց Գ. Վարդանյանը,— հին բաներով է հետաքրքրվում:

— Համեցեք, գնանք տուն, էսպես բակում գրուցել անհարմար է:

— Չէ, հայրիկ,— մերժեցի ես,— մտածելով, որ տանը ժամանակ շատ կխի, իսկ ես մտադիր էի հասցնել ձորը իջնել, ապա հետ՝ Շինուհայր Գևորգի ու հին գյուղը տեսնել:

— Հին դեպքերից ո՞րը պատմեմ,— նստելով պատի մոտ տեղադրված նստարանին, ասաց ծերունին,— ուզո՞ւմ եք, թուրքերի հարձակման մասին պատմեմ: Էս մեր Եռաբլրի ճակատին կարծես գրված է՝ միշտ թեժ կռիվների վայր դառնալ: 20 թվականին գյուղը դաշնականների ու բուլճարիկների կողմից ձորն էր դարձել: Երբ կոմունարը եկավ, հայրս աղ ու հացով դիմավորեց նրանց, համեցեք արավ: Հիշում եմ, 15 հոգու տուն բերեց, լավ սեղան գցեց:

— Հայրիկ,— դիմեցի ես,— Բաֆֆու մասին պատմիր: Եղե՞լ է ձեր գյուղում:

— Գյուղում՝ չէ, Բաֆֆին գյուղ չի մտել,— ասաց ծերունին,— հայրս նրան Ալան թագավորի գերեզմանոցում է հանդիպել: Բաֆֆին հորս խնդրել է, որ հին վայրերը ցույց տա: Կարող է գերեզմանի քարերի պրերը, լաց լինում Ալան թագավորի գերեզմանին, հետո դիմում է մի բրդի, թե՛ ո՞վ է վարել հանգստարանի տարածքը, քուրդը, թե՛ ես: Բաֆֆին խիստ ջղայնանում է, թե՛ ի՞նչ իրավունքով ես պղծում անցյալների հիշատակը, քուրդը վախենալով ասում է՝ դալաթ եմ արել, էլ չեմ վարի: Դյուղի տակով անցնելիս հայրս խնդրում է, որ տուն մանի, գիշերի մեր տանը, բայց Բաֆֆին մերժում է, ասելով, որ ոչ է, ինքն էլ շատ է շտապում: Հայրս միշտ էսպես խփում էր ծնկանն ու ասում. «Եղե՛՛ր չլսեց ինձ, չընդունեց իմ հրավերը ու Դարբասում ծեծեցին: Իմանալի, գոռով տուն կբերեի...»

— Բաֆֆո՞ւն,— տարակուսած հարցրի ես,— ո՞վ, ինչո՞ւ է ծեծել:

— Արդեն գիշեր է լինում, դարբասեցիք չեն ընդունում, ստիպված մի գոմ է մտնում, որ գիշերն անցկացնի, առավոտյան կանաչք կարծում են՝ գող է, հարձակվում են, թիկրով ծեծում:— Ծերունին լուրջ, ապա աչքերիս նայեց ու տխուր ասաց,— ահա դու էլ մի գրող ես, ես էլ Բաֆֆուն հանդիպած Ասրու տղան եմ, ասում եմ՝ տուն արի, Բաֆֆու նման

մերժում ես,— մի պահ ծերունու դեմքին մի խորամանկ ժպիտ փայլեց,— դու էլ կգնաս, մի տեղ կծեծեն քեզ, փողման կմնանք...

— Շնորհակալություն, Համո ապեր,— առաջի ես,— իմ այս ուղեւ կիցներին հետ ինձ ոչ ոք չի ձեռնի: Ինձ պատմիր Չորդ՝ հաշուեց Ասրու մառսին: Ո՞ր թվի ծնված էր, ինչո՞վ էր զբաղվում:

— Հայրս ունեւոր մարդ էր, ազատ ժամանակ առևտրով էր զբաղվում, Գորիսից, Շուշուց ապրանք էր բերում, առևտուր անում: Բաֆֆին ո՞ր թվին է եկել:

— 1881 թվականին,— իմ փոխարեն պատասխանեց Ա. Մարտիրոսյանը:

— Հա՞,— ծերունին մտքում հաշվեց,— հայրս 21 տարեկան էր այդ ժամանակ: Բարձրահասակ, զրազեռ մարդ էր: Մինչև 1960 թվերը կենդանի էր: 100 տարեկան էր, պառավ կնոջ հետ գալիս էր իմ տունը, թոռներին շատ էր սիրում: Մի գեպը էլ պատմեմ. մեր պուզը Հասան անունով ղլնչի թուրքի էին ծախել: Երբ մի օր հայրս իր արտը հնձելիս է լինում, կատարածու Օհանը գալիս է, թե՛ Ասրի, քեզ կանչում են պուզում: Հայրս գնում, տեսնում է՝ Թունիկեց կալում ժողովրդին հավաքած, մեկ-մեկ կալմեջ են անում թուրքերը ու ձեռնով տուրք պահանջում: Հայրս մոտենում է ու դիմում թուրքին. «Հասան աղա, էս ժողովրդին որ տանջում, ձեռում ես, արտը ո՞վ է հնձելու»: «Ասելդ ի՞նչ է»,— հարցնում է թուրքը: «Ասում եմ՝ երեք հոգի 75-ական ուրլի տանք,— առաջարկում է հայրս,— ազատ թող այս ժողովրդին»: Հարությունից ու Ազրուց 75-ական ուրլի է ուղում հայրս, ինքն էլ ավելացնում, տալիս թուրք կալվածատիրոջը: Աշնանը գյուղացիք վերադարձնում են իրենց պարտքը:

Որոտանի հովտում լայն հարթակում Քյուրդլար գյուղի մոտ էր գտնվում «Կոտրած քարվանսարա» կիսավեր կառույցը: Եթե Ե. Լալայանը այն եկեղեցի է համարում, ապա վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը իջևանատուն է անվանում: Իրոք, այս հովտով էր անցնում Զանգեզուրը Պարսկաստանի, Արցախը Արարատյան դաշտի հետ կապող առևտրական ուղին: Հին ճանապարհը հոսանքն ի վեր գնալով հասնում է Անգեղակոթ, ապա թեքվում Միջնաակի (Այժմ՝ Բիշանազ), լեռնանցքով հասնում Նախ-իջևան ու Գողթն: Ս. Բարխուդարյանը ճակատքարին կարդացել էր. «ԹՎ. 94Ը (1311) ԻՇԽԱՆ ՕՐՊԵԼ» գրությունը: Հին գլուղատեղի գերեզմանոցում գտնում եմ Բաֆֆու տեսած տապանաքարը, որի վրա գրված էր. «ԶԳԵՎԵՅԱՏԻՊ ԵՎ ԶՄԱԿԱՓԹԻԹ ՔԱԶ ԶԱԻՐԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԻՆ ԴԵՌԱՐՈՅԱ ՄԱՆՈՒԿԱ ԱՆ ԿԻՍԱԼԻՆԱ ՓՈԽԵԱԼ 3ԱՇԽԱՐԸԸ ԹՈՂԵԱԼ ՍՈՒԳ ԱՆՄԵԼԻ ԹԱՐ ԱՆԶԱՎԱԿ ԵՆՈՂԱՅՆ ԶԱՂԱՐԻՆ ԵՒ ԲԱՐԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, 3ԻՇԵՅՅԻ Ի ՔՍ ԹՎ. 92Ե (1326)»:

Մի խաշքարի վրա նշված է ՆՂԲ (1043) թվականը, իսկ կամարի վրա կարդացվում է. «3ԱՇՈՒՆ ԱԺ ՈՒ ԱՐՔԱՌՈՒՆ ԱՍՊԱՏԱՅ ՈՒ ՏԱՐԱՅԻՃԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՐ... ՎԵՐԱՊԱՏՐՈՆՈՒԹԵԱՄԲ...» բառերը:

ԽԵ. ՏԱԹԵՎ

Այդ շրջագայությունից հետո, ես որոշեցի նախ Տաթև մեկնել ու այնտեղ գտնել Բաֆֆու թողած քառատողը, նոր միայն մտածել հին Շենահայր և Դարբաս այցելելու մասին:

Ըստ Կատին Պետրոսյանի պատմածի, Բաֆֆին Շենահայրից ուղեվորվել էր Հալիձոր, որտեղ հանդիպել էր Տաթևի վանահայր Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանին ու Սիմոն Օրբելյանին: Նրանց հետ Տաթևի ճանապարհին այցելել էր Հարսնաքար կոչվող վայրը, լսել հնից ավանդություն մնացած պատմություններ: Այստեղ Բաֆֆին տեսել էր կարմիր քարից կառուցած մատուռը, ուր շրջակա պուղերից կիրակի օրերին դարեր շարունակ նորահարսներ էին ուխտի գալիս: Ըստ ավանդության, սրբավայրը երիտաներին ղերծ է պահում «ծաղիկ» կոչվող հիվանդությունից:

Ավանդությունը պատմում է, որ Արցախի մեծ իշխան Վարազ Տըրգոտի դուստրը՝ Շահանդուխտը հեծյալների ուղեկցությամբ Թորգոմեան տուն հարս գնալիս, հենց այս ապառածի վրա, որը Բաղաց սահմանն էր, դարանամուտ անօրենները հարձակվել են, նպատակ ունենալով փախցնել գեղեցկուհուն: Շահանդուխտը, չկամենալով օտարների ձեռքն ընկնել, իրեն հետապնդողներից փախելով ձիու հետ թռել է ժայռի կատարից ու անվնաս Որոտանի ափին իջել: Հրաշքով փրկվելուց հետո նա այլևս չէր կամեցել հարս դառնալ, իրեն նվիրել էր կուսակրոնությանը, ապառածի լանջին 931 թվականին մատուռ էր կառուցել և ճգնել այնտեղ:

Ես հիացմունքով լսում էի այս գեղեցիկ ավանդությունը և մտածում, որ հարյուրավոր լեգեոններ այսպես ապրում են ժողովրդի մեջ, բայց յավոք այդպես էլ չեն արժանանում գրողների, աղագրագետների կամ այլ մասնագետների ուշադրությանը:

Սատանայի կամրջի երկաթբետոնե աստիճաններով գնում եմ դեպի «Թթու ջուր» աղբյուրը, որի ջրով հիացել էր մեծ վիպասանը, հենց այստեղ էլ դադար առել հոգնեցուցիչ ճանապարհից հետո: Նման մի հրաշք-կամուրջ ես տեսել եմ Տաշկիստանի լեռներում՝ Գիսսարում, ուր կատարի Զարեվշանը ամենի քարակույտի տակով էր հոսում: Գիսսարի հրաշքը դեռևս տուրքիստական վայր չի դարձել և ոչ ոք չի ցեմենտապատել, իսկ ահա Որոտանի անձեռակերտ հրաշքի վրա ցեմենտապատ աստիճանները միանգամայն վատ տպավորություն են թողնում: Եվ ոչ միայն այն պատ-

ճառով, որ ինձ խանգարում էին մտովի տեղափոխվելու Բաֆֆու այցելության ժամանակը: Թվում է՝ բնության վրա բռնություն է գործադրվել:

«Կուսակա՛ն անառոր, որպե՛ս կանաչագա՛րդ վերաբերու, ծածկում է՛ր լեռների մերկությունը և նրանց ավելի անմատչելի դարձնում»:

Բաֆֆին եկեղեցականներից տեղեկանալով, որ Տաթևի հոշակավոր Մեծ անապատում միաբանություն կա, Սատանայի կամրջից գետի հոսանքով դեպի արևելք գնալով, ուր անդնդախոր կիրճը լայնանում է, այցելում է 17-րդ դարում հիմնված հոշակավոր այս մենաստանը: Անապատ պարիսպները քողարկված են ընկուզենու և թթենու հսկա ծառերով: Գրողը հիանում է կառույցներով՝ եռանալ ս. Աստվածածին եկեղեցով, նրա զավթով, սեղանատան աշխարհիկ ճարտարապետությամբ ու խստակրթ մենակյացների կացարաններով: Տաթևի Մեծ անապատը հիմնվել է երկրաշարժից ավերված Հալիձորի Հարանց անապատի փոխարեն: Եկեղեցու զավթի՞թը, ըստ պահպանված արձանագրության, 1743 թվականին կառուցել է Դիզակի մելիք Եգանը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆԻՆ, ՈՐ Ե ԹՈՒՄԱՆ ՏՈՒԱԼ ԳԱԼԻԹՆ ՇԻՆԵԼՈՅՆ ՈՐ ԳԼՈՒՆ ՍՐԲԱՏԱՆ ՔԱՐԱՆՅ ՇԻՆԵԼՆՔ»:

Բաֆֆին այցելում է և մենաստանին հարևան լեռնայանջին գտնվող Աղաշայտանների հնձանը, որը հնում «Սևիի» հնձան էր կոչվում: Այստեղ Բաֆֆու այցելությունը պահին տաթևիցի վայրի խաղողից գինի էին պատրաստում և նրան թուտով անուշահամ մաճառ են հյուրասիրում: Այժմ այն Տաթևի անտեսության մեղվաբուծական ֆերման է:

Խողենելով այս կուսական վայրերը, ես Տաթև հմ շտապում: Թվում է, թե վանք կհոսանե ու այնտեղ կգտնեմ մեծ ճանապարհորդի ոտնահետքերը:

«Տաթևի վանքը թե իր շինվածքների բնութագրությամբ և թե իր ամբարշտաններով ավելի հարմարություններ ունի բերդի անդ ծառայելու: Այս պատճառով Դավիթ-Քեկը ընտրեց նրան որպես կենտրոն իր գործադրությունների:

Վանքը շինված էր լեռնային դժվար մատչելի բաժնավանդակի վրա, շրջապատված աշտարակներով և ամուր պարիսպներով, որոնք դեպի նրան ավելի մի անտիկ բերդի նմանություն էին տալիս: Նրա առջևից ընկած էին անդունդի նման խոր, մթին ձորեր, որոնց միջով զոռալու անցնում էր Որոտան գետը»:

Անապատելիորեն իմ առաջ հայտնվում է վերակառուցված բարձր պարիսպը՝ անկյուններում բարձր հզոր աշտարակներով: Եթե ես փորձեմ եմ տեսնել, պատկերացնել գրողին, սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարներում պատին իր անհայտ քառասուղը դրելիս, ապա, ըստ հավանակա

նության ինքը՝ վիպասանը, տաճար մտնելով, պատկերացրել է ու գրի է առել Դավիթ-Քեկի, նրա մերձավորների՝ սյունյաց իշխանների, զորապետների ներկայությամբ 1721 թվականին այստեղ տեղի ունեցած Ավարայրի գաղտնի նահատակներին նվիրված հոգեհանգիստը: Ապա հայ ազգային-ազատագրական պայքարի զեկավար Դավիթ-Քեկը, իշխաններն ու զորապետները հանդիսավոր երգվում են հավատարիմ լինել և անմահ-ցորդ նվիրվել հայրենիքն ազատագրելու վիճ գործին:

Բաֆֆու այցելության ժամանակ Գրիգոր վանականի նախաձեռնությամբ ցանկալատունը դեռևս կառուցման ընթացքում էր գտնվում: 1931 թվականի երկրաշարժից ավերված այս հրաշագեղ կոթողը հենց տաթևի վարպետների ձեռքով վերակառուցվել է, ստացել իր նախնական տեսքը:

Մեծ էր իմ հիասթափությունը, երբ տաճարի ներսի պատերը մերկացած տեսա՝ Վերակառուցման նպատակով քանդել են սվաղը, դրա հետ էլ՝ Բաֆֆու քառասուղը:

Որոշեցի գիմել գյուղի մարդկանց ռեյությունը: Գուցե նրանցից որե՛կ մեկը գրի առած լինի Բաֆֆու քառասուղը: Դնում եմ դեպի գյուղն ու մտածում վանքի մասին: Ղևոնդ Ալիշանը գրում է, որ դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում Տաթևի տեղում ես հեթանոսական մեհյան է եղել, որը Գրիգոր լուսավորչի կողմից եկեղեցու է փոխարկվել: Ավանդությունն ասում է, որ վանքը իր անունը ստացել է ս. Թադևոս առաքյալի Եմատաթե կամ Ստաթե անունով աշակերտի անունից, որը Սյունիք էր եկել քրիստոնեություն տարածելու նպատակով: Բայց Ալիշանը գրում է, որ Տաթև անունը գոյություն է ունեցել քրիստոնեությունից առաջ, որովհետև ներսեսի գահամակի մեջ բարձականների շարքում հիշատակվում են և Տաթևանը, որը, հավանորեն, իշխող տոհմ է եղել այս կողմերում: Մտովի տեղափոխվում եմ հայկական վերածնունդի 9-րդ դարը, 839 թվականը, երբ Մեսրոպյուհի Դավիթը Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը այստեղ տեղափոխեց: Նույն դարի վերջերին էլ հիմնադրվեց հրաշակերտ տաճարը: Իսկ ինչքան ձեռագիր կոթողներ են ստեղծվել Տաթևի համալսարանում, Հայաստանի տարբեր վայրերից քանի-քանի շնորհալի պատանիներ են բերվել այստեղ հաղորդվելու հայոց հրաշակերտ գրերին, մեծ պատմիչներին, գիտություններին:

Ցավոք, գյուղում ոչ ոք տեղյակ չէր տաճարի ներսում Բաֆֆու քառասուղի մասին: Բաֆֆին Տաթևում ընդամենը մեկ օր էր մնացել: Ես արդեն զգում եմ, թե վիպասանը որքան էր շտապում օր առաջ լինել Ղափանի կողմերում, տեսնելու Կապանի հոշակավոր բերդերը, իր վեպի հերոսի՝ Դավիթ-Քեկի ազատագրական պայքարի հետ առնչվող վայրերը՝

Արժիւանիկը, Հալիծորը, Եղվարդը, Զեվուն, Կապանը, Բաղաբերդը, Բեխը, Վահանավանքը...

Տաթևի վանահայր Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանը ձի է վարձում, վաղ առավոտյան Միկունց տոհմից մի երիտասարդի ղեկում է հետը, պատվիրակում՝

— Միկունց տղա, հայտնի մեծ մարդ է, զգուշ եղիր և առոք-փառք տեղ հասցրու մեր պատվելի հյուրին:

ԽՁ. ՀԻՆ ՇԻՆՈՒՏԱՅՐ

Վաստակաշատ մանկավարժ Խորեն Մարտիրոսյանի հետ, վերջապես, քարրարոտ ոլորաններով հին Նինուհայր եմ իջնում: Ստ. Օրբելյանը, իր «Պատմությունում» նշելով գյուղի 24 հարկաչափ, ըստ որի, այն ամենամեծ գյուղն էր շրջակայքում, հիշատակում է գյուղի անվան Շինոյ Հերբ և Շեների Հայր տարբերակները:

Անհարմար ու խիստ թերություն ունեցող ճանապարհով կապվել ժամանակակից աշխարհի հետ, ինչ խոսք, որ անհնար էր եղել հիմ: գյուղի համար Գյուղացիների առջև երեք ճանապարհ կար. թողնել և ընդմիշտ հեռանալ, կոռուցել ճանապարհը և փրկել հին գյուղը, գյուղը սահարթ տեղափոխել: Ի վերջո ձորերից սարահարթ տեղափոխվելու շնորհիվ փրկվեցին Սյունյաց գյուղերը: Բայց ինչպե՞ս արդարացնել հին գյուղի, հազարամյակներում ձևավորված համակեցության հինավուրց ավանդական կուլտուրայի, սովորությունների, պատմության ոչնչացումը ընդամենը մեկ տարվա ընթացքում:

— Ահա և խաչեր կոչվող գերեզմանոցը, — ասաց ուղեկիցս:

Կենտրոնում 3 մ բարձրություն և 45 սմ լայնություն ունեցող օվալաձև անսովոր խաչարձանն էր: խաչի տակ պահպանվել է «Ի ԹՎԱԿԱՆ ԶԺ (1261) ԵՍ ՎԱՍԻԼ ՈՐԴԻ ՊԱՔՈՐՏԱՅ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԱՍՉՍ ՀԱՅՐ ԵՎ ՄԱՅՐ ԻՄՈ ԵՎ ԱՅԼՈՑ ՀԱՐԱՋԱՏԱՅ ՅԱՂԱԼԹՍ ՅԻՇԵ» արձանագրությունը: Ավերված տների արանքում գեղեցիկ խաչքարերը կարծես դիտավորյալ հպարտ կեցվածք ընդունելով ասում էր. «Քանի ես կամ, ամեն ինչ լէ, որ կորած է»: Եվ իրոք, գերեզմանոցի հարևանությամբ ավերակների արանքում մի կանգուն տուն նկատեցի:

— Նոր եմ վերադարձել Բաքվից, — ասաց պապենսկան օջախը վերականգնող Սերգեյ Դանիելյանը, — ու անմիջապես ձեռնարկել եմ այս գործը: Պապերիս, ծնողներիս տապանաքարերը այստեղ են, ուրեմն՝ այս օջախը պահպանել է պետք:

— Ինչպես երևում է, լուսավորության հարցում զովարություններ

կունենանք, — զննելով շրջապատը և էլեկտրական դժեռ շտանկով, ասացի ես:

— Իրոք, դժվար կլինի, — համաձայնեց նա, — բայց հույս ունեմ, որ տնտեսությունը հաշվի կառնի այս հարցի կարևորությունը և կօգնի:

— Արտաշ Խաչատրյանն էլ է վերականգնել հայկական տունը, — ասաց Խորեն Մարտիրոսյանը: — Ընդհանրապես, շատերն են մտադիր վերականգնել պապենսկան օջախը: Այստեղի միջոց, լոբին, բանջարեղենը, աղբյուրի ջուրը ուրիշ ոչ մի տեղ չես գտնի...

«Խաչեր» գերեզմանոցից հետաքրքիր տեսարան էր բացվում դեպի հարևան Խոր գյուղը: Այն ես սարահարթ էր տեղափոխվել, բայց, ի տարբերություն Շենուհայրի, չէր քանդվել, լրիվ պահպանվել էր: Հենց այս հինավուրց գյուղի համակեցությունների օրինակը ցույց է տալիս, որ իրոք տարբեր են նրանց բնավորությունները, աշխարհընկալումը, խառնվածքը, կազմալուծման պրոցեսին դիմակայելու ընդունակությունը, պատմությունը, անցյալը պահպանելու ընկալումը:

Նկատելով իմ հայացքը դեպի հարևան գյուղը, ուղեկիցս ասաց.

— Խոտն է: ԲաժՖոուն այնտեղ վարժապետ Հակոբ Վարդանյանն էր հյուրընկալի:

— Հիմա տեսալստ զնանք, — տապանաբարբոս ու խաչքարերը ղնեկուց հետո ասացի ես:

— Գնանք:

— Այս տանը առևտուր էին անում, — մի ավերակ տուն ցույց տալով ասաց ուղեկիցս, — Խոչա Աթոյանի խանութն էր: Շուշիից, այլ վայրերից ապրանք էր բերում, վաճառում, ժողովրդին ազատում այլ վայրեր գնումների համար ժամանակ ծախսելուց: Ամեն նորություն էլ կար խանութում: Բայց ահա 1937 թվականին նրան էլ են կալանավորում, թե՛ նիկոլայի ժամանակ վաճառական ես եղել: Ախր նա բոլորին էլ օգնել է, փող ուներ, պետք եղած ժամանակ պարտք էր տալիս:

Փարթամորեն աճած վայրի բույսերի ու փլատակների արանքով անցնող արահետը, թվում է, վերջ չունի:

Վերջապես, սբ. Աստվածածին կուսանոց անապատ հասանք: Պահպանված բարձր պարսպի մեջ փլված փայտե դուռը հետ հրեցինք ու հայտնվեցինք վայրի բույսերով ծածկված ընդարձակ բակում:

Ուշ միջնադարում երկրի մշակութային կյանքում կարևոր դեր էին կատարում անապատները: Դրանք վանքերից տարբերվում էին ոչ թե մարդկային բնակությունից հեռու գտնվելու համար, ինչպես փորձել են բացատրել որոշ բառարանագետներ, այլ նոր շարժում էր եկեղեցու մեջ: Անապատները վանքերից տարբերվում էին իրենց խստակրոն կանոնա-

դրությամբ, որտեղ մերժվում է աշխարհիկ կյանքը: Անապատականը, հակառակ վանականի, զուրկ էր անձնական սեփականություն ունենալու իրավունքից: Այստեղ, ինչպես նշում էր Առաքել Դավրիժեցին, ամեն ինչ հասարակական էր: Եթե վանականները ծխակատարություններից հետո ազատ էին, ապա անապատականները ողջ ժամանակը անց էին կացնում աղոթքների և ընթերցանության մեջ: Նրանք պարտավոր էին միշտ կրել իրենց ճգնավորական զգեստը, որը գործած էր այծի մաղից և հագնում էին մերկ մարմնի վերա: Այս ճգնավորական կազմակերպության խոշոր նվաճումն այն էր, որ կրոնական գործունեության հետ մեկտեղ այստեղ պարտադիր էր գրքերի ընթերցանությունը, վաղուց մոռացության մատնված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը: Սա էլ հենց 17-րդ դարից սկիզբ առած Հայաստանի մշակութային կյանքում նոր զարթոնքի հիմքն էր: Անապատներում պատրաստում էին գրասեղ, բարեխիղճ գործիչներ, որոնք ցրվում էին երկրով մեկ և նորանոր անապատներ հիմնում, տարածում գրագիտություն, որը, ինչ խոսք, ազգային ինքնագիտակցության կարևոր գործոններից մեկն էր: Հենց այս տեսանկյունից էլ անապատները շատ են հետաքրքրել վիպասան Բաֆֆուն:

Անապատի տարածքից մի հրաշալի համայնապատկեր է բացվում զեպի Որոտանի զեղատեսիլ կիրճը: Այս կողմից անապատի տարածքը, հակառակ եկեղեցական մյուս կառույցների, լրիվ բաց է և անմիջականորեն հաղորդակցվում է բնության հետ: Ցավոք, երեք կողմից կառուցված պարիսպների հետ չեն պահպանվել և, խախտել նկարագրած երեք աշտարակները, բաղնիքն ու 40 խցերը:

Բակի աջ կողմում պարսպին կից եկեղեցական-ծխական դպրոցի շենքն էր, որը հիմնվել էր 1884 թվականին:

— Վերջին կրոնավորը Ստեփան Տեր-Բալյանն էր, — ասաց ուղեկիցս, ապա շարունակեց, — Ղարաբաղում մի մեծահարուստի որդուն ոչ մի եկեղեցական չէր պսակում, ասելով, թե աղջիկը հասունացած չէ: Նրանց խորհուրդն են տալիս դիմել Շենուհայրի տեղի Ստեփանին: Սա, առանց խղճի խայթի, հռչակավոր այս երբեմնի խոտակրոն անապատում խախտում է եկեղեցական օրենքը և կատարում պսակը: Հետագայում նա Շուշիում մեծ նվիրատվություն է ստանում զարաբաղյի մեծահարուստից ու, որոշ հանգանակություն էլ գումարելով, անապատի տարածքում հիմնում է այս դպրոցը: Ցավոք, 1931 թվականի երկրաշարժից փլվել է շինության տանիքը:

Ողջ համալիրը կառուցված է ազատ հատակագծման սկզբունքով՝ երկնով տեղանքի առանձնահատկություններից: Կառուցապատումն այստեղ հարմարեցված է տեղանքի ռելիեֆին:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բազիլիկ կառույցը, ըստ արձանագրության հիմնել է ագուլխացի Մահտեսի Ազարիան 1676 թվականին: Մեկ այլ արձանագրություն մեզ տեղեկացնում է Վասպուրականից եկած ճարտարապետի՝ ուստա Մուրատի մասին: Մեկ այլ արձանագրություն տեղեկացնում է 1720 թ. եկեղեցու նորոգողների՝ գողթնեցի Մահտեսի Բենիամինի և նրա որդի Ազարիայի մասին, որոնք, ըստ երևույթին՝ տաճարը հիմնովի որդին ու թոռն են: Հետաքրքիր է, որ այս նույն Մահտեսի Ազարիա անվանը իմ ճանապարհորդության ընթացքում հանդիպել եմ Ղարաբաղի Դետաշին գյուղի խաչքարին:

Տաճարից ներքև տեղադրված է թաղակապ սեղանատունը, որի ղուան կամարակալ քարի վրա արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ այն ԹՃԿԹ (1820) թվականին կառուցել են Դողթնի Յղնա գյուղից Դալանի որդի Հովհաննեսն ու նրա որդի Մատուրը:

Տաճարի պատի մեջ ագուլիված խաչքարին կարդում ենք՝ «Ես ՀՈԳԻ-Դեղ ԿԱՆԳՆԵՅՐԻ ԶԽԱԶՍ ՀԱԻՐ ԻՄ ԽՈՅԱԴԵՂԱ, ՅԻՇԵՅԵԹ Ի ՔՍ ԶԼ (1281)»: Սա ապացուցում է, որ անապատը հիմնվել է ավելի հին եկեղեցու տեղում: Ժողովրդի մեջ մինչև օրս մնացած ավանդությունը այս խաչի մասին պատմում է, թե այն բուժում է օձից խայթվածներին, մի պայմանով, եթե նրանք խայթող օձից առաջ հասցնում են զալ և համբուրել խաչը:

Անապատի տարածքից երեացող ապառամների հետևում են բազմաթիվ քարանձավներ ու զովարամատչելի այրեր, որոնք, հիբավի, լավ ապաստան են ծառայել ոչ միայն նախնադարյան, այլև միջնադարի մարդկանց համար: Բաֆֆու այցելության ժամանակ անապատը լրիվ բարձիթող վիճակում էր:

Դուրս գալով Կուսանաց անապատից, նոր արահետով շարժվեցի զեպի սբ. Ստեփաննոս եկեղեցին: Ուղեկիցս ցույց ավելց Արտաշի վերականգնած բնակարանը:

— Նա հիմա տեղ Ստեփանի այգիներն է մշակում: Այժմ կոշիկի գործարանին է պատկանում:

— Հին, լքված գյուղում այգի վերականգնելը, իրոք, կարևոր գործ է, — ասացի ես:

— Դժվար է, բայց դա կարող է հետագայում գյուղը վերակենդանացնելու ազդակ լինել:

Ցավոք, եկեղեցին գյուղի տների նման ավերված վիճակում էր: Նրա պատերի մեջ դավապանի բարձրաքանդակով տապանաբարեր էին ագուցված:

Եկեղեցին 20-ական թվականներին շինուհայրցիք են քանդել, քարերը կոլտնտեսության ղրասենյակի կառույցում օգտագործելու համար:

Մեկ անգամ էլ հատկով Որոտանը, ոլորապտույտ ճանապարհով պլանում եմ վերել Անտառի մեջ հետզհետե գերակշռում էր գեղին գույնը, ու թվում էր, թե գետնում եմ դեպի աշունը: Եվ ահա լեռան կատարին հայտնվեց համատարած ոսկին: Կանաչ ու սրածայր եղևնիների արանքում Դավիթբեկ գյուղն էր: Երանի թե Բաֆֆին մի հրաշքով հայտնվեք այստեղ և տեսներ իր սիրելի հերոսի անունով բնակավայրը: Գեղեցիկ տները մայրամուտի շնորհիվ դեղինով էին ողողվել: Տնակները կարծես գեղեցկուհիներ լինեն, որոնք հին ծածկոցները դեն նետելով, դարեւ շարունակ ծածկած թովիչ, հրաշագեղ գեմքերը բացել են ու ուղիղ աչքերիդ են նայում: Ես կանգ առա, քիչ էլ վայելելու այս շնաշխարհիկ տեսարանը, չնայած շտապում էի օր առաջ հասնելու Արծվանիկ ու այնտեղ փնտրելու Բաֆֆու հետքերը:

«Այդ ավանը գոյություն ունի մինչև այսօր, գտնվում է մի լեռնային բարձրավանդակի արևմտյան կողմի ապառաժի վրա: Այստեղից երևում են Բաղդադի ամրացված լեռնադաշտերը, ուրեմ սփռվելի տեսարաններով տարածվում են մինչև Երասխի հովիտը»:

Տեղ հասանք: Արծվանիկի միջնակարգ դպրոցի դիրեկտոր էղվարդ Մանուշարյանը երկարավուն նիհար դեմքով, բարձրահասակ, 60-ին մոտ մարդ էր: Բանջարանոցն էր մշակում:

է. Մանուշարյանը ես նախաձեռնել էր գյուղի պատմությունը գրելու շնորհակալ գործը: «Պատմության» մեջ հիմնական տեղը դպրոցին էր հատկացված: Նա խնամքով կազմել էր դպրոցի հիմնադրման օրվանից՝ 1880 թվականից մինչև հիմա բոլոր ուսումնական տարիներին աշխատած ուսուցիչների ցուցակները: Մինչ ծխական դպրոցի հիմնադրումը մասնավոր դասեր էին տրվում խոշա-Արզուման Արզումանյանի տանը: Վերջապես, Մանուշարյանի ձեռագրում գտա Բաֆֆուն վերաբերվող հատվածը:

«Գյուղի ավագների պատմելով միպասան Բաֆֆին գալով գյուղ, սկզբում իջևանել է դպրոցի բակում: Շուրջ երկու ժամ լուռ նստել էր սանդուղքի աստիճաններին: Իրավ, որ ձիով երկար հողմեցուցիչ ճանապարհից հետո հանգստանալու կարիք էր ունեցել գրողը, հետո նա դիմել էր դպրոցի բակում խաղացող երեխաներին, թե՛ որտե՞ղ է գյուղի քահանայի՝ Մեսրոպ Տեր-Հարությունյանի տունը»:

— Կունու Աղին տո՞նը, — հարցրել էր երեխաներից մեկը և օտարականին մինչև քահանայի տուն ուղեկցել: Վիպասանը այստեղ ես խոստափելով ավելորդ շքեղ ընդունելություններից, ներկայանում է հին պատ-

մությունն ուսումնասիրող Հակոբ Մելիք-Հակոբյան անուն ազգանունով: է. Մանուշարյանի ձեռագրում առանձին տեղ ունի քահանայի որդու՝ Հայկ Տեր-Հարությունյանի հուշագրությունը իր հոր մասին: Տեր Մեսրոպը, որը Բաֆֆու այցելության ժամանակ 27 տարեկան էր, Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի առաջին շրջանավարտներից էր: Հանձնիս քահանայի և գյուղի ծխական դպրոցի առաջին վարժապետի՝ գրողը շատ հետաքրքիր գրուցակցի էր հանդիպել: Տեր Մեսրոպը, կամ ինչպես գյուղում են նրան կարճ հասակ ունենալու պատճառով ասում, Կունու Աղին, առաջադեմ հայացքների տեր մարդ էր:

«1920 թվականի սեպտեմբերի 30-ին 11 տարի բացակայելուց հետո հայրենի գյուղ հասա, — իր հուշագրում պատմում է Հայկ Տեր-Հարությունյանը, — դպրոցը ավերված էր: Գյուղը թողել էի երգի, բանաստեղծության մեջ, գտա այն ողբի մեջ: Նուրի փաշան իր զորքով ավերել էր գյուղը, ապա որոշել էր հաջորդ օրը գրավել Ղափանը, երեկոյան կողմ սրբնթաց գրոհով վերցնել Գորիսը: Եղվարդի մոտ ոտքի էր ելել Զանգեզուրի հայությունը: Քաջի մահով ընկավ եղբայրս՝ Գրիգորը: Հայրս՝ տեր Մեսրոպը, գրկել էր դիակն ու վշտացած սսել:

— Մեռավ որդիս... նա երկու սիրտ ուներ՝ վեհ գթության ու անվախ քաջի: Գնա, բախա, շուտով ես էլ եմ գալու...»

Տեր Մեսրոպը մահացել է 1924 թվականին 70 տարեկան հասակում: Երկրորդ ուսուցիչ է պալիս գանձակցի Բախչին: Հաջորդ ուսուցիչը 1890 թվականին Շուշիից ուղարկված Եփրեմ Մելիք-Շահնազարյանն էր՝ պճնամուլ, գեղեցկադեմ մի երիտասարդ: Սա ավելի շատ սեր ուներ դեպի որսորդությունը, խնջույքներն ու վայելքները, որը, ըստ հավանականության, ժառանգել էր Վարանդայի տեր իր մելիք պապերից:

— Եթե դպրոցի առաջին ուսումնական տարում միայն հայր Մեսրոպն էր դասավանդում, — հպարտությամբ ասաց է. Մանուշարյանը, — ապա այժմ 23 ուսուցիչ կա: — Հետո դառնությամբ շարունակեց, — այս տարի 51 շրջանավարտ ենք տվել, իսկ առաջին դասարան ընդամենը 5 աշակերտ ընդունել:

Լեռնային գյուղերի նույն ցավն է, կազմալուծման վտանգը: Թվում է դպրոցը ու նրա հետ էլ՝ գյուղը, վտանգի տակ են:

«Մի նեղ հանապառի տանում է դեպի նեղեցյալների հանգստարանը: Այդ հանապառի մի կողմում, մենավառ կաղնու հովանիի տակ, կա մի առանձնացած գերեզման, օրի վրա ձգած է մի հասարակ բառ, առանց խաչի և արձանագրության: Ինչո՞ւ է նա առանձնացած, ինչո՞ւ է նա բացակա հասարակաց գերեզմանաձևից, որ հեռու է հեռանից մի հարյուր քայլով միայն»:

Գերեզմանը կրաքարի բեկոր է՝ բնկած բաց սեղում: Մենավոր կադ-
նին չկա: Նրա աեղում մի սե կոճղ է մնացել:

— Կայծակն է հրդեհել ծառը, — ասաց ուղեկիցս, — ապա ավելաց-
րեց, — ասում են, իբր Բաֆֆու պատվերով են սարքել այս գերեզմանը:

«Այդ գերեզմանը, քեւ արհամարհված է մարդերից, բայց նրանցից
մոռացված չէ: Հասարակաց գերեզմանատունը տեղ չտվեց նրան իւ հա-
սարակութեան մեջ:

Այն օրից, որ այդ գերեզմանը գոյություն ունի, անցել է մեկուկես
դար, բայց ժողովուրդը դեռ չէ ներել նրան: Ժողովուրդը միշտ անիծում է
նրան: Հարցում պատահած մարդից, ո՞ւմն է պատկանում այդ նգովյալ
գերեզմանը: Նա քեզ կպատասխանէ. — Դա Մելիք-Ֆրանգյույ զավանանի
գերեզմանն է: Սպանեցին նրան և նենց այստեղ էլ թաղեցին»:

Կարծես թե տեսնում եմ Բաֆֆուն. մտախոհ կանգնել էր դավաճա-
նի գերեզմանի մոտ ու մտքերով հասել հին դարերը...

Հայ Աբշակունիների կողմից իրենց ազգից թագավոր կարգված Սա-
նատրուկը քանի-քանի անգամ է հարձակվել իր հայրենիքի վրա՝ նպա-
տակ ունենալով Շապուհի օգնությամբ խոսքով թից խել հայոց թագը:
Նա բռնում է քրիստոնեություն տարածելու նպատակով Արցախից Աղ-
վանից երկիր գնացած Գրիգորիսին (Գրիգոր լուսավորչի թոռանը), ձիու
պոչից կապելով քաշ տալիս և այգակն սպանում նրան:

Դավաճան Վեստ-Սարգիս իշխանը 1045 թվականին Պետրոս կաթո-
ղիկոսի հետ Անի քաղաքի բանալիները հանձնեց բյուզանդացի նենգ
կայսր Կոնստանտին Մոնոմախին, որը և շնչեց Բագրատունիների 158
տարի տեւած թագավորությունը:

Իսկ Վասակը, Մերութանը, Վասակ Սյունին... Ուրացող Դավիթը,
որի գլուխը կտրել է տալիս Դավիթ-Բեկը ու Սատանի կամրջից ցած նե-
տում, մելիք Շահնազար Երկրորդը, որը նեցուկ կանգնելով թուրք Փա-
նահին, Վարաբաղի իշխանության կործանման առիթ դարձավ, աղու-
լիսցի մելիք Մուսին, որը դավադրաբար սպանեց Դավիթ-Բեկի քաջ զո-
րապետներից մեկին՝ մելիք Փարսադանին...

Այո, պատմությունը կրկնվում է, կրկնվում է և՛ մեծ գործը, և՛ հայ-
բնադավությունը: Դրանք այն օղակներն են, որոնցով հյուսվում է պատ-
մության շղթան:

— Ժողովուրդը ճիշտ է, — ասել է Բաֆֆին, — թող մնա հայրենագա-
վի գերեզմանը, գուցե դա էլ օգնի, որ մեր ազգից իսպառ վերահան վա-
սակները, մերումանները, վեստ-սարգիսները, մելիք շահնազարներն ու
Ֆրանգյույները:

Դավաճանի գերեզմանից ոչ հեռու փոքրիկ թաղակապ եկեղեցի կար,

որի շուրջն էլ հին գերեզմանոցն էր: Եկեղեցու պատի մեջ աղուցված
քարին կարդում ենք. «ԹՎ. ՆՁԴ (1045), Ի ՅԱՂԱՎԹՍ ՅԻՇՆՅԵՔ ՍՏԵՓԱ-
ՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱ, ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՊԱՇՏԱՆԵՍ, ՈՐԴԻ ՅՈՒՍԻԿ ԵՐԵՅՈ»:

— Սա նոր գերեզմանոցն է, — ասաց ուղեկիցս, — Տես ինչ շքեղ քա-
րեր են: Արարատ Տեր-Հարությունյանի որդին՝ Հրաչյան, պատերազմի
ժամանակ գերի էր ընկել, պատերազմից հետո մեկնել Ամերիկա, Դեա-
րոյտ: Վերջերս ամերիկոսի կնոջ հետ տուրիստ էր եկել, հայրենի գյուղ
այցելել: Եվ հս նրան անցյալների գերեզման էի ուղեկցել. նայում էր
այս նոր խաչքարերը ու շվարած ասում. — սա նման է քարե թանգա-
րանի:

Մեր դիմաց թերակղզու նման մի հարթակ ձգվել, կախվել էր ան-
դրնդախոր ծորի վրա:

— Այո, հենց դա էլ Ֆրանգյույին բերդ է ծառայել, — կանխելով
հարցն ասաց ուղեկիցս:

«Արժվանիկի ստորոտում մինչև այսօր Լեւում են մի հին ամրոցի
ավերակների հետքեր, երևում են խորին այրեր, մթին փառանավներ,
որ գտնվում են այդ ամրոցի մոտ, որոնք առաջ ծառայում էին որպես
պառսպարաններ, որպես քաջամարտի տեղեր»:

Հարթակը նեղահալով միանում է ձորափին: Հենց այստեղ էլ տե-
ղադրելով հզոր պարիսպն ու դարպասը, Ֆրանգյույը այս հարթակը անա-
ռիկ ամրոցի էր վերածել ու իր հայրենակիցներից պաշտպանվելու նպա-
տակով փակվել այնտեղ:

Մելիք Ֆրանգյույը սեբարեցի էր: Այրիացած մայրը ամուսնանալով,
երկու երեխաների հետ Արժվանի էլ տեղափոխվում:

Շրջում եմ 100 տարի առաջ Բաֆֆու այցելած վայրերն ու թվում է,
արդեն կոհում եմ վեպի տողերի ծնունդը, գրողի մտքերի ընթացքը: Իսկ
վիպասանի մտքերն արդեն երիցվանքում են:

Առավոտյան նա հյուրասեր քահանային խնդրում է, որ իրեն երից-
վանք ուղեկցեն: Վիպասանին հինավուրց մենաստան է ուղեկցել Մանիա-
փունջ Մատին (Աստվածատուր Մանուշարյանը), որը գյուղի գրունանաչ
երիտասարդներից էր:

«Սարի կալծֆին կպած է ղեղեցկատես ավանը, իսկ սարի վրա, հո-
վանավորված անագին կաղնի ծառերով՝ կանգնած է «Կառմիր վանքը», որ
կառուցվել է հույն լեռան կառմրագույն փառերից, սուր Նախավկայի
անունով»: Վանքի ճանապարհին Բաֆֆուն դյուղից վերև տեղ Մեսրոպենց
այգին ցույց տալով Մատուրն ասել է. «Դերանց այգու ծայրում գտնվող
այն մեծ քարի վրա աճած սզնու քուլից են փայտ կտրել ու դրանով էլ
սպանել շուն փոսնդուկին»:

Թեքությամբ վանք բարձրանալիս մի քարարժիվ թեկերը լայն բացած եկավ կտրեց մեր ճանապարհն ու թևի փետուրները քսվեցին ավտոմեքենայի ապակուն։ Չգիտեմ, այստեղ արժիվներն են համարձակ, թե ուղղակի մարդկանց ու մեքենաների մեջ ոչ մի վտանգ չեն տեսնում։ Բոլոր դեպքերում ես ուրախ էի վայրենի բնության և ժամանակակից մարդու միջև այս համատեղելիության նոր փաստի համար։ Ճանապարհի երկու կողմերում հողակտորները մեզ դիմավորում են մի աննկարագրելի կապույտ հրացուրքով։ Աշնանային շուշանը պատել էր աշնանացանի կանաչ արտերը։

— Բլրի հետևում կաղնուտ (հնում Մողես) գյուղն է,— ասաց ուղեկիցս։

Ճանապարհին փորձում եմ պատկերացնել Բաֆֆու նկարագրած վանքն ու մտածում, որ արյունաբերու Ֆաթալի խանը այնտեղ պղծել է ամեն ինչ։ Զէ՛ որ ես դավաճան Ֆրանզոյզի կամքով վանքի շինությունները իր համար ամատանոցի էր վերածել։

Բայց ահա հինավուրց աշխարհից մեզ հասած մասունքին մոտենալիս մոռանում ես օտար բռնակալի անունը, որը այս հրաշքի հետ ոչ մի ընդհանուր բան չէր կարող ունենալ։ Այստեղ ամեն ինչ՝ գյուղի վրա կախված կարմիր ապառաժները, նրա մեջ բազմաթիվ խորշերն ու անձավները, տաճարի մոտ կիսաբանդ փոքրիկ եկեղեցին, շրջապատի տապանաքարերը, խցերը, հսկա ծառերով շրջապատված վեհաշուր տաճարը լցված են մեր նախնիների շնչով ու կարծես նրանց անունից զրուցում են մեզ հետ, անվերջորեն պատմում, պատմում, պատմում...

Ձննելով շրջակայքը, արդեն կարծես թե վերապրում եմ վիպասանի զգացումները։ Ահա Բաֆֆին, այստեղ տեսնում է խանի ու հայրենազավ մելիքի գաղտնի հանդիպումը, գուշակում նրանց նենգ մտքերը, ապա մտքով տեսնում խանի կանանցը, ներքինի Ահմեդին ու Մարիամին։

Բաֆֆին Մատուրից հարցնում է Հակոբ Ճգնավորի մատուռի տեղը ու խնդրում ցույց տալ այն։ Ահա տեսնում է քուրճ հագած ճգնավորին, որը կամքի ուժով պոկվում է սրբերի հետ անմիջական, առանց միջնորդի անվերջանալի զրույցներից ու կապվում աշխարհիկ կյանքին, փորձում զգուշացնել իշխան Թորոսին դավադրության մասին։

Տաճարի արտաքին շարվածքը անսովոր էր ու տարբերվում էր ավանդական շարվածքներից։ Սուր-սուր քարերը ատամների պես դուրս էին ցցված ու բրադապրի մեջք էին հիշեցնում։ Ներսալիզմը ես տարբերվում էր ավանդական բազիլիկ կառույցներից ու թվում էր, ոչ թե քրիստոնեական, այլ հեթանոսական մեհյանում են հայտնվել։ Իսկ թե ինչու

էր այս հինավուրց հուշարձանը դուրս մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից, անհասկանալի էր ինձ։

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է Երիցուկ Ճգնավորի մասին, որը 6-րդ դարում սուրբ Տեոֆիլոսի օժանդակությամբ ու հրամանով 12 կրոնավորներով և պարգևած մեծ ունեցվածքով գալիս է Բաղք և կառուցում Նոր-Երուսաղեմ կոչվող եկեղեցին։ Միջնադարի պատմիչը հայտնում է մինչ այդ Երիցակի Երուսաղեմում լինելու մասին։ Հավանաբար, իր ժամանակի զարգացած մարդկանցից մեկը՝ Երիցակը, հենց Երուսաղեմի տաճարների օրինակով էլ կառուցած լինի բազմաթիվ կամարակապ մուտքերով բազիլիկ միանավ տաճարը։ Ըստ հավանականության, հաշվի առնելով Երուսաղեմի արևադարձային կլիմային չհամապատասխանող զանգեղության ձմեռը, հետագայում դրսի կողմից փակվել են այդ մուտքերը։

Այնուհետև պատմիչը գրում է, որ վանքի տարածքում կային 40 խցիկներ՝ քուրճ հագնող լուսկյաց ճգնավորներով, որոնք «ինչպես մշտավառ ու անշեշ կանթեղներ՝ յուրաքանչյուրն իր հյուղի մեջ, անընդհատ տքնությամբ վառվում էին հոգու շնորհների բոցով»։ Ստ. Օրբելյանը նկարագրում է, թե ինչպես Մուշե կաթողիկոսը, «հեծած ոսկեզօծ թամբով սպիտակ ջորի՝ եպիսկոպոսներով, բազմախումբ սպասավորներով, առջևում բռնած աստվածընկալ ոսկեփայլ, արևակերպ ցուլքերով խալը, սաղմոսներով ու քաղցրաձայն երգերով» Դվին մայրաքաղաքից ուղևորվում է Սյունիք և ժողովրդի ընտրությամբ «սուրբ վանահայր, մեծ տնտեսվար, (չգոնոմոս) խարազանազգեստ ու խստակրոն ճգնավոր Երիցակին» հարկադրելով Սյունիքի մետրոպոլիտ ձեռնադրում։ Եպիսկոպոսական աթոռանիստը հաջորդ դարում այստեղից Հովանավանք է տեղափոխվում, 10-րդ դարում՝ Տաթև։

Այս մասին Բաֆֆուն Տաթևում պատմել է Հովակիմ վարդապետ Չամչյանը։ Տաճարի հիմնադրման հետ կապված մի վարկած ինձ հանգիստ չէր տալիս։ Իսկ եթե այն նախաքրիստոնեական շրջանի պաշտամունքային հարց է եղել, որը Երիցակը, ընդունված սովորության համաձայն, ոչ թե քանդել է ու տեղում նորը հիմնել, այլ պարզապես քրիստոնեական վանքի է վերածել։ Մի՞թե այդ շեն հաստատում թեկուզ տաճարի ներսում քրիստոնեական դադափարանշանների, ասենք՝ պատերին խաչերի բացակայությունը, իսկ Ստ. Օրբելյանը, ինքը լինելով եկեղեցական առաջնորդ, իր պատմությունում քողարկել է այս երևույթը, որովհետև այդ դեպքում վանքը կարող էր պիղծ անվանվել։

Ավանդությունը պատմում է, որ Փաթալի խանը այստեղից մեկնելուց առաջ որոշում է ավերել տաճարը, շղթայով գոմեշներ է կապկպում

սյուններից ու փորձում կործանել այն, սակայն շղթաները կտրվում են, իսկ գումշները ձորն են գլորվում:

Տաճարից ոչ հեռու մի կառույց գրավեց իմ ուշադրությունը: Դա փոքր չափի սովորական եկեղեցի էր, որի պատերի սրբատաշ քարերը լրիվ հանված էին: Ուշագրավն այստեղ հիմքի կիկլոպյան քարերն էին: Սա հաստատում է, որ այստեղ իրոք հեթանոսական մեհյանն ու սրբավայր է եղել: Հսկա ապառաժների շարքի առջև հարթ տարածք կար, որով առաջ ընթանալով, ուղեկցիս հետ գնում եմ ժայռերը: Ապառաժների մեջ բազմաթիվ խոռոչները եթե հնում մարդկանց համար որպես բնակարաններ են ծառայել, ապա Հայրենական պատերազմի տարիներին խոտ պահելու նպատակին են ծառայել: Մի մեծ ապառաժի վրա շաղախի հետքեր նկատեցի: Այդ մասում ժայռի վրա խաչեր են քանդակված: Ուրեմն՝ այստեղ հնում եկեղեցի էր եղել, որի կեսը լեռան մեջ էր խորանում: Այստեղից հետաքրքիր տեսարան էր բացվում գեպի շրջակա լեռնապարր:

«... Աչքերի առջև բացվում է մի սփռված տեսարան. մանրշակագույն հորիզոնի վրա նկատված էին Քարցյուշատի և Զավնդուրի գեղեցիկ, անտառապատ լեռները, որոնց միջից իր մերկ գագաթով վեր էր բարձրացել նսկա խուստուփը»:

— Դիմացի լեռան վրա Հալիձորի բերդն է, իսկ Փայլասարից այն կողմ Եղվարդն է,— ասաց է. Մանուշարյանը:— Այդ բոլորը հետաքրքրողն են քեզ:

— Անշուշտ,— հուզմունքով արտաբերեցի ես,— հույս ունեմ այնտեղ ես գտնել Բաֆֆու հետքերը:

Հիշեցի է. Մանուշարյանի «Պատմությունում» հիշատակած Սատուրի նկարագրությունը. «Ցածրահասակ, լայն թիկունքով, հաստ բեղերով, լիսուզված, արագաշարժ և կատակախոս, բայց ևս պարզամիտ մարդ էր Բաֆֆին»:

— Բաֆֆու ուղեկցի մասին ի՞նչ գիտես,— դիմեցի ուղեկցիս:

— Նրա որդին՝ Միքայել Մանուշարյանը Ստեփան Շահումյանի մերձավոր ընկերներից էր, 1906 թվականից կուսակցության անդամ: Երբեմն գյուղ էր գալիս եվրոպական կոստյումով: Պատմել էր, որ իրեն Շահումյանն է փողկապ կապել սովորեցրել: Մի անգամ Նժդեհը մեր գյուղ է գալիս ու դիմում հեղափոխականի հորը՝ Սատուրին:

— Սատուր ո՞ւր է որդիդ:

— Զգիտեմ,— պատասխանում է հայրը:

— Եթե չհայտնի տեղը, կգնդակահարեք,— կարգադրում է Նժդեհը:

— Պարոն Նժդեհ,— դիմում է Սատուրը,— քո հայրը գիտե՞, որ դու Արծվանիկում ես և պատրաստվում ես գնդակահարել ինձ:

— Այ,— տարակուսած պատասխանում է Նժդեհը:

— Իսկ ես ի՞նչ իմանամ, թե հիմա ուր է իմ որդին:

— Լա՛վ, լա՛վ, տղաներ,— ասում է Նժդեհը,— հանգիստ թողեք, գործ չունենք այս խելացի մարդու հետ:

Քիչ անց հայտնվում եմ գյուղի եկեղեցու բակում: Եկեղեցին պահեստի էր վերածվել: Մի տան սրահում խաչարձաններ, քարակերտ խոյ, այլ հուշարձաններ են շարված:

Հարցական հայացքս ուղեկցիս եմ ուղղում: Թեթև ժպիտ է հայտնվում դեմքին:

— Սա էլ մեր գյուղի թանգարանն է,— ասում է նա:

Թանգարանը հիմնվել է ուղեկցիս՝ է. Մանուշարյանի ջանքերով, որն էլ 20 տարիների ընթացքում հավաքել, խնամքով պահպանել է հազար հարյուր հետաքրքիր նմուշներ: Դիտելով այն, համոզված կարող եմ ասել, որ շատ ու շատ գովառագիտական թանգարաններ կերպգեին այսպիսի հավաքածու ունենալ: Այստեղ էլ հին լուսանկարների մեջ տեսնում եմ 1911 թվականի լուսանկարը, որտեղ պատկերված է Մեսրոպ Տեր-Հարությունյանը: Առանձնակի հետաքրքրություն էր ներկայացնում սրահում ցուցադրված 67 սմ բարձրություն, 46 սմ լայնություն ունեցող խաչքարը, որը գյուղից ներքև գտնվող եկեղեցուց էր բերվել: Այս հուշարձանի արժեքը նրա հետևի ծածկագիր արձանագրությունն է, որտեղ վեց տարբեր բանալիներով գաղտնագրեր են օգտագործված, որը եզակի երևույթ է: Գաղտնագրերը վերծանել են պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն ու Ա. Շահինյանը: Թանգարանում ես տեղեկանում եմ, որ Արծվանիկում 1823 թվականին կար 11 ծուխ և 143 բնակիչ, 1914 թվականին՝ 100 ծուխ և 1319 բնակիչ, 1979 թվականին՝ 130 ծուխ և 640 բնակիչ:

Հաջորդ օրը առավոտյան Բաֆֆին Եղվարդ է ուղևորվում: Իսկ, ընդհանրապես, Արծվանիկում մնում է 7 օր, այստեղից ուղևորվելով Դավիթ-Բեկի գործունեության հետ կապված Ղափանի տարբեր ուղղություններով:

ԽԱՆ. ԵՂՎԱՐԴ

Ասում են, որ Բաֆֆուն Եղվարդ է ուղեկցել տեր Մեսրոպը: Բայց ահա եղվարդցի Ավետիս Սատուրյանի հուշագրությունում միայն ինքն է Բաֆֆուն ուղեկցողը: «... Վիպասանը պատրաստվեց մեկնելու Հագավ իր թեթև վերարկուն, լայնեզր գլխարկը, երկարավիզ ձամփորդական կոշիկները, ապա խորին շնորհակալություն հայտնեց տանտիրոջը, գյուղի

հասարակությանը ու նստեց ձին: Ես էլ նստեցի իմ ձին ու ճամփա ընկանք դեպի Եղվարդ: Նրա թեթև ու վարժ ձի բարձրանալը և մեր դժվարանց ճանապարհներով այնպես հաջող ձիավարելը ինձ զարմացրեց»:

«Ճանապարհն անցնում էր անտառի միջով: Բաֆֆին անընդհատ դիտում էր շուրջը, հարցնում պատահած սարավայրի ու գաշտավայրի անվանումը ու նշումներ անում ծոցատեղում: Միտքը շարունակ որոնումների մեջ էր»: Ղափանում ինձ խորհուրդ տվեցին Եղվարդում դիմել Արտեմ Հարությունյանի օգնությանը, որը հին պատմությունների նկատմամբ մի առանձին սեր ունի:

75-ամյա Արտեմը պաղով ծանրաբեռնված հսկա խնձորենու տակ նստած, թոռներով էր զբաղված:

— Էս ծառը Դավիթ-Բեկի ժամանակներից է,— տեղեկանալով այցելությանս նպատակի մասին, ասաց նա: Մառի հաստ բունը փտած էր: Երկու և կես դար տարիք ունեցող խնձորենու ես առաջին անգամ էի հանդիպում: Մառը իր կենդանության միանգամից իրար էր կապում Դավիթ-Բեկի, Բաֆֆու և մեր ժամանակները: Բայց շուտով ես համոզվեցի, որ երեք ժամանակները կապող միակ օղակի դերը միայն ծառին չի պատկանում: Բակից երևում էր ներքևում փռված դաշտը, որտեղ տեղի էր ունեցել Թորոս իշխանի և Ֆաթալի խանի զորքերի միջև ճակատամարտը:

«Եղվարդի մոտ գտնվում է մի նեղ դաշտ, որ մինչև այսօր կոչվում է Նարգիզու-զամի (շուշանների առու)»:

Մեծ հայրենականի հաշմանդամ Ա. Հարությունյանը ցույց տալով ներքևի բլրաշարը, սկսեց պատմել հայտնի ճակատամարտի մանրամասները: Իսկ ես փորձում եմ հետ տանելով 100-ամյա քոզը, պատկերացնել ճակատամարտի ընթացքը:

«Արժանի է այս դաշտում մի հույակապ հուշարձան կանգնեցնել: Ավաղ, դեռ համար մեր ունեռների ձեռքերը շատ կարճ են, իսկ շինականը թեև լայնասիրտ, բայց ասկառ է ու անուժ»:

— Ավետիսի հետ Բաֆֆին Նարգիզու-զամի վայրը գնալիս Հարթիս տեղում Հարություն պապիս են հանդիպում ու խնդրում, որ ճակատամարտի մանրամասները ցույց տա:

«Միջահասակ, վաթսուների մոտ մարդ էր, երիտասարդական դեմքով, և քայլում էր այնպես արագ, որ մեր ձիերը չէին հասնում նրան»:

— Քայլելիս հողը կարծես դրոգում էր նրա ոտքերի տակ: Գյուղի լավագույն որսորդն էր ու ամենաբաշ մարդը: Դաշտում որսի մսով հյուրասիրել է գրողին:

Բաֆֆին դառնալով որսկանին, ասաց.

— Եղբայր Հարութ, շատ շնորհակալ եմ: Ես քացառիկ ախորժակով ճաշեցի, առանձնապես շատ համեղ էր միսը: Դա ի՞նչ թռչուն էր:

— Միրհադ: Շատ գեղեցիկ թռչուն է, շատ զգույշ թռչուն է ու դժվար է որսվում: Բայց ձեռքիցս քիչ է դուրս պրծնում:

— Հարութը իրոք որ հայտնի որսորդ է,— ասեցի ես (Ավետիս Մատուրյանը— Բ. Կ.),— նա տափաստանում չեյրա՞ն է որսում, դրա համար էլ կոչում են «Ջեյրան Հարութ»:

— Պատմում են, որ մի անգամ Իրիցանց Սաքին եզները քարքարոտ թեքությունով (Դաշլալուր) գյուղ բերելիս, ի միջի ալլոց, հենց այդտեղ են պարսիկները սպանել Թորոս իշխանին, դաշադ քրդերը բռնում են Սաքին, խլում հրացանը, իրեն կապում ծառից ու եզները տանում: Նման դեպքերում գյուղացիք Հարությունի օգնությանն են դիմում: Պապս սովազակների հետքերով քրդերի Սկանդարագլու գյուղ է հասնում, գրտնում ավազակներին ու գոչում:

— Հրացանը բերեք:

— Մենք մեղավոր չենք,— տեսնելով քաջ որսկանին, խեղճացած ասում է քորդ ավազակապետը.— անզգույշ մարդ էր, մենք էլ պատժեցինք:— Հարությունը վերցնում է հրացանը, եզները առաջն անում ու գյուղ բերում: Մի դեպ էլ Հարությունի եղբորից՝ Հայրուժից պատմեմ, որը շնայած հանգիստ ու ծանրաշուք էր, բայց ուժով ու քաջությանը ավագ եղբորը չէր զիջում: Հայրուժը փարախի մուտքի մոտ պառկում է, որպեսզի լիթոնի քրդերին ոչխարը գողանալու վաղ առավոտյան որսով Դավթի հետ կորեկի դաշտը հունձի է գնում: Հեռվից մի ձայն է լսում:

— Վա՛, — հանգիստ ապում է Հայրուժը,— ազի՛ն ձեննա, հինչ ա՛ պտահած:

Երևում է մայրը՝ փեշերը վեր քաշած, որպեսզի արագ քայլերին լիանգարի:

— Թաղեմ քեզ, ա տափը նիմնես տու,— Հայրուժին է դիմում մայրը,— բշերը տեսար վո՞ւշ, վար դոշը տարան:

— Վա՛, ա մեր, հինչա՞ պտահալ, տարալն տարալ լի, վեշինչ, թող խոխան կյա՛ թվանքը պիրի, տու տոն քլընա:

Երբ Դավիթը բերում է հրացանը, Հայրուժը հանգիստ ասում է.

— Տավիթ, տու հնձի արտը, ես քլընա՞մ վեշխարը պիրիմ:

— Չէ, պապ, լըսելըմ կյամ,— խնդրում է Դավիթը:

— Կխանգարես ինձ, տու հոնձտ ըրա:

Հայրուժը Սկանդարագլու է հասնում, տեսնում է գյուղի ծայրում մի տնից ծուխ է բարձրանում: Գյուղի մնացած տները դատարկ էին, որովհետև վաղ զարնանից բուրն էլ սարերն էին բարձրացել ու դեռես

— Թորոս իշխանի քարն է:
 — Ո՞ր թվի ծնված եք,— հարցրի ես:
 — 1903: Արամ Այվազյան: Մի երեք տարի է, որ Բաքվից հայրենի գյուղ եմ վերադարձել:
 — 1918 թվականին 15 տարեկան էիք,— ասացի ես:
 — Այո, այսօրվա պես հիշում եմ, ջուր էի տանում դիրքերը, կրովոդներին բաժանում: 1914 թվականն էլ եմ հիշում: Երաշտ տարի էր: Զաբարիայի 90 կովերը սատկեցին սովից: Կանչում էին գյուղի աղքատներին, թե՛ եկեք միս տարեք: Իշխան Թորոսի տապանաքարի մի երեսին ձի է քանդակված, որի թամբին հեծյալի փոխարեն անորոշ բեռ էր պատկերված, որը, հավանաբար, իշխանի գիական էր խորհրդանշում: Իշխանի թիկնապահը մի ձեռքով նոսր թանձից բռնած, մյուսով՝ իշխանի թուրը, ռազմի դաշտից տուն էր դառնում: Մի կին, թոռնի մոտ ծնկաչոք, մի ձեռքով տափ էր բռնել, ասես պատրաստվում էր հաց թխել, մյուս ձեռքով՝ գինու սափորը: Տապանաքարի մյուս երեսին կենդանիներ են պատկերված: «Մի աղվես բաց երախի մեջ և առել անոեղի առյուծին: Խորամանկությունը ևս լսել է Բաքույից»: Աղվեսը մեղիք Ֆռանգյուն է, որը խաբելով աղնիվ ու դյուրահավատ Թորոսին, պարսիկների դեմ ճակատամարտի է քաշում ու զավաղաբար թիկունքից հարվածում և պարտության մատնում նրան:

ԽԹ. ԿԱՊԱՆ—ՂԱՓԱՆ

«Կապան—այդ փոխաբերական բառի մեջ ամփոփվում է նրա սարսափելի նշանակությունը: Կապան, նշանակում է՝ կապված, փակված անցք: Կապան, դա անդեղախառ խախտմների մի ցանց է. դա մի ունեղավոր ծուղակ է, որի մեջ Սյունյաց աշխարհի իշխաններ կաշկանդում էին քջեամու լեզեռները:

Ղափանի երկրագիտական թանգարանի աշխատակցի հետ փնտրում էի Բաֆթու այցելության հետ առնչվող հինավուրց բերդերը, վանքերն ու գյուղերը: Բաղաց կամ Կապանի թագավորությունը ստեղծվելով 987 թվականին, գոյատևել է 183 տարի: Նրա հարստության և հզորության աղբյուրն էին կազմում 43 բերդերը, 48 վանքերն ու 1008 գյուղերը:

Վերջապես, «Հայտնաբերեցինք» Բեխ գյուղը, որը փաստորեն այսօրվա Ղափան քաղաքի արվարձանի է վերածվել: Մտ. Օրբելյանը իր պատմությունում նշում է. «Մի սիսական իշխան՝ Զևանշեր անունով, Սյունյաց տեր Սահակի որդին, գալիս է Սոգոմոնի մոտ և նրանից խնդ-

րում Կոմսական գավառի Բեխ գյուղը, որը հին ժամանակներից սուրբ հաշի ու հայսկոպոսների սեփական կալվածքն էր»: 871 թվականին կնքված պայմանագրում, որով Բեխը փոխանակվում է Բաղք գավառի Արուքս գյուղի հետ, ասվում է՝ «Եթե մահմեդական մեծավոր լինի և հափշտակել ջանա, իր Մահմեդից մերժված լինի օրենքով, հազար-հազար նալլաթ (նզովք) ստանա և հավատարաց ու սեբեհս լինի իր աստծու առաջ»:

Գուցե հենց այս նզովքն է պահպանել գյուղը օտար բռնակալների ավերմունքից:

Հայտնի է, որ ուշ միջնադարում այս գյուղի հետ է կապվում Դավիթ-Բեկի քաջ զորապետ Մելիք-Փարսաղանի անունը, որով էլ այն արժանացել է մեծ վիպասանի ուշադրությանն ու դարձել նրա ուսումնասիրության առարկա: Եկեղեցուն կից գերեզմանոցում մի տապանաքարի վրա կարդում եմ. «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔ ՓԱՐՍԱԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ԲԱԼԻՔ ՋՕՐԱՊԵՏԻՆ ՆՈՐԱՔԵՅԱՆԻ ԺԱՌԱՆԿԱՆ ԱՅ ՄԻՄԷՐՆ ԲԷԿՆ ԹՎ ՌՄԽ (1791)»:

Բալին, որը Դավիթ-Բեկի քաջ զինվորներից էր ու Զեվու բերդի հերոսներից, հաջիվ էն ապրած լինի մինչև իր դարի վերջը: 1791-ը, ըստ երևույթին, նոր տապանաքարի տեղադրման թվականն է:

Գյուղի կենտրոնում գտնվող սառնորակ հինավուրց աղբյուրի մոտ մեծահասակ մարդիկ նստած դրուցում էին, տարբեր հարցերի շուրջ մտքեր փոխանակում:

— Բաֆթն,— հարցիս հարցով պատասխանեց 95-ամյա Սուրեն Մելիք-Փարսաղանյանը,— մեր Աղասամին Բաֆու բոլոր գրքերն ունելու Հիմա ոչ մեկը չկա: Երկու պարկ գրքերը այրել ենք...

— Սուրեն պապ,— դիմեցի ես,— 1170 թվին սելջուկները Բաղաբերդում 10 հազար ձեռագիր մատյան են այրել:

— Ինչ անենք, բալա ջան,— հասկանալով ակնարկա անօգնական ասաց ծերունին,— երկուսն էլ վատ ժամանակներ էին...

— Բաֆթին Դավիթ-Բեկի և նրա զինակիցների մասին տեղեկություններ էր հավաքում ձեր գյուղում...,— ասացի ես:

— Մխիթար Սպարապետը վանքում հավաքած իրերը լրիվ բաժանել է ժողովրդին,— պատասխանեց ծերունին:

— Իսկ Բաֆթուն ո՞վ է ընդունել:

— Մեր Կեերք պապը: Կրթված մարդ էր, Տաթևում, հետո Շուշվա դումն է սովորել:

Մինչև ես զրուցում էի Սուրեն պապի հետ, մեր շրջապատը լցվեց աշխույժով: Աղբյուրի մոտ հավաքված մարդիկ ու ջրի եկած կանայք

շրջապատել էին այստեղ հայտնված շրջանի ջրային տնտեսության աշխատակցին: Մի մեծահասակ մարդ բորբոքված դիմեց նրան.

— Ինչո՞ւ հող չեք հատկացնում, որ մեր աղաները տուն կառուցեն: Գնում են, հեռանում են, առաջն առնել չի լինում:

— Ինչո՞ւ ջրի հարցը չեք լուծում, — պատասխանի շապակելով դիմեց սուր ձայնով մի կին, — լորի ենք ցանել, բայց սերմացու էլ չենք ստացել, չոր տարի է, մի կաթիլ ջուր չկա:

Ջրային տնտեսության աշխատողը ամեն ինչ խոստանալով մի կերպ գլուխն աղատեց ու գնաց: Հետաքրքրվեցի գյուղի ճակատագրով: Բեխում 80 ծուխ կա՝ 100 բնակիչ:

— Ամռանը բնակիչների թիվը 300-ի է հասնում:

— Ինչպե՞ս, — հարցրի ես:

— Հանգստանալու են գալիս: Լավ ամառանոց է:

— Գյուղի 8-ամյա միջնակարգ դպրոցը ընդամենը 8 աշակերտ ունի և 6 ուսուցիչ: Առաջին և երկրորդ դասարանները փակվել են: Իսկ 5 տարի առաջ այն 50 աշակերտ ուներ:

— Ի՞նչն է պատճառը:

— Քաղաքը, — ցույց տվեց Ղափանի կողմը, — կերավ, մաշեց մեր գյուղերը...

Ուղեկցողիս հետ գնացինք Վահանավանք: Կարծես լսում եմ վանքի զանգերի երբեմնի ղողանջը, մեղմ պատարագը:

Կիսավեր տաճարները լուռ, ասես ահից շունչները փորը գցած, համբերությամբ սպասում են: Սյունյաց Զագիկ իշխանի կրտսեր որդին՝ Վահանը, որը դիվանագրության պատճառով կրոնական հանդերձը գերադասեց իշխանական զենք ու զրահից, 911 թվականին հիմնելով վանքը, հարազատ մնալով իշխանական փառասիրությանը, այն իր անունով կոչեց: Վահանավանքի հսկա քարերը ասես սպասում են, որ վերջապես մարդիկ իրենց նախկին տեղերում բնակվեն, և զրնգուն սրահները կրկին կլցվեն մեղմանուշ երգերով ու աղոթքներով:

«Նս շատ փնտրեցի Դավիթ-Քեկի գերեզմանը, բայց ցավով ինձ չհաջողվեց այդ սրբազան դամբարանը տեսնել: Վահանավանքում շատ ման եկա, տեսա Սյունյաց իշխանների, հոգևոր հայրերի շիրիմները, բայց փնտրածս չկա ու չկա: Մտածեցի, թե այստեղ մի առեղծված կա, այդպիսի կարծիք հայտնեցին և Քեկի ծեռուները, թե տապալմամբ բախված է կամ շրջված՝ գեղեր թափցնելու նպատակով:

Առանց մարգարեության համոզված եմ, որ մեզանից հետո էլ մեր հայրենապետ սերունդը կհայտնագործե այդ մեծ սրբությունը»:

Զամչյանը իր «Պատմությունում» գրում է. «Եվ ինքն դարձ արարիսյի Հալիժո՞ր՝ ետ Աւուրց ինչ հիվանդացաւ, և մեռավ ի տուն իւրում՝ խաղաղութեամբ, յամի 1728 ՌՃՀԷ. կացեալ յիշխանուե ամս. Զ»: Խաղաղությամբ մահվան վարկածի հետ Բաֆֆին համաձայն չէր, բայց և չկարողացավ ստանալ իրեն աբղեն հայտնի հարցի պատասխանը: Նու համոզված էր, որ եթե Դավիթ-Քեկը ապրեր, ապա անպայման ավելի կհզորացներ իր ստեղծած բովանդակ իշխանությունը և այն հիմք կդառնար հայոց անկախ պետականության վերականգնմանը:

Ուսանողների մի խումբ ազմկոտ մագնիտաֆոններով ու իրենց հատուկ աշխույժով հայտնվեց հինավուրց քարերի վրա, սկսեց շիրիմից շիրիմ թուլկոտել ու տարբեր դիրքեր բնդունելով նկարահանվել:

Հիշեցի սփյուռքահայ մի մտավորականի հայտնած այն կարծիքը, թե միայն Արցախում ու Զանգեզուրում է պահպանվել բուն հայկականը, իսկ մնացած վայրերում այն կուլ է գնացել ժամանակակից կյանքի հոսքին:

Ուսանողները, ինչպես հայտնվել էին, նույն կերպ էլ անսպասելիորեն շքացան, ու ոչ հեռվում, անտառի խորքում, լավեցին կենացների, բարի մաղթանքների, ծափերի ու զուռնա-դհուլի ձայները:

— Սա ղափանցիների խնջույքների, խրախճանքների ամենասիրելի վայրն է, — ասաց ուղեկիցս:

Վաչագան գյուղը հեռու չէր Ղափանից: Աշնանը գլուղը գեռ շնչում է, սակայն ձմռանը այն դատարկվում է: Ղափանցի գեղանկարիչ Ռուբիկոս Կամոյանը ինձ ցույց է տալիս դպրոցի հին շենքը, որը փակվելուց հետո զրկվելով խնամքից, դանդաղ փչանում է:

— Ինչպե՞ս փրկեմ շենքը, — ասում է Ռ. Կամոյանը, — 120 տարվա շինություն է, ափսոս է: Կցանկանալի նորոգել ու նկարիչների համար արվեստանոցների վերածել: Ո՞ւմ դիմեմ, որ լուծի այս հարցը:

Ապա գեղանկարիչը պատմեց Վաչագանում տեսած հինավուրց ծեսերի, սովորությունների մասին, սրունցից առավել հետաքրքիր էր խըլ-ղացավից (նյարգային շոկի մեջ հայտնված ամուսնացած աղջիկ) նորահարսին բուժելու հինավուրց ծեսի մասին:

— Ամուսնանալուց հետո մանկամարդ աղջիկները նյարդային շոկի մեջ էին ընկնում ու հաճախ, չբուժվելու դեպքում, հագեկան հիվանդ դառնում: Տասը տարեկան էի, երբ տեսա բուժումը: Երեք խումբ նվագողներ են կանչում, նստեցնում կտուրին ու հերթով նվագել տալիս, աչնպես, որ օր ու գիշեր շղաղարի նվագը: Հավաքվում են գյուղի աղաներն ու աղջիկները, կանչում են հարսի ծնողներին: Հարսը իրենց կտրին անընդմեջ պարում է, աղջիկ-աղաները շրջան են մտնում, իրար փոխարինելով պա-

բում հարսի հետ, օր ու գիշեր, մինչև հարսը հոգնում է և ուժասպառ ցած ընկնում: Հետո հարսին տանում են, պառկեցնում անկողնում: Աղջիկը արթնանում է խոր քնից առողջ վիճակում:

Զրուցելով անցնում էինք Վալազան գյուղի ճամփաներով, երբ մեր 65-ամյա մարդու հանդիպելով, Ռ. Կամոյանն ասաց.

— Մխիթար քեռի, Բաֆֆու մասին ի՞նչ գրույցներ են պատմել գյուղի մեծերը:

— Բաֆֆին չգիտեմ,— ասաց նա,— բայց դաշաղ Նարու մասին շատ եմ լսել: Նա մի անգամ պրիստավի շորեր հագած մեր Ադու՝ տեր Կարապետի մոտ է դալիս, թե՛ պրիստավ չեմ է, տեր Կարապետ, քո հին բարեկամ Նարին եմ, եկել եմ, որ գուշակես բախտս, տեսնեմ ոնց եմ լինելու: «Նարի,— պատասխանել էր տեր Կարապետը,— քեզ պետական գեղակ չի առնելու, դու ընկերոջ գնդակով ես գնալու»: Ու այդպես էլ եղել է:

Վերջապես հասա Բաղաբերդի մատույցները:

«Բաղակա փառ, խիստ հեշտ արտասանելի բառեր են: Բայց ես բնության հրեշավոր ստեղծագործություններից մեկն է. մի ամենի, սեպացած, միապաղաղ փառ ձորի խորքից վեր է բարձրացել դեպի երկինքը և իր հպարտ գլխի վրա, որպես մի գեղեցիկ պսակ, դրել է Բաղակ իշխանի ահռելի ամրոցը՝ զարդարած բարձր աշտարակներով և անփափառ պարիսպներով: Այդ սոսկալի բերդի ապառաժներին զարկվելով՝ փշրվեցան պարսից տհաճին զունդները»:

Սյունյաց Անդոկ իշխանը քանի-քանի անգամ այստեղ կոտորել է պարսից Շապուհ արքայի զորքերը, հետ շարտել բերդի մատույցներից:

Բաղաբերդ. «Դա բաղաց թագավորների մայրաքաղաքն էր: ... Բայց ի՞նչ էր մնացել այնտեղ: Թագավորների, իշխանների խորտակված պալատները, հոյակապ եկեղեցիները, ամրոցների կիսավեր աշտարակները, բոլորը, ինչ որ հիշեցնում էր հին փառք և մեծությունը, ծածկված էին խալ, մթին անտառի տակ:

Քարեղեն սաւնդալիք, որի մեջ անմատչելի կերպով պահվում էին Բաղակի հուշակավոր քաղաքը, այժմ ներկայացնում էր մի տխուր, փառազրկ դաճաղ, որի մեջ վաղուց արդեն թաղված էր Սյունյաց աշխարհի մեռած մայրաքաղաքը...»

— Բաղաբերդի տարածքում պանսիոնատ են կառուցել,— ասաց ուղեկիցս:

«Մենք,— ասում էին այդ ավերակները,— չառ անգամ պահեցինք ձեզ, շատ անգամ պահպանեցինք թշնամու հատվածներից, իսկ դու՛ք այնքան թույլ գտնվեցիք, որ մեզ պահել չկարողացաք...»

«Հիշյալ բերդերի ավերակները մինչև այսօր սարսափ են գցում հապարհորդի վրա. երանց լիակատար նկարագրությունը լույս կտեսնի մեր՝ Սյունյաց աշխարհի ուղեգրությունների մեջ»:

Ցավոք, Բաֆֆին դադարած լինելով վեպեր գրելով ու նրանց հրատարակության ծանր գործերով, այդպես էլ ժամանակ չի գտել կարգի գցելու Արցախում, Սյունիքում և Նախիջևանում կատարած գրառումները և չի հասցրել կատարել «Դավիթ-Քեկ» պատմավեպում իր նշած այս խոստումը:

Ծ. ՁԵՎՈՒ ԲԵՐԴԸ

«Կապանի յոթն բերդերից, որոնք յոթն կողմերից են ման գրած էին գանազան անցկերի վրա, շեն էր մնացել մեկը միայն՝ Գեղվա բերդը կամ Ձեվուն, այն ես՝ մի բուրբի ձեռքում»:

Քանի որ շրջակա հայաշատ գյուղերի բնակիչները տարբեր պատճառներով ու առիթներով վերջնականորեն լքել են իրենց հայրենի գյուղերը, իսկ նրանց փոխարեն ազդրեջանցիներ են եկել, ուստի անիմաստ էր Բաֆֆու այցելությունից մնացած հիշողություն որոնելը: Հակառակ կողմից բարձրացա լեռն ու հայտնվեցի բերդի տարածքում: Շրջում եմ բերդի տարածքում ու մոտովի կարդում Բաֆֆու մտքերը:

Ժողովուրդը պահպանել էր վիպասանի գալուց 150 տարի առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը, ավանդություններն ու զրույցները հերոսների անցյալների ու ազգի մեծերի մասին: Հեշտ էր Բաֆֆուն: Նա էլ քիչ նյութեր չեմ քաղում մարդկանց զրույցներից, ավանդություններից: Իսկ իր անցյալը հիշող ժողովրդին անհնար է հաղթել:

Ահա բերդի այս մի մասում վիպասանը տեղադրում է հայոց թաղը, որի մի անկյունում գտնվող քարաշեն տանը բնակեցնում է Սառա անունով այրուն: Նա իր տանը դադախաբար ընդունելով Դավիթ-Քեկի մերձավորներին՝ Խորեն Տեր-Ավետիքին, իշխան Ստեփանոս Շահումյանին, Մելիք-Փարսազանի որդի Բալիին, քիչ բանով շնորհակալ էր բերդի գրավմանը:

Օխլի գետի կողմից Բաֆֆին տեղադրում է Մխիթար Սպարապետի ջոկատը, բերդի ներքին կողմից՝ Դավիթ-Քեկի զորքը: Ահա ամրոցում հրդեհ է բռնկվել, որի հեղինակները հայ հետախույզներն են: Այս կողմում Մուլլայի առաջնորդությամբ մահմեդականները հարձակվում են հայոց թաղի վրա: Բաֆֆին մեկ անգամ ես միջնաբերդ է բարձրանում, ամեն ինչ նորից չափում, նկարագրելու համար բերդի գրավման մանրամասները:

«Ձաների լույսը նառագայթում էր խանի սպանված, գունաթափ դեմ-
քի վրա: Նա մի կողմ փառվեցավ, որ շնանաչվի, քաֆնվեցավ մի մուր
անկյունում:

Քերզը բոլորած էր ամուր, բարձր շրջապարիսպով, բացի դռներից,
ևս ուներ բնական ամրություններ: Մի կողմում խոր անդունդի նման
ձգվում էր մի վիհ, որի միջով անցնում էր Հալիձորի գետը. մյուս կողմում
բարձրանում էին սրածայր լեռներ: Շրջապարիսպը, յուրաքանչյուր 20
հալլ հետափորության վրա ուներ աշտարակներ, որոնց վերևի մասը վեր-
ջանում էր ժանիկների նման ատամնավոր բարձրություններով:

Այդ բոլորը առաջ պատկանում էր Ղափանի հայոց իշխաններին,
իսկ այժմ (Դավիթ-Քեկի ժամանակ — Ք. Կ.) նրան գրավել էր Ապամագ-
կուպի անունով մի թուրք բռնապետ, որ անի և սարսափի մեջ էր պահել
բոլոր շրջակայքը»:

Քերզի պարիսպներից քիչ բան էր մնացել: Կանգուն էին միայն միջ-
նաբերդի պատերը: Զննում եմ ամրոցի մանրամասները, մեկ հայտնվում
եմ 18-րդ դարի առաջին կեսում, փորձում տեսնել բերդի պաշարումը,
մեկ հայտնվում 19-րդ դարի վերջերում, կռահում Բաֆֆու մտքերը, ապա
խորասուզվում եմ դարերի խորքը, չէ՞ որ մեկ անգամ չէ, որ այս բերդը
պատվար է կանգնել օտար նվաճողների դեմ: Կրկին հայտնվում եմ 19-րդ
դարում և ունկնդրում Բաֆֆուն:

«Փանդված եկեղեցին ցույց է տալիս, որ մի ժամանակ բերդի այս
կողմում կառ հայոց մի ամրոցը քաղ: Ո՞ր ժամանակ և ի՞նչ հանգա-
մաններից ստիպված՝ նրանք թողեցին իրենց բնակարանները, հայտ-
նի չէ»:

Դիմացի լեռան լանջին հանդացող ծանր մեքենաներն ու քարհատ
հաստոցները, ապա պայթյունների խուլ որոտը ինձ կրկին 20-րդ դար
են բերում, ու ես տեսնում եմ երբեմնի հզոր բերդի փլատակները, հա-
րեան գյուղի բնակիչների «պեղումներին» հետքերը: Միջնաբերդից ոչ հե-
ռու Քաջարանի լեռնամետաղուրդիական կոմբինատի արտադրական թա-
փոնները պոմպակայանն էր, որը մածուցիկ հեղուկը պոչամբար էր մղում:

Հայացքս կրկին ձգվում է դեպի միջնաբերդի պատերը: Թվում է՝ ինչ-
որ բան եմ մոռացել այնտեղ: Իմ առջև հայտնվում է պարտված խանի վե-
ղիլը: Ահա Բաֆֆին ներսես արքեպիսկոպոսի շուրթերով պատասխանում
է իր ժողովրդի համար գթություն խնդրող վեղիքին:

— Դուք մի մոռացե՛ք, որ մի գաղթական հյուր եմ մեր երկրում,
այն անշնորհակալ հյուրերից մեկը, որ տանտիրոջը սպանում է, իսկ
ի՞նքը սկսում է տաֆանալ նրա օջախի կրակովը: Այստեղ մենք ունեինք
մեր քաղաքությունը, մեր իշխանությունը: Բալուրը ոչնչացրիք դուք:

Մեր հայրենիքում մի փառ չէ մնացել, որ դուք շնեհեցիք մեր պապերի
արյունով, մեր հայրենիքում մի տաճար չի մնացել, որ դուք հարյուր
անգամ ֆանդած շիկնեցիք: Ուրեմն կամեցա՞ք՝ կոտորեցիք, որքան կամե-
ցա՞ք՝ ոչնչացրիք: Դուք Չիկոգի-խանի, Մանգու-խանի, Լենկ-Քեմուրի ու
այլ տեսակ հեռշների մեզ մոտ բերած գազանների կոշտություններն եմ...

Բաֆֆին գրեկով այս խոսքերը, կարծես տեսնում էր և Համիդին,
էնվերին, Թալեաթին...

— Բայց որդին ինչո՞վ է մեղավոր, որ տուժե իր պապերի հանցանք-
ների համար, — հարցնում է թուրքը:

Ուզում եմ միջամտել այս զրույցին ու գոռալ.

— Իսկ դո՞ւ, դո՞ւ, ինչքանո՞վ ես մեղավոր, որ քո որդիները՝ Հա-
միդը, Թալեաթը, մյուս ձեր բոլոր որդիները եղևնազործ են:

— Ուրդին մեղավոր չէր լինի, եթե ինքն էլ միևնույն կերպով չգոր-
ծեր, եթե ինքն էլ չշարունակեր իր պապերի բարբարոսությունը, — օր-
տախտանում է սյունյաց արհեստիպետը:

ՇԱ. ԿՐԿՐՆ ՏԱԹԵՎ

Արժմանիկցի է. Մանուշարյանի «Պատմությունում» նշվում էր, որ
Բաֆֆուն մինչև Տաթև են ուղեկցել Մեսրոպ Տեր-Հարությունյանի հա-
րազատներից Դարբիկ Մանուշարյանն ու Արժմանիկի տանուտեր Գրի-
գոր Օհանջանյանը: Իմ հաշվարկով վիպասանը Տաթև է հասել հոկտեմ-
բերի 12-ին, ապա իր ուղեկիցներին պատվիրել՝ «Մեսրոպ Լահանայի»
կհայտնե՛ք, որ նրա հյուրը գրույ Բաֆֆին էր»:

Ըստ երևույթին, վիպասանը թաքցնում էր իր գրական անունը, որն
արգեն մեծ հռչակ ուներ Ձանգեղուրում, որպեսզի խուսափեր սյունեցի-
ների հյուրասիրության զոհը դառնալուց և ժամանակը ավելի նպատա-
կասլաց ռոտագործեր: Այս առումով զգափանցի Արտաշես Մատուրյանը
Բաֆֆուն հանդիպած իր հոր հուշագրությունները մշակելիս հաշվի չի
առել այս հանգամանքը, և տեղիք է տվել մի շարք թյուրիմացությունների:

Ըստ նախնական ծրագրի, վիպասանը պետք է ճանապարհորդու-
թյունից հետո առանձնանար Տաթևի վանքում և այնտեղից «Մշակին»
ուղարկեր «Դավիթ-Քեկի» շարունակությունը, միևնույն ժամանակ նյու-
թեր հավաքեր «Նամասալի մելիքություններ» աշխատության համար:

Ինձ ես ձգում էր Տաթևը: Տաճարի պատին Բաֆֆու քառասուղի պատ-
մությունը ինձ հայեգիստ չէր տալիս: Երազումս տեսնում եմ տողերը,
բայց ոչ մի կերպ չեմ կարողանում ընթերցել այն: Քառասուղի տակ
պարզ երևում է ձեռագիր «Բաֆֆի» ստորագրությունը: Իսկ Դարբասի

դեպքը, հետագու ճամփորդությունը: Շտապում եմ օր առաջ հասնել Տաթև:

Թափի լեռնանցքում ես հիանում եմ ոսկե աշունով: Այս մի քանի օրերին տեքենները լրիվ դեղինով են ներկվել: Նրանք գլխե՞ն, որ մեռնում են:

Ընդամենը 30 տուն ունեցող Տանձատափը, որտեղ հիմնականում մեծածառակներ են ապրում, հաղիվ է պահպանում իր գոյությունը: Մեկ ուսուցիչով դպրոցը 5 աշակերտ ունի: Սո. Սրբելյանը գյուղի անունը հիշատակում է 9-րդ դարի մի մագաղաթի վրա հայտնաբերած ընծայագրի առիթով, որտեղ հայտնվում է, որ Սյունյաց դահերեց իշխան Աշոտը մի շարք գյուղերի հետ սուրբ եկեղեցուն է ընծայում նաև Տանձատափը: Դարեր շարունակ Տանձատափը հռչակված էր իր բրուտանոցներով: Այստեղ էին ապրում Սյունիքի լավագույն բրուտները, որոնց գործերը վարդաբույս էին եկեղեցականների ու իշխանների տները: Վերջին բրուտները Սողոմոն Թանգյանն ու Գևորգ Հակոբյանն էին, որոնք աշխատեցին մինչև 1960-ական թվականները: Նրանց որդիները արհամարհեցին արդեն գնահատում չունեցող հինավուրց արհեստը:

Գյուղի թանգարանի վարիչ Նիկոլայ Գևորգյանը հիշեց տաճարի պատահանի տակ ծեփին թողնված քառատողը: Բայց որ այն Բաֆֆուն էր պատկանում, առաջին անգամ էր լսում:

— Իմանալի, ծեփի այդ մասը կպահեսի, չէի թողնի որ քանդեն, — ափսոսանքով ասաց նա:

— Բայց քառատողի տակ անտեր կար, չէ՞:

— Այո, բայց ինչ իմանամ, որ հենց վիպասան Բաֆֆուն է պատկանում այն:

— Կարո՞ղ ես հիշել, — անհամբերությամբ հարցրի ես:

— Ժամանակ տուր՝ հիշեմ: Թանգարանի վարիչը մտորումների մեջ ընկավ: Ախր միշտ արտասանում էի, գիտեի անգիր... ոչինչ, կհիշեմ:

«Ասում եմ՝ մաղդուն մոխի շուղ է հարկավոր,

Կամ ծագումով ագնիլ ծնող է հարկավոր,

Այդ բոլորը ոչինչ,

Լոկ գիտություն է հարկավոր»:

Թե ինչու Բաֆֆին ըստ նախնական ծրագրի չի մնացել Տաթևում, մեզ մնում էր միայն գուշակություններ անել: Նախ՝ հունիսի 25-ից սկսած վիպասանը ճանապարհորդել էր Արցախյան և Սյունյաց աշխարհներում ու ծրագրածից շատ ժամանակ ծախսել: Տաթևում մնալու դեպքում պետք է ձմեռն այստեղ անցկացներ, որն իմաստ չէր կարող ունե-

նալ, որովհետև վեպի նյութերը ձմանը Տաթևից անհնար կլինեին պարբերաբար և ժամանակին Թիֆլիս հասցնել: Մյուս հանգամանքը, հաղտահարար, ֆինանսական սուղ վիճակն էր: Տաթևից սկսած Բաֆֆին խոսափում էր ձի կամ ուղևոր վարձել: Բացի այդ, Սյունիքը առանց նախընտանի, Գողթան ու Արենիք գավառների անհնար էր պատկերացնել, իսկ որ Դավիթ-Քեկի գործունեությունը շատ անգամ էր տեղի ունեցել այս գավառների հետ, պատմական փաստ էր: Ուրեմն, Բաֆֆին պետք է շարունակեր ուղևորությունը: Մյուս կողմից էլ ընտանիքի՝ կնոջ ու որդիների նկատմամբ կարոտն էր և նրանց իր հետ Թիֆլիս տանելու վաղեմի բող-ձանքը: Այնպես որ ես Տաթևից շտապում եմ հասնելու Դարբաս: Թվում է, թե Բաֆֆին այնտեղ է ու ես ուր որ է կհասնեմ նրան:

ԾԲ. ՀԵԹԱՆՈՄՆԵՐ

Եթե Բաֆֆին Որոտանի կիրճով անցնող կարճ ճանապարհով Հարժիքից Դարբաս է հասնում, ապա ես ստիպված էի ժամանակակից առֆուլտապատ ճանապարհներով մի հսկա պտույտ գործել:

Մեր զապիկը հանկարծ փոխեց ձայնը, փրթփրթաց ու կանգ առավ: Մինչ վարորդը մեքենայի անսարքություն էր դրալված, ես որոշեցի մոտակա բարձունքի կատարից դիտել շրջապատը: Ապառաժները շրջանցելով բլրի մյուս կողմում հայտնվեցին ու քիչ հեռվում խոտերի հետևից եկող շշուկներ լսեցի: Մածուկ մոտեցա ու թիփերի հետևից նայեցի: Զորս հոգի կանայք, որոնցից երկուսը մեծահասակ էին, երկուսը՝ 25-ից 30 տարեկան, մի մեծ, փայլվուն ու ծայրը կլոր քարի մոտ ուղում էին ուժով հանել ջահել ու գեղեցկատես աղջկա շորերը: Վերջինս դիմադրում էր ու լացակումած ասում.

— Դե թողե՛ք, թողե՛ք, ի՞նքս կհանեմ:

Բայց կանայք անզրդվելի էին: Փաշաշելով, արտա մերկացրին աղջկան, հսկա սղջիկ և աղա տիկնիկներին տվեցին զիրկն ու փորի վրա պառկեցրին քարի վրա: Ուղում էի դուրս գալ թաքստոցից ու խանդարել նրանց, բայց մի պահ հասկացա, թե ինչ էր կատարվում: Ես ականատես եմ դարձել պրոտաքարին չբեր հարսի այցելության հինավուրց հեթանոսական ծեսին: Կանանց մոտ հրացան կար: Աղջկային տարագլով խլիզով մեծածառակ կինը, որը վարում էր ծեսը, երբեմն կանգ էր առնում, սևեռում հայացքով զննում շուրջն ու նորից շարունակում: Նրանք ջահել հարսին կուպտորեն հետ ու առաջ էին սահեցնում քարի վրա:

Հիսու թողեցին հարսին, մեծ, համարյա 80 սմ բարձրության տիկ-

ներկեցրել պատկերներն քարին, սկսեցին վառած մոմեր պատել նրանց շուրջն ու մրմնջալ։

— Տղա բերես, աղջիկ բերես, տասր բերես...

Տղա տիկնիկը նստեցրին ավանակին, աղջիկ տիկնիկի ձեռքին ասեղ զրհցին ու նրա ձեռքով սղալին կարեցին ավանակի փալանին։ Կրկին Լարի վրա էին պատկեցնում հարսին և աջ ու ձախ, վեր-վար, հետ ու առաջ շարժում, անընդհատ պտտվում, անեծքներ մրմնջում։ ԽղաՎոր կինը կարմիր խնձոր բերեց, զրեց պորտաքարի ծալքին։

— Տը՛մ-տը՛մ, տը՛մ-տը՛մ, տը՛մ-տը՛մ, տը՛մ-տը՛մ... — անընդհատ էրկնում էին նրանք ու հարսին վեր ու վար անելով հարվածում քարին։ Հարսը համբերում էր, թեթևակի տնքտնքում։

— Մնվի՛, թող ծնվի՛, քեզանից տղա՛ ծնվի,— արագությամբ արտաբերում էր պառավ կինը։ Զահել կինը գոտկատեղին կապած փայտով հարվածում էր պորտաքարին ու ինձ համար շլափող անեծքներ մրմնջում։ Թողեցին հարսին որ ուշքի գա, ապա բոլորն էլ իրար ձևոթից բռնած շուրջպար բռնեցին պորտաքարի շուրջը։ Դանդաղ, մեղմ և կարծես զգուշ փայլերով պտտվում էին սև փայլ ստացած ողորկ քարի շուրջն ու ան-վերջ մրմնջում։ Մեծահասակ կինը անեծք էր արտասանում, մնացած-ները միաձայն երգեցիկ կրկնում էին նրա խոսքերը։ Ավարտեցին ծխա-կատարությունը, ավանակի վրայից ցած բերեցին զանգեզուրյան նախ-շաղարիով խուրչինը, նրա միջից ուտելիք հանելով դասավորեցին գետ-նին փռած գլխաշորի վրա, բոլորն էլ հոգնած նստեցին շուրջն ու սկսե-ցին հաց ուտել։

Ես դանդաղ և զգուշ հետ քաշվեցի ու ցած իջա բարձունքից, հետևից սղախելով կրակոցի կամ հերթական անեծքների հեղեղի։ Վարորդը վա-ղուց վերջացրել էր նորագումն ու համբերությունս ինձ էր սպասում։

ԾԳ. ԸՂՈՒՆԵՐԾ

Հինավուրց Սիսականն ինձ համար մի արտասովոր երկիր էր, որը թևակոխել էր քրիստոնեությունն ու ինչ-որ հրաշքով իր հեթանոսական ծեսերի հետ 20-րդ դարում հայտնվել։ Անցնելով Սիսիանը, կրկին ան-գամ լսում եմ Որոտանի խուլ որոտը։ Ահա և կրկին կապվում եմ Դավիթ-Բեկի ժամանակների հետ։ Հինավուրց բերդի երեք կողմերը զահավեժ ժայռեր են։ Զոր ու ամալի լեռան գագաթին պահպանվել են ահարկու և տպավորիչ միջնաբերդի պատերը։ Վերհիշում եմ Դավիթ-Բեկի ջոկատի կողմից բերդի պաշարման Չամչյանի նկարագրությունը. «Դիմելով իշա-ջորդ ամի ի վր. որոտնայ՝ պաշարեցին զայն. և ի շորորդդ ուտուր պա-

շարմանն՝ որ էր տոնին ծաղկազարդին, մինչդեռ պատերազմ էին՝ տեղաց յորդ անձրև և զի ի կողմն պարսպին խախտեալ էր, յանձրևոյ անտի տամկացեալ կործանեցաւ. յայնժամ մտեալ հայոց ի ներքս՝ սրախողխող կոտորին զամենայն բնակիչս քղբին՝ բայց ի քրիստոնեից»։

Ցավոք, բերդի գրավման նկարագրությունը տեղ չի գտել Բաֆֆու վեպում։ Ե. Լալայանը իր ճանապարհորդության ժամանակ, բերդի տա-րածքում տեղահան արված տապանաքար էր աեսել. «ԱՅՍ է ՀԱՆԴԻՍ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ԱՐՔԱՅԱԶՈՒՆ ՍՄԱՍՍԱՅ՝ ՈՐ Ի ԿԷՍ ԱՎՐԵԱՅ Ի ՔՍ ՓՈՒՆՑԱՎ ՅԻՇԵՅԻՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ԹՎ ՊԶԹ (1430)» արձանագրու-թյամբ։

Վաղուդի (հնում Վաղատի) գյուղի մուտքի մոտ, ճանապարհի աջ կողմում հռչակավոր Որոտնավանքն է։ 1931 թվականի երկրաշարժից ավերված վանական համալիրի փլատակները ներկա տեսքով ես շա-րունակում եմ տպավորիչ մնալ։ «Երանելի թագուհի Շահանգուխում... աստվածային մի հիշեցումից մղված,— գրում է Ստ. Օրբելյանը,— շի-նում է Վաղատնի գեղեցիկակերտ ու վաշելաձև վանքը (1000 թ), որը դեռ վաղուց ուխտագիր մարդկանց վայր էր, որովհետև այնտեղ վաղ ժա-մանակներից մի եկեղեցի կար սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անունով, որը կարծես նրա կողմից էլ հիմնադրված էր, հետո վերաշինված Ստեփանոս հոր և սուրբ ճգնավորի կողմից։ Այն բուժում էր թունավոր օձերից խայթ-վածներին...»

Զգիտեմ, հինավուրց ծեսի տպավորությունից, թև ալլ պատճառով վիմագրության յուրաքանչյուր խոսքի հետևում թաքնված հեթանոսական սովորություն, ծես, անեծք կամ օրհնանք էի տեսնում։ Օձի խայթվածից բուժումը ես, հավանաբար, հեթանոսական հին սրբավայրից էր մնա-ցել, որը յուրացնելու փորձ էին արել քրիստոնյա հայրերը։

1007 թվականին Շահանգուխի որդին՝ Սեադան, վանքի համալի-րին ավելացնում է ս. Կարապետ կենտրոնագմբեթ տաճարն ու գավիթը, որտեղ և գտնվում են մոր և որդու տապանաքարերը։ Վանքի հետ է կապ-վում Գրիգոր Տաթևացու անունը, որն այստեղ 1386 թ. լատիներենից թարգմանել է Պետրոս Արագոնացու «Դիրք առաքինությունների» և նվիրել այն իր ուսուցչապետին։ Վաղատնում է ծնվել միջնադարի խոշորագույն մտավորականներից մեկը՝ Հովհաննես Որոտնեցին։

Որոտանի Լորաձոր վտակի հոսանքն է վեր շարունակելիս մեր առջև բաց հովտում մի նորաշեն գյուղ է հայտնվել։ Դա հնում Շվուսեր, այժմ Դարբաս գյուղն է։ Հեշտությունս գտա 90-ամյա Մովսես Անդրեասյանի տունը։ Տան շեմին մի ամրակազմ, 60-ին մոտ մարդու հանդիպելով, խնդրեցի, որ Մովսես հայրիկին ցույց տա։

— Պա յիս ըմ լի... — ասաց նա:

— Դո՞ւք... անցյալ դարի ծնունդ... — տարակուսած արտաբերեցի
ես: Դեմքը լցվեց լայն ժպիտով: — Ես մեր մեծ վիպասան Բաֆֆիով եմ
հետաքրքրվում, ասում են, որ նրա հետ անախորժ դեպք է պատահել ձեր
գյուղում:

— Ձէ, Բաֆֆու հետ ոչ մի բան էլ չի պատահել, — կտրուկ պատաս-
խանեց նա, — այդ մասին ես ոչինչ չեմ լսել: Նա մեր գյուղում չի եղել:

Զգացի, որ սխալ տեղից եմ սկսել ու գյուղի հին ավանդություննե-
րից, նրա գերդաստանից հարցրի: Մովսես Անդրեասյանի նախնիները
Ղարաբաղից են գաղթել: Հարեան գյուղերում գեոնս կենդանի են դար-
բասցիների մասին տարբեր դրույցներ ու ավանդույթներ, որոնցից մեկը
գրի էր առել Ե. Լալայանը. «Տեղական առասպելն ասում է, թե մի անգամ,
երբ Մովսես Մարգարեն գնում է աստծո մոտ, արջը դիմում է նրան, որ
Աստծուն խնդրի իրեն մարդ դարձնել: Վերադարձին Մովսես Մարգարեն
հայտնեց արջին, թե խնդրե՛ր հարգված է, միայն դարբասցի պիտի դառնայ:

— Դեհ, որ դարբասցի պիտի դառնամ, — պատասխանում է արջը, —
էլ ինչի եմ մարդ դառնում»:

Զրույցը մտերմիկ բնույթ կրեց, ու ես հանկարծ հարցրի.

— Մովսես ապիր, ասում են, շատ շուտ, դեռ դու ծնված չէիր, ձեր
գյուղում մի օտարական են ծեծել: Ո՞նց է եղել դա:

— Դե, դա հին գյուղում էր, հիմա մենք տեղափոխել ենք գյուղը:
Գյուղի ծայրին Աբղարենց խաչու տունն էր, էս օտարականը գիշերը գյուղ
է հասնում ու գիշերելու նպատակով էլ տնեցիներին չի դիմում, ուղիղ
նրանց գոմն է մտնում: Առավոտյան ծեղին էս խաչու կինը, որ կովերը
կթելու էր եկել, տեսնում է ակնոցավոր, բեղ ու մորուքով տարօրինակ
օտարականին, կարծում է՝ գող է, որը անասունները տանելու նպատակով
է գոմը մտել, ձենը գլուխն է գցում, ծվծվում:

— Գողը, գողը, եկե՛ք, հասե՛ք...

Կանայք, տղամարդիկ թիերը ձեռքներին հասնում են ու սկսում ծե-
ծել էս մարդուն: Նա էլ ասում էր.

— Ճամփորդ եմ, այ մարդիկ, ինձեից ի՞նչ գող, ձեզ չեմ ուզեցել
ենդուրյուն տալ, գոմում եմ գիշերել...

— Բաֆֆին է եղել այդ օտարականը, — ասացի ես:

— Հա, ասում են՝ Բաֆֆին էր, — մեղավոր տոնով ասաց Մովսեսն
ու պուխը կախեց:

Սխիանում վաղ միջնադարի ամենանշանավոր ճարտարապետական
կոթողներից մեկը՝ Մկրտիչ եկեղեցին զննելուց հետո ծանոթացա բա-

բազործ Աշոտ Սիմոնյանին, որը վանքից ոչ հեռու թեքության վրա իր
որդու համար արտասովոր գեղեցիկ տուն էր կառուցում:

— Հոիփսիմեատիպ այս հին կոթողի կողքին այլ կերպ չի էլ կարելի
կառուցել, — ասաց նա, և իր տուն առաջնորդեց: Տանը յուզաների կտավ-
ների էին կախված՝ բնապատկերներ, դիմանկարներ, առասպելական տե-
սարաններ, որոնց հեղինակը ինքն էր:

— Դե որ Բաֆֆիով ես հետաքրքրվում, հենց նրա հետ առնչվող մի
առասպել պատմեմ, որի ստեղծողը Սիսիանի ժողովուրդն է, — ասաց
վարպետը, — Դարբաս գյուղում Բաֆֆին ուր գնում, ում դիմում է՝ չեն
ընդունում: Գյուղից դուրս է գալիս ու պատահում արջին: Բարև է տալիս
ու հարցնում:

— Որտեղի՞ց ես գալիս:

— Լծեն գյուղից, — պատասխանում է արջը:

— Ինչո՞ւ չես այնտեղ ապրում, — հարցնում է Բաֆֆին:

— Այնտեղ չի լինի ապրել, — դժգոհ ասում է արջը:

— Ավելի լավ է հետ դառնաս, գնաս Լծեն, քան թե Դարբասում
բնակվես, — խորհուրդ է տալիս Բաֆֆին:

Պարզվում է, որ Աշոտ Սիմոնյանի հետաքրքրությունները գեղա-
նկարչությամբ ու շինարարությամբ չեն ավարտվում:

— Ես հաճախ եմ հեռուստատեսությամբ «Մեր լեզուն, մեր խոսքը»
հաղորդումը նայում ու որոշ դիտողություններ ունեմ, — ասում է նա, —
օրինակ, «գարմայր» բառը այնտեղ գեղեցիկ, զարմանալի այլ են բա-
ցատրում, իսկ իրականում «գարմով այրն է»: «Հրակնատ» բառի մեջ
«ատ» մասնիկը հատվածն է, ակը՝ խոռոչը, աչքը: «Գարշապար» բառը
գարշելի մասն է պատկերում, մարմնի հոտ արձակող մասը, Արարատը՝
արար-աշխարհից կտրված լինելն է պատկերում, իսկ Երևանը՝ էրի
ավանն է: — Հավանաբար, դիտնականները անմիջապես ժխտեն՝ թե գիտա-
կան չէ, բայց սրանք ինձ հետաքրքիր թվացին հենց միայն գյուղացու
կերպարը լրացնելու իմաստով:

— Գրեցե՛ք հաղորդաշարի հեղինակին, — ասացի ես, — գուցե նա
կհրապարակի ձեր բացատրությունները:

մինչև 1926 թվականին սալով Թավրիզ գնացինք, այնտեղից էլ Հայաստան եկանք: Մեր ընտանիքից միայն ես փրկվեցի: Այժմ վաստակավոր ուսուցիչ եմ, ընտանիք, թոռներ ունեմ:

93-ամյա Արտո Բալյանը, հակառակ իր դարբասցի հասակակցի, շրջապատված էր թոռ ու ծոռներով, այլ խոր ծերությունը միայնակ էր ապրում:

Նա փորձում էր պատին մեխով նկար ամրացնել, որը նրան ոչ մի կերպ էլ չհաջողվում: Գլուխը շատ էր մոտեցրել պատին, իսկ այդպես մուրճի հարվածին հսկելը անհնար էր: Մուրճը վերցրի ձեռքից:

— Ո՛ւմ նկարն ես կախում պատից, հայրիկ,— հարցրի ես, թեպետ գիտեի, որ հազիվ թե գտնվեր մի հայ, որը այս լուսանկարի մեջ չճանաչեր մեր ազգային ամենասիրելի հերոսներից մեկին՝ զորավար Անդրանիկին:

— Իմ հրամանատարի,— պատասխանեց ծերունին:

Մյուս պատին երիտասարդ զինվորականի լուսանկար էր կախված:

— Սա էլ Պողոս Տեր-Դավթյանն է: Ստեփան Շահումյանն է նրան Բաքվից մեր կողմերն ուղարկել:

— Գյուղում ամենամեծը դո՛ւ ես, Արտո հայրիկ,— հարցրի ես:

— Հա, ես եմ մեծը, մեկ էլ Մաթոսանց Կոստանդը: Նա ինձից 4 տարով մեծ է,— ասաց Արտո Բալյանը և առանց իմ նոր հարցին սպասելու շարունակեց,— երբ Անդրանիկը եկավ մեր կողմերը, ես Անգեղակոթում գիրք էի պահում: Զորավարը հավաքեց մեզ, թե՛ «Միսիանի ժողովուրդ, հանձնվո՛ւմ եք Սուլթանովին», պատասխանեցինք՝ «Ո՛ր, կըռվելու ենք»:

— Դա Շուշիի եղեռնը կազմակերպած նույն քալբաջարցի քուրդը չէ՞:

— Հա, նույնն է, իր ավազակ եղբոր հետ տասնյակ հայկական գյուղեր ավերեց: Անդրանիկն ասաց, թե՛ «Պայմանագիր կա, ըստ որի զուր պետք է 100 հեծյալ տաք, որ Շահումյանին օգնության հասնեմ»: Եվ ասաց. «Ես գնացի, զուր ղոշաղ կացեք»: Անդրանիկը երեք թնդանոթ էր բերել Սիսիան և Սերս գյուղից թոփշի Սիմոնին: Քաշալ սարի կողմից 35 հազար թուրքեր էին եկել, բռնել Սիսիանը: Տեր-Դավթյանն էր ղեկավարում պաշտպանությունը: Գիշերը լճակի մոտ ես մի մարդ բռնեցի: Ասում եմ՝ «Ո՛վ ես, ո՛ւր ես գնում», թե՛ «Քուրդ եմ»: Հրամանատարի մոտ եմ տանում: Պարզվում է, որ թշնամու սուրհանդակն է, Նախիջևան է

գնում, որ նրանց զորքն էլ մեր դեմ բերի: Մենք Բրուսի ձորում էինք դիրք բռնել: Երբ մեր թոփը խփեց, թուրքերի մեջ խուճապ ընկավ: Մեր հրամանատարը ձեռքից վիրավորվեց: Թուրքերն ուղում էին մեզ կոտորեն, հետո խորհրդային իշխանության վրա գնան, բայց դեմն առանք: Ե գնդացի խլեցինք: Դրանք թուրքի «գիկի դիվիզիան» էր խլել ուսաներից: Շամխորի մոտ հանկարծակի հարձակվել էին Ղարսից, Սարիղամիշից վերադարձող ուս զինվորների վրա, բոլորին կոտորել ու վերցրել զենքը: Հետո Հաջի Խալիլի կարգադրությամբ Նախիջևանից մի ջոկատ եկավ, դրանց էլ քշեցինք: Այդ կովում Տեր-Դավթյանը վիրավորվեց: Շատ ճարպիկ, գիտակից մարդ էր, իսկական հեղափոխական:

— Արտո հայրիկ, իսկ Բաֆֆու մասին ի՞նչ գիտես: Մեծ մարդիկ պատմած կլինեն:

— Հա՛, լսել եմ: Ուրեմն մեր եկեղեցու մոտ գյուղացիների հետ զրուցում է, հնությունից հարցնում: Խաչի Աղասյանը կասկածելով, ասում է՝ «էս մարդը հենց ա Բաֆֆին լինի...»: Բաֆֆին լսում է, ժպտում, թե՛ «Զէ՛, չէ՛, ես Բաֆֆին չեմ, ես Մելիք-Հակոբյանն եմ»: Հնավայրերը տեսնելուց, գյուղի մեծերի հետ զրուցելուց հետո Բաֆֆին Խաչու տանն է հյուրընկալվում: Քուրսու ժամանակ է լինում: Մոթալի պանիր, ձու, թոնիրի ճաշ են հյուրասիրում: Առավոտյան ճանապարհվում է: Սալվարդ տանող ճանապարհին Մեծ աղբյուրի մոտ Բռնակոթ գնացող մի մարդ է հանդիպում, նստում են, հաց ուտում: Բաժանվելիս Բաֆֆին պատվիրում է, թե՛ «Կգնաս, կգտնես բռնակոթցի Խաչանին, կասես՝ «Լավ էիր բռնել Բաֆֆուն, բայց ձեռքիցդ բաց ընկավ»: Էս մեր Խաչին հենց լսում է, խկույն Սալվարդ է մեկնում, այնտեղ էլ հանդիպում իր սիրելի գրողին ու նեղացած ասում. «Ինչո՞ւ ինձ շասացիր, որ Բաֆֆին ես»: Գրկախառնվում են: Խաչին ասում է. «Քո գրքերը կարդալիս քեզ այլ կերպ էի պատկերացնում, դրա համար էլ չճանաչեցի, չնայած խոսքերդ զրածիդ շատ էին նման»: Բաֆֆին Սալվարդ գյուղում երկու օր մնում է, հետո Բիշնազ (հնում՝ Միջնաակ) լեռնանցքով դեպի Նախիջևան գնում:

Լեռից ծերունին, զլուխը թեքեց, մտածմունքի մեջ ընկավ, ապա ասաց.

— Էսքանը, էլ ուրիշ բան չեմ լսել:

— Հայրիկ,— ասացի ես,— հարազատներ չունե՞ս:

— Ունեմ,— ուշացումով, առանց ինձ նայելու պատասխանեց նա, տխուր ու թախծոտ հայացքը ինձ հառեց,— ունեմ, դասախոս է Երևանի մանկավարժականում...— Հա, մի բան էլ հիշեցի,— աշխույժով ասաց ծերունին,— պատմում էին, որ Խաչին ճանապարհել է մինչև Միջնաակ լեռան դեպի Նախիջևան թեքվող երեսին գտնվող հին աղբյուրը, որի վրա խաչքար է դրված եղել: Զուր են խմել աղբյուրից ու բաժանվել:

Ս. Բարխուդարյանը հիշատակում է աղբյուրի վրա կանգնեցրած Խաչքարի արձանագրությունը. «ՇԼԳ. (1084 թ.) ԿԱՆԳՆԱՔ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՎԱԳԱՅ ԵՎ ՄԱՐԵՄԱՅ», Հինավուրց աղբյուրը այժմ քանդված է, խաչքարը՝ ջարդված։ Ոչ հեռվում կառուցած խորտկարանը վերացրել է հնություն հետքերը։

ԾԵ. ԵՐՆՁԱԿ

Նախիջևանի և Զուլֆայի միջև, ճանապարհի հյուսիսային կողմում մի հսկա լեռ նկատեցի։ Սուր, ատամնաձև սեպերով հսկա ապառաժ էր։ Հիշեցի Սաքսոնական Շվեյցարիայում հսկա ապառաժը, որը լեռնադնացների համար ուխտավայրի էր վերածվել։ Գերմանացի ընկերներս ցույց տվեցին գիրքը, որտեղ նկարագրված էր քարն ու այն բարձրանալու ուղիները ու հաղթահարելու տեխնիկական ձևերը։ Դրված էր նաև, թե որ կողմից, երբ և ով է առաջինը հաղթահարել այն։ Ընկերներին ընտրած ուղին 150 տարի առաջ ոմն էդերման էր հաղթահարել։ Իսկ այս ապառաժը ինչո՞վ է պակաս Սաքսոնական Շվեյցարիայի քարից, որ նրա վրա ոչ մի մարդիկ չի մագլցում, ոչ ոք նրա մասին գիրք չի գրում, հեշտ ու դժվար մագլցելու ուղիները նկարագրում։ Սաքսոնական ապառաժի վրա հազարավոր օդակներ կան սեպված։ Իսկ այստեղ արծիվներն են տիրություն անում։ Իրար միջև բաժանել են ապառաժները ու ամեն մեկը իր գիրքից ներքևի զաշտն է հսկում։

Մարդիկ էլ են լեռները բաժանում։

— Սա մերն է, — ամբողջ հոգով մրմնջում էր վախժորած անցորդը, — իմ պապերինը։

— Սա արգեն իմն է, — ուրախությամբ ճշում է մեկ ուրիշը, — ու հիմա էլ կասեմ ի լուր աշխարհի, որ միշտ էլ իմն էր, և ոչ թե այս գլավուրներինը։

Ասորին, հելլենը, հռոմեացին, արաբը, սելջուկը, մոնղոլը, պարսիկն ու թուրքը եկել են, նայել, հպարտությամբ գոռացել։

— Իմն է...

Բայց լեռների կրծքում ապրող մարդիկ, որոնք հավերժ այս լեռան հետ են եղել ու այլ կերպ չեն էլ պատկերացրել, երբեք կարիք չեն ունեցել գոռալու, համոզելու, որ իրենցն է։ Այս լեռը իրենց հետ է ծնվել։

Անգլիացի ճանապարհորդ Ջոն Նիուբերին 1578 թվականին այստեղով անցնելիս գրել է. «5-րդ օրը Զուլֆայից մեկնեցինք և միևնույն օրը իրևանեցինք մի լավ քաղաք՝ կոչված Նախիջևան, որ մեծ քանակությամբ

կենսամթերք ունի և, մասնավորապես, խաղող, և նույնպես ունի մետաքս։ Եվ Զուլֆայի ու այս քաղաքի միջև կա մի շատ բարձր կլոր ժայռ, շատ նման մի ամբողջի»։

Այդ բարձր ապառաժը հայոց հռչակավոր Երնջակ բերդն է, որն այժմ աղավաղված ձևով Ալինջա-կալա են կոչում։ Բերդի մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս Ստ. Օրբելյանը. «Իսկ նույն (Սիսակի սերնդի) նահապետների կանանցից մեկը՝ Երնջիկ անունով, շինում է խիստ անմատչելի Երնջակ ամրույցը, և իր անունով դավառն ու բերդը կոչվում են Երնջակ։ Բերդում տեղադրում են նաև նահանգի գանձերի և հարկերի տունը»։ Ըստ երևույթին, սա պարզապես շատ հին ավանդություն է, որ գրի է առել պատմիչը։ Դժվար չէ Երնջակ անվան մեջ տեսնել «Երինջ» բառը «ակ» փոքրացնող ու փաղաքշական վերջածանցով։ Հավանաբար, շրջանի ու բերդի անունը էթնիկական ծագում ունի և կապվում է 3—4 հազար տարի առաջ ապրած հայոց նախնիների հետ։ Բերդը հազար ու մի ձևի, տեսքի ասպատակիչներ, պաշարողներ է տեսել։ Պարզվում է, որ բերդը իր անմատչելի տեղերից մագլցողներ էլ է ունեցել։ Օրբելյանը նկարագրելով 913 թվականին արաբ էմիր Յուսուֆի կողմից Երնջակի պաշարումը, գրում է, որ բերդը գրավում է դիշերը «Երկաթե ճանկերի հարմարեցումով անմատչելի ժայռերը մագլցող անձավամուտ և քարազնաց մարդկանց միջոցով»։

Երնջակին տիրել է նաև Դավիթ-Բեկը։

Ճանապարհի ծախ կողմում Հին Զուլան է։ Ըստ Լեոյի Զուլան 12 հազար բնակիչ ուներ և 7 եկեղեցի։ Զուլայի բնակիչները անեցիներ էին, որոնք այստեղ էին տեղափոխվել հայոց մեծ մայրաքաղաքի անկումից հետո, իրենց հետ բերելով Անիի կուլտուրան, արվեստը, մշակույթը, ստեղծագործական հանճարը։ Անցնում եմ Զուլայի մոտով ու վերհիշում Առաքել Դավրիժեցու նկարագրած Շահ-Աբասին 1604 թվականի շքեղ դիմավորումն ու հյուրասիրությունը։ Պարսիկ Շահ-Աբասը, շահած Զուլայի հայության ստեղծագործ ուժով և առևտրով, մտադրվում է այս ամենը իր երկիրը տեղափոխել։ Հենց այդ ընդունելությունն էլ, հակառակ սպասածի, տոթի եղավ Իրանի տիրող սոսկալի վճռին՝ Զուլայի, Արարատյան դաշտի և Ղարաբաղի հայության մի մասի բռնի գաղթը Պարսկաստան։ «Հին, գառամյալ Իրանը, հաղիվ մի փոքր կենդանության ուժ հավաքելով իր թևերի մեջ, իր վերջին ահեղ հարվածն էր տալիս Հայաստանին...»

Ստեփանոս վարդապետը՝ այս իրադարձության ականատեսը, գրում է՝

Աչքս կուրանար, շինքս կտառուեմ,
Եեզն Հայաստան, թեղ լսպես լեռներ,

Քե մեռած էի, ինձ երանէ էր,
Քան թէ կենդանի աչքս բան տեսներ:

Ջուղայեցիները արվեստը շմեռավ: Դրա վառ ապացույցն էր թեկուզ 1660 թվականին Սպահանի հայ առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ, հայտնի վաճառական խոջա Զաքար Սահրադյանի կողմից Ալեքսեյ Միխայլովիչ Ցարին նվիրած ադամանդակուռ բազկաթոռը ի նշան հայերի և ռուսների «Ժ քրիստոս եղբայրության և ռուս միապետների կողմից քրիստոնեա ժողովուրդներին ցուցաբերվող հովանավորութեան»: Բազկաթոռն աշտմ պահվում է Կրեմլի գինապալատում: Խեղճ հայեր, թագավոր չունեին, որ նրա համար էլ նման մի գահաթոռ պատրաստեին:

Սակայն, ինչպես Բաֆֆին է ասում՝ պատմությունը կրկնվում է: 300 տարի հետո այն կրկնվեց, այս անգամ արդեն օսմանյան Թուրքիայի ձեռքով:

— Ջուղան այս կողմում է,— դիմեցի հետևի նստարանին նստած տարեց կնոջը:

— Հա՛, տղա ջան,— պատասխանեց նա,— ինքս Ջուղայից եմ: Քեզ ի՞նչն է հետաքրքրում:

— Ամեն ինչ: Հին գերեզմանոցը:

— Է՛, գերեզմանոցը..., մարդս մեռավ՝ չթողեցին մեր գերեզմանոցում թաղենք:

— Ինչո՞ւ:

— Ասում են՝ վերևի հայոց գյուղերը տար, ուր ուզում ես՝ տար, այստեղ չենք թողնում:

Դե ինչ, Դ. Ախունդովի, աղբբեջանական մյուս գիտնականների ձեռնարկած գործը իրականանում է: Որոշ ժամանակ անց կասեն՝ տեսե՞ք, հայերից ոչ ոք այստեղ գերեզման չունի, որովհետև հին Ջուղան արաբական է, ուրեմն և՛ աղբբեջանական: Ախունդովի, Բունիաթովի, Գեյուշևի և մյուսների նման գիտնականների համար Կովկասյան Ալբանիայի Քուռ գետի երկայնքով ձգվող սահմանները արդեն այնքան «առածգական» են դարձել, որ ձգելով կարելի է ոչ միայն մեծ Հայքի ողջ տարածքը իրենց մեջ առնել, այլև մինչև Բեյրութ, Կահիրե, Լոս Անջելես էլ հասցնել:

Քիչ հետո երևում է Ջուլֆա քաղաքը: 1603 թվականին ճանապարհորդ Ջոն Փարթալը լինելով Ջուլֆայում, գրում է, որ այն առևտրական կենտրոն էր և 10 հազար հայ բնակիչ ուներ: Նշում էր քարաշեն և գեղեցիկ տները: Ազուլիսի երկսեռ դպրոցի ուսուցիչ նշանակված Բաֆֆին 1877 թվականի հոկտեմբերին Ջուլֆա է գալիս, որպեսզի դիմավորի Քավրիզից այստեղ եկող իր ընտանիքի անդամներին: Սակայն բռնկված

ծախտախտի պատճառով Ջուլֆան մեկուսացվում է, և Բաֆֆին ստիպված 15 օր մնում է Ջուլֆայում: Այդ օրերին քաղաքը լցված էր Արևմտահայաստանից եկած հայ փախստականներով, որոնց հետ զրուցելով, վիպասանը գրի էր առել Աղբակի ու Ջալալեղզիի ավազակաբարո ցեղակիցների արշավանքների մանրամասները: Այստեղ էլ ծնունդ առավ «Ջալալեղզի» վեպը:

«Նվ թող անիծյալ լինեն երանք, որ սովորեցրին մեզ բարի լինել, ճեղքեցին լինել, համբերող լինել...»

Բաֆֆին լսում էր փախստականներին, մտովի ճանապարհորդում հայոց այրվող, թալանվող բնակավայրերով: Ձեռքի գրիչը սուր էր դառնում Սահրատի ձեռքին, փորձում ազատագրել Հայաստանը:

ԾԶ. ԱԶԱ

Ավտոբուսի մեջ տեղս խիստ անհարմար էր շրջապատը զննելու համար, ու չնկատեցի դեպի գյուղը թեքվող ճանապարհի ցուցանակը: Հույսս կապել էի բարակ-երկար վզով ու զարմանալիորեն փոքր գլուխ ունեցող մարդու հետ, որը դեռևս ավտոկայանում խոստացավ նախապես զգուշացնել Աղա հասնելու մասին: Կասկածելով, որ անցել ենք, հարցրի հարևանիս: Փոքրիկ գլուխը ափսոսանքով թափահարեց, որը ներողություն պես մի բան էր արտահայտում: Խորհուրդ տվեց Օրդուբադ հասնել ու այնտեղից ավտոբուսով հետ գալ: Բայց ես ցած իջա: Քայլերն ու մտածելը ավելի լավ է: Յ կմ ճանապարհը առողջարար է, մանավանդ, որ քայլելու կարելի էմ զգում: Նրկու կողմում չոր ու ամառի բլուրներ են: Ավտոմեքենաները սրընթաց անցնում էին: Նայում էի կտրտված, մաշված լեռներին: Հողմը, անձրևը անընդհատ փոփոխում են նրանց տեսքը, պլաստիկական նոր ձևեր տալիս:

Վերևից արևը այրում էր ամեն ինչ: Ազուլիսի ճանապարհը Բաֆֆին ես այս տափաստանով էր անցել ու տեսել այս ամենը: Դա սփոփիչ հանգամանք էր: Տարբերությունն այն էր, որ անձրևոտ օր էր, իսկ ասֆալտի փոխարեն՝ իշոտ ճանապարհ:

«Նիտառաղը (իշխան Շահումյանը) էլում էր իր ձիւն ետեքին Օրդուբադ տանող ճանապարհով և այնքան զբաղված էր իր մտքերով, որ կարծես չէր նկատում անձրևի տառափը, որ մանր, փաշիանման կարիկներով մաղվում էր երա վրա»:

Թեքվեցի գյուղ տանող ճանապարհով: Պողատու ծառեր հայտնվեցին: Մարափս մարելու համար շուր փնտրեցի: Հագիվ մի շուր գտա, որը վեց տեղից կտցահարված էր: Ուշ գարնան անապատից ցրտահարու-

Յշունը այստեղ ևս արել էր իր սե գործը: Թռչունների համար ևս աղետաբեր տարի էր սպասվում: Գիւան (Գողթն) գետի վրա հնգակամար հինավուրց կամուրջը Ազա գյուղը կապում է Դերի (տերտեր) հետ: Կամուրջ բառն այստեղ իրոք արդարացվում էր գեղեցիկ կամարաշարով: Բարձունքի վրա երևում էր պաշտամունքային շինութիւն հետքեր: Բարձունքը պատած էր վարդազույն հսկա սալաքարերով: Գյուղի տները հիմնականում հում աղյուսից էին կառուցված: Երբեմն քարաշէն տներ էին հանդիպում: Աղբրեջանցի երեխաներից վարորդ Սպարտակի տան տեղը հարցրի: Մի երիտասարդ կնոջ ցույց տալով ասացին, որ վարորդի կինն է: Կատյան տուն առաջնորդեց: Աղյուսաշէն տուն էր, որին խողովակասյունաշարերով արահ էր ավելացվել: Սպարտակի մայրը՝ 75-ամյա Վարսենիկը նրատած թախտին թոռներով էր զբաղված: Նա պատմեց, որ ավագ որդին ու աղջիկները հեռացել են գյուղից և Երևանում են բնակվում, իսկ կրտսերը՝ Սպարտակը գյուղում է մնացել:

— Գյուղը դատարկվեց, — գտնու՞թյամբ ասաց նա, — բոլորը Գերթով վաճառեցին տներն ու Երևան գնացին: Թե այնտեղ ինչ են գտնում, չեմ հասկանում: Մի անգամ որդուս տուն գնացի, քիչ էր մնում շունչս կտրվեր. 5-րդ հարկում ապրել կլինի՞: Էս մի տղայիս աչքն էլ Երևանի վրա է: Հագիվ ենք պահում: Մեր դպրոցի դիրեկտոր Արտավազդ Սուխանյանը, որը 30 տարի հայկական դպրոց էր պահել, փախկալել, հանկարծ իր տները վաճառեց Սալեհին ու Երևան մեկնեց: Գյուղի ամենաշքեղ տունն էր՝ բաղնիքով, խոհանոցով, նկուղով, մեծ ալգիով: Տան նոր տները ճանապարհելիս ասաց, թե՝ «եթե փռմանես, կգաս, կեսը կգիշեմ ու հարեան-հարեան կապրենք, քո տունն է, չէ՞»: Մի տարի շանցած Արտավազդը հետ եկավ: Սալեհի կինը դարպասից ներս շփողեց: Թե՛ չեմ ճանաչում քեզ: Արտավազդը կրկնակի փող առաջարկեց: Տան նոր տները ծաղրեց, թե՝ «Այս տանը որ միլիոն էլ տաս՝ չեմ գիշի, սա գին շունի»: Խեղճ մարդը մի տարի էլ չապրեց, կարոտից մեռավ: Իմ հասակակիցներից ով գնացել է, չի դիմացել, մահացել է: Ես առանց մեր գյուղի մի ամիս էլ չեմ մնա: Դերեցի Արտո Հակոբյանը իր տունը ծախեց ու գնաց: Կամրջի մոտ էր տունը: Երկու ամիս հետո վերադարձել էր, կամրջի բազրիքին նստել ու իր տանն էր նայում: Կարոտից գժվեց խեղճ մարդը: Գիշեր-ցերեկ աչքը չէր կտրում իր տնից: Կամրջի վրա էլ հանկարծամահ էր եղել: Վերին գյուղերում աղբրեջանցիները հիմա հայերի տները չեն էլ գնում: Ասում են՝ ինչո՞ւ գնենք: Երբ միևնույն է, թողնելու եք, հեռանաք: Զրի կվերցնենք: Մատերը առանց կոպեկ անգամ ծախսելու տան տիր են գառնում:

Մեքենան հոնգաց ու արգելակեց տան մոտ:

— Սպարտակը եկավ, — ասաց Կատյան:

Ցրիվ մազերով, ամրակազմ 40-ամյա տղամարդ էր:

Արագ մեր զրույցի մեջ մտավ:

— Էհ, մի երեք տարի հետո էլ ես եմ գնալու գյուղից: Սա կյանք չէ: Կիրակի օրն էլ եմ աշխատում: Հանգիստ չկա: Դաշտից ցորեն տեղափոխելը պրծանք, շունչ չքաշած՝ տուկավորման են ուղարկել: Հիմա ծղոտ եմ տեղափոխում:

— Բայց ծնողներդ չեն ուզում, — ասացի ես:

— Դե, նրանց պատճառով եմ մնացել:

Սպարտակը երեք տարի ժամանակ է տվել ծնողներին:

— Տունը չեմ կառուցում, — ասաց նա, — ո՞ւմ համար կառուցեմ: Վաճառելու՞ համար: Ոչինչ չեմ անի: Դարձավ կնոջը, — մի նիհար, բարակ տղա չեկա՞մ, պետք է տախտակ բերեր...

— Մեր դպրոցում այս տարի առաջին դասարան է բացվելու, — ասաց Կատյան, — յոթ տարեկան մի 4—5 երեխա կա գյուղում: Բիստի, Փարակալի, Ցղնայի դպրոցները երեք տարի առաջ են փակվել:

Կատյան ինձ պատմության ուսուցիչ Սահակ Մնացականյանի տուն առաջնորդեց:

— Տնտեսությունում հաշվապահ էի աշխատում, — ճանապարհին ասաց նա, — մեր զեկավարները շատ փող էին կերել և ուզում էին ամեն ինչ ինձ վրա բարդել: Թողեցի ու դուրս եկա: Հիմա դպրոցում եմ աշխատում:

Ս. Մնացականյանը 60-ին մոտ, ամրակազմ մարդ էր, որը իր տարիքից շատ ավելի երիտասարդ էր երևում: Կինը՝ ուսուցչուհի Սիրանուշ Մուրադյանը գոմեշի մածուն դրեց սեղանին: Զրուցում եմ ու մածուն ճաշակում: Թվում է՝ մածուն ու մածուցիկ բառերը գոմեշի մածնից են գոյացել:

— Ի՞նչն է պատճառը, — հարցրի ես, — ինչո՞ւ նախիջևանցի, գողթների հայերը լքեցին իրենց պապենական երկիրը:

— Ինչքան դատում եմ, — ասաց Սահակը, — պատճառը գյուղերի նկատմամբ սխալ քաղաքականությունն էր: Գյուղացուն յիարժեք աշխատելու և եկամուտ ունենալու հնարավորություն չեն տալիս:

— Իսկ հիմա՞:

Մեր տնտեսությունում մարդիկ կան, որոնք պայմանագրով հող են վերցրել, տարեկան 5—6 հազար ռուբլի եկամուտ ունեն: Տղաներիս տոում եմ՝ թողնեք ամեն ինչ ու գյուղ եկեք. հող վերցնենք ու մշակենք: Բոլոր գնացողներն էլ Երևանում բանվորություն են անում: Տո, ասում եմ՝ ի՞նչ տարբերություն, արի, քո հայրենի գյուղում այդ բանվորությունն արա: Համ հայրենիքդ կպահես, համ էլ առողջությունդ տեղը կլինի:

— 1967 թվականին մեր դպրոցի առաջին դասարանում ինձ հետ 25 հոգի էին սովորում,— ասաց Կարենը՝ Սահակի կրտսեր որդին, որն ինժեներ էր երևանյան գործարաններից մեկում և այժմ արձակուրդի մեջ էր,— իսկ 1977 թվականին տասներորդը 4 հոգով ավարտեցինք:

— 15 տարի առաջ մեր դպրոցում 30 աշակերտից պակաս դասարան չկար, իսկ հիմա ամեն դասարանին երկու աշակերտ է հասնում,— Կարենին լրացրեց հայրը,— երբեմնի հայաշատ գյուղում հայկական 40 տուն է մնացել, աղբրեջանական 1000 տան դիմաց:

Սահակի հետ դուրս եկա գյուղում զբոսնելու:

— Ահա գետի ջուրը հոսում է անօգուտ,— կամրջով անցնելիս ասաց ուղեկիցս,— զոնե ջրամբար կառուցեին, որ ջուր ունենանք, տանջվում ենք, ոչ ոք չի հոգում: Ամռանը ողջ 2 ամիս ջուր չի լինում:

Պատմական Հայաստանի առևտրական ճանապարհին կարևոր դեր խաղացած այս հրաշագեղ կամուրջը ինժեներական ու ճարտարապետական ուշագրավ կոթող է: Կառուցման թվականը հայտնի չէ, բայց վերակառուցվել է 17-րդ դարում, ապա, ինչպես Ղ. Ալիշանն է վկայում, 19-րդ դարում վերանորոգել է ազուլխսի Ավետ Տեր-Մկրտչյանը:

— Կամուրջը ազուլեցի Ավետիս աղան էր 1848 թվականին կառուցել տվել: Վարպետը մեր գյուղացի Արմենակն էր: Աբրահամ պապն էլ էր մասնակցել կառույցին: Նա 114 տարի ապրեց: Ողջ շաղխը ձվով էին պատրաստում: Ավետիք աղան հատուկ օղակ էր պատրաստել, ու եթե ձուն անցնում էր օղակով, այն չէին գնում:

— Իսկ Անդրանիկը եղե՞լ է ձեր գյուղում:

— Ինչպես չէ,— աշխուժացավ ուղեկիցս,— տեր Թադևոսի տանն էր մնացել: Մայրս՝ Հայկանուշը, որը 1981 թվականին 90 տարեկան հասակում մահացավ, պատմում էր, որ Անդրանիկի Մյունխեն գնալուց հետո Զուլֆալից թուրքերը Դերի վրա հարձակվեցին: Հարևան գյուղից մեկը եկավ, նախօրոք զգուշացրեց այդ մասին: Ժողովրդի մի մասը Կապուտջուղով Զանգեզուր փախավ: Այնքան բարձր էր տեղը, որ ինքնանուր չէր եռում: Շատերը չդիմացան օդի նոսրությունը: Մյուսները Յղնա, Փարակա փախան: Ասում էին՝ հունձի ժամանակ էր: Դերը հրդեհի մատնեցին, ավերեցին ամեն ինչ: Երբ մարդիկ հետ եկան, տեսան 114-ամյա Աբրահամին էլ են սպանել: Վեց ամիս ազացիները դիմադրեցին թշնամուն: Թուրքերը Դարդանել էին ասում Ազալին, որին ոչ մի կերպ չէին կարողանում հաղթել:

Անցանք կամուրջն ու քայլեցինք Դեր գյուղի փողոցներով: Ուղեկիցս այնուհետև պատմեց, որ դերեցիք ամենեկին էլ համաձայն չեն Արամ Խաչատրյանի կենսագիրների հետ, որոնք մեծ կոմպոզիտորի ծննդավայրը

համառորեն վրաստանի մայրաքաղաք են տեղափոխում: Նրա հարազատները պնդում են, որ Արամը այս գյուղում է ծնվել, 5 տարեկան դառնալուց հետո նոր միայն ընտանիքը Թբիլիսի է տեղափոխվել:

Երբ հետ՝ Ազա եկանք, զսուամյալ մի մարդ, կորացած, փորձում էր մեծ կապոցը տան մուտքից ներս մտցնել, որը նրան ոչ մի կերպ չէր հաջողվում: Այդ պահին նա իրենից շատ անգամ մեծ բեռ կրող մրջյունի էր նման, որը փորձում էր փոքրիկ անցքով ներս տանել այն: Օգնեցի ծերունուն: Նայեցի աչքերին. տխրության, մենության ծով էր...

— Մամիկոն հայրիկը 90 տարեկան է, մեն-մենակ է մնացել: Ասենք, մի արտաոց բան չկա գրանում,— ասաց Սահակը:

ԾԷ. ԱԳՈՒԼԻՍ

Մերկ, ապառաժոտ ու անշունչ լեռների արանքում հանկարծ օազիսներ են հայտնվում: Ես արդեն փորձում եմ պատկերացնել Ազուլխսը, ուր 1877 թ. հոկտեմբերից մինչև 1879 թ. կեսերը Բաֆֆին որպես մանկավարժ աշխատել է տեղի դպրոցում: Մտապատկերիս մեջ արդեն դառափաղարի լուսանկարներ են: Թվաց՝ շփոթում եմ նկարները: Այս մեկը Ազուլխսը չէ: Երեկ Շուշին է՝ մինչև հրկիզվելը: Ինչո՞ւ եմ շփոթում: Ա՛խ, ճակատագիրը... Նույն հրդեհն ու ավարը, եղե՛մն ու թալանը...

Մյուսաշարերով պայտաները կա՞ն: Սրագմբեթ վանքերը կա՞ն:

«Ես չկամեցա Թիֆլիսում մնալ, երբ Ազուլխի հոգեբարձությունից հրավեր ստացա: Ինձ միշտ սիրելի էր հեռու մնալ Բաղրամի աղմկալի կյանքից և գյուղական պարզ ու խաղաղ մի աճկյունի մեջ ապրել: Ազուլխսը իմ այս ցանկությանը համապատասխանում էր: Այստեղ կարող եմ փոքր-ինչ շունչ փաշել և հանգստանալ անցյալ հոգեաժողովուրդիս»:

Ազուլխսը այգիների մեջ թաղված սովորական գյուղ է: Տեղ-տեղ՝ հում աղյուսից, տեղ-տեղ՝ թերթաքարերից միահարկ տներ: Զախ կողմում բարձր հարթության վրա աղյուսաշեն եկեղեցական համալիր երևաց: Պարիսպը չթրծված աղյուսից էր, ինքը՝ համալիրը՝ թրծած բաց շագանակազույն աղյուսից:

Մեքենան կանգ առավ: Ճանապարհը փակ էր: Ես դեպի եկեղեցին քայլեցի: Շուրջը հսկա ընկուզենիներ էին: Ոչ հեռվում թեքության վրա Ազուլխի երբեմնի վեհաժողովան փլատակներն էին, որ 1919 թվականից մնացել են մինչև հիմա: Ողջ համալիրը քիմիական պարարտանյութերի պահեստի էր վերածված: Կիսաքանդ պատի վրա բարձրանալով, տանիքին հայտնվեցի: Եկեղեցին 6 հզոր սյուների վրա հենված եռանավ բազիլիկ էր, որն ավարտվում էր 8-անիստ գեղեցիկ գմբեթով: Ամառային

կամ սբ. Նշան եկեղեցին կից էր հիմնական եկեղեցուն, գավթի դեր ուներ այստեղ և հավանաբար, ժողովների, մեծ հանդիսությունների համար էր ծառայում: Ամառային եկեղեցին փաստորեն, բոլոր կողմերից բաց հզոր սյուների վրա հենված բազիլիկ կառույց էր:

Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ) պահվող մի ձեռագրի հիշատակարանում գրված է Մահտեսի Ազարիայի մասին, որը ձեռք է բերել հին գրագիրը և նվիրել Ագուլիսի Դաշտ գյուղի սբ. Նորորդություն և սբ. Նշան եկեղեցիներին: Հիշենք, որ այս Մահտեսի Ազարիային հանդիպել ենք Շենուհայրի կուսանաց անապատի վիճադրություններում:

Մի քանի աղբյուրների վայ գիտնականներ ջանք ու եռանդ չեն խնայում եղծելու պատմությունն ու Նախիջևանի երկրամասի հայկական պաշտամունքային և աշխարհիկ հուշարձանները վերագրելու աղվաններին, որոնց միջոցով էլ՝ աղբյուրներից են: Ես կգրեմ ճշմարտությունը, ու կեղծիքը ջրի երես կհայտնվի: Իսկ եթե տեղի աղբյուրների բնակչությունը կուրորեն հավատում է այդ կեղծ գիտնականներին, որ Զուլայի խաչքարերը իր նախնիներն են կերտել, որ ագուլիսյան հրաշակները վանքերի կառուցողները աղբյուրներից են, կամ անդրկուրյան աղվանական ցեղերը, ապա այս համեստ աշխատությունը նոր լույս կսփռի ճշմարտությունը վեր հանելու և ամեն փաստ իր տեղը դնելու համար:

Վարորդին խնդրեցի շրջանցող ճանապարհով՝ Վերին Ագուլիս գնալ: Իրար հետևից իմ առջև հայտնվեցին Ագուլիսի շքեղ եկեղեցիներն ու վանական համալիրները: Սկզբում թեքության վրա երևում են սբ. Աստվածածին վանական համալիրի փլատակները: Վանքը 4-րդ դարում կառուցվել է հեթանոսական տաճարի տեղում: Ապա հայտնվում են սբ. Հակոբ-Հայրապետի, Սահիանոսի, Հովհաննես-Մկրտիչի, Շմավոնի, Քրիստափորի տաճարները, որոնք գեղեցկությամբ ու ճարտարապետական հորինվածքի տաղանդով ասես մրցակցելով իրար հետ, մեզ փորձում են տեղափոխել դեպի անցյալը, Ագուլիսի երբեմնի ծաղկունքը: Ահա և Գողթնի գեղեցկության թագը՝ սուրբ Թովմայի վանքը:

Վանքի առջև Ագուլիսի մեծահարուստ խոշաների ապարանքներն էին ու հասարակական այլ շինություններ: Եկեղեցու դիմաց գետի մյուս ափին Ագուլիսի հուշակավոր մեծ շուկան էր արևելյան ու եվրոպական ապրանքների ճոխությամբ: Առավոտները առևտրականների ու արհեստավորների հպարտ աղջիկներն ու տղաները շտապում էին եկեղեցուն կից դպրոցը: Նրանք գիտեին՝ արդյոք, որ իրենց հայ մեծ վիպասանի աշակերտները լինելու երջանիկ բախտն է վիճակված:

«Ես կենում եմ Թումա առաքելու հոյակապ վանքում. երեք սենյակ ունեմ բոլոր պատրաստի պարագաներով հանդերձ, կացարանիս լուսա-

մուտները երկու կողմից ես նայում եմ ծառագարդ պարանգների վերա: Վաճճի գավթումն է նաև տղայոց դպրոցը. այստեղ է կենում և վանահայրը,— հայր Սուրենյան վարդապետը, որը միանգամայն թե փոխառանգորդ է, թե տեղվույս երկսեռ դպրոցների տեսուչն է, այլև դասեր ունի աշխարհագրությունից և բնոգիտության պատմությունից: Հայր Սուրենյանը մի երիտասարդ կռնավոր է, որ վարդապետական վեղարի ներքին պանպանել է ուսանողի և գիտնականի մաքուր բնավորությունը, շատ եռանդոտ և ազնիվ մարդ է:

Ես ընդունել եմ տղայոց և օրիսդաց դպրոցների բարձր դասարանաց հայոց լեզվի և հայոց պատմության դասերը, շաբաթական 24 դաս ունեմ»:

Բաֆֆին Ագուլիսում ձեռնարկում է «Գողթնեցոյ լուսավորչական քննություն» հիմնադրումը, նպատակ ունենալով ժողովրդի շքավոր դասից ուսուցիչներ պատրաստել և գրքեր տպագրել ու ձրի բաժանել շքավորներին: Դա Ագուլիսում Բաֆֆու գլխավոր նպատակներից մեկն էր, որը երևի հանգանակություններ հավաքելու գործում զօվարությունների պատճառով չիրականացավ:

Եկեղեցին, ըստ ավանդության, առաջին դարում հիմնել է Թադևոս առաքյալը: Հին եկեղեցու տեղում ագուլիսցիք 1671—75 թվականներին նորն էին կառուցել, որը, անշուշտ, կարևոր տեղ ուներ հայկական կառուցողական արվեստի մեջ: Նաղաշի որմնակարները իրենց հերթին հայկական միջնադարյան մոնումենտալ զարդարվածքի մեջ նոր խոսք են: Թմբուկի զարդամոտիվների մեջ առանձնանում են վեցթևանի քերտվածները:

Բաֆֆին շատ անգամ է հիացել ուշ միջնադարի հայ մեծ վարպետի հանճարով: Ամեն առավոտ գրողը տաճար էր մտնում ոչ այնքան աղոթելու կամ ագուլիսցիներին ցույց տալու իր հավատը (նա հեռու էր այդ մտքից), այլ կրկին ու կրկին զգալու ներդաշնակությունը, հաղորդակցվելու պայծառի հետ ու միշտ լավատես լինելու: Այդ տրամադրությամբ էլ մեծ գրողը մտնում էր կից քարավանատունը, որը տրամադրվել էր վարժարանին:

«Եվ այսպես, ես ամեն օր կեսօրից հետո ազատ ժամեր ունեմ իմ առանձին գրավոր աշխատություններով զբաղվելու, որոնց մեջ գտնում եմ իմ գլխավոր միխթառությունը: Տեղվոյս հասարակությունը բավականին համակրական է, չնայելով, որ գյուղում եմ ապրում, քայքայված կրթյալ քաղաքացու կյանք եմ վարում. նրանց ընկերությունը ոչ սակավ զվարճություն է պատճառում ինձ: Գլխավորն այն է, որ բավականին խաղաղասեր և ազնիվ մարդիկ են»:

Վանքի տարածքում փնտրում եմ Դավիթ-Բեկի հավատարիմ զինակիցներից մեկի՝ Մելիք-Փարսաղանի տապանաքարը, որին դավաճանաբար սպանել էր Ազուլխի քաղաքապետի ու Գողթանի տեր Մելիք Մուսան։ Մ. Չամչյանը իր «Հայոց պատմության» մեջ նկարագրելով ճակատամարտից Դավիթ-Բեկի հաղթանակով վերադառնալը Ազուլխ, նշում է, որ այնտեղ կային «սառն հազար տունի հայոց»։ Դավիթին, որը իր թիկնապահներով մնացել էր սբ. Թովմայի վանքում, Ազուլխի քաղաքապետը շրջապատում է, պաշարում վանքը։

Վանքի տարածքում բոլոր գերեզմանաքարերը տեղահան են արված ու փորված։

1879 թվականի սկզբներին ազուլխցիների կենսական շահերը պաշտպանելու նպատակով Բաֆֆին պայքարի մեջ է մտնում տեղի վաշխառուական խավերի և դպրոցի «բարերար» ու «հիմնադիր» համարվող աղաների հետ։ Նրանց հակամարտությունից էլ ծնվում է նրա «Ես ֆելիետոնիստ չեմ» երգիծական գործը, որտեղ սուր ծաղրի է ենթարկում ազուլխցիներին։ Ըստ հավանականության, այն գրվել է Բաֆֆու զայրացած պահին, որը հատուկ էր գրողի խառնվածքին։

«Ես ներում եմ և աշխատում եմ մոռանալ այն բոլոր անիրավությունները, որով վարվեցան ինձ հետ իմ թշնամիքը և ֆելիետոնեական անհիշաշարժությամբ ցանկանում եմ, որ աստված նեղու պանեռ այդ ողորմելիներին իրենց մոլորություններից...»

Բաֆֆու այս տողերը գրվել են թավրիզեցիների հասցեին։ Բայց դրանք կարող են վերաբերվել և ազուլխցիներին։

է՛հ, եթե նա կանխատեսեր Ազուլխի ճակատագիրը...

1919 թվականի ամռանը օսմանցիները տեղի մուսավաթականների հետ ազուլխցիներին հավաքում են դպրոցի մեջ, գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին իրենց հարձ կամ կին ընտրում, մնացածներին փակում և հրգեհում դպրոցը, թալանում, ավերում ողջ Ազուլխը։

Թվում է, լսում եմ ողջակեզ լինող մարդկանց կանչերը, օգնություն աղերսող աղաղակները։

Եթե Բաֆֆին կանխատեսեր այս ամենը, երևի կողբար, որովհետև սիրել էր Ազուլխը իր շքեղ պալատներով, եկեղեցիներով, «սառն և մաֆուր աղբյուրներով», որոնց անուշ ղողանջը թնդալով զարկվում էր մերկ ապառաժներին, սահում վեր, ապա ցրվում քաղաքով մեկ, թափանցում մարդկանց հոգիները, երջանկացնում ողջ Ազուլխը։ Կուզենայի, թեկուզ երազում, հանդիպել գրողին ու հայտնել Ազուլխի ճակատագիրը, ասել, որ անունն էլ չկա, ոչինչ չկա՛, չկա՛, չկա՛...

Ասում են, այժմ Ազուլխում 70-ամյա միայնակ մի կին է ապրում, որը միակ հայն է գլուղում։ Նա հայերի հանդիպելիս անիծում է, նախատինքներ թափում, որ չեն պահպանել «հայոց փոքրիկ Փարիզը», Գողթնի աղամանդը։

Հսկա սոսիների տակ ալիսցիները թեյ էին խմում։

Նս մտադիր էի այստեղից Բիստ գնալ։

— Չէ՛, ճանապարհ չկա,— ասաց ուղեկիցս։

Մենք հետ, դեպի Ազա շարժվեցինք։

— Ի՞նչ եք կարծում, ո՞ւմ են այս շինությունները,— դեպի վանքերը ցույց տալով հարցրեց աղբեջանցի մի ընկեր։

— Հայկական են,— հանգիստ ասացի ես,— բայց այժմ ում էլ պատկանեն, համաշխարհային արժեք ունեն և պետք է պահպանվեն։

— Դա ճիշտ է,— ասաց աղբեջաներենի ուսուցիչը,— բայց հայերը չեն կառուցել։

Ուղեկիցս նկատի ունի Դ. Ախունդովի այն կարծիքը, ըստ որի Արցախ-Ղարաբաղի, Սյունիքի ու Նախիջևան-Գողթնի բոլոր պատմաճարտարապետական հուշարձանները աղվանական են, տեղի բնակիչները՝ հայացած աղվաններ։ Պանթուրքիստ գիտնականների ազդեցության տակ գտնվող Դ. Ախունդովին թվում է, թե կեղծելու, հայկական կուլտուրան աղբեջանականին վերագրելու, յուրացնելու հեշտ ու հիմնավոր միջոց է գտել, այն է, ամեն ինչ սկզբում աղվանական համարել, ուստիսի պես ձգել պատմական Աղվանքի սահմանը, հասցնել՝ ուր որ իրենց պետք է։

ԾԸ. ՅՂՆԱՄ ՑԵՂ ԱՆԻՐՅ

Հսկա ընկուզենիների միջից հանկարծ հայտնվեց Յղնան, Լեոնային գետակը քարերին խփվելով, նույն թափով ցած էր սահում։ Հեռվում երևում էր ամպերի մեջ գլուխը կորցրած Ուլուսասարը։

Ուսուցիչ Արամ Դավթյանը ինձ իրենց տուն առաջնորդեց։

— 150 տարի առաջ են պապերս կառուցել,— բացատրեց նա, ցույց տալով հին թաղածածկ նկուղները։ Այստեղ ամեն ինչ շինում էր 18-րդ դարով՝ 2 մետրանոց հսկա տաշտը, բարակ ճիպոտներով նրբահյուս արկղն ու թթոցները, աշխատանքային ու կենցաղային իրերը։ Ձեղնահարկի սենյակներից մեկում երկու մեծագիր նկարներ էին կախված։ Առաջինում պապն էր՝ Եվրոպական փողկապով ու կոստյումով՝ ազգային տարազով կնոջ հետ, երկրորդում՝ հայրը՝ գեղեցիկան հագուստով, Առաջինը վերաբերում էր անցյալ դարի վերջերին, իսկ երկրորդը 1930 թվի

լուսանկար էր: Անաշին տպավորութիւնն այն էր, որ Յղնան քաղաք-
կրթութիւնն անկում էր ապրել:

— ԲաժՖու մասին ոչինչ չե՞ն պատմել գյուղի մեծերը, — հարցրի
ես, գետակի երկայնքով քայլելիս:

— Զէ՛, ոչինչ չեն պատմել, — մտածկոտ ասաց առանց դարձի
մնացած ուսուցիչը, — բայց ճանապարհորդութիւն սիրող վիպասանը
հազիվ թե մեր գյուղը այցելած չլինէր, մանավանդ, որ Ագուլիսը հե-
ռու չէ:

Գյուղի հրապարակում թիւնու ճյուղից հին մեծ զանգ էր կախւած:
— Ամեն երեկո մաքրում էին հրապարակը, հաճաքում ու դիտում
խոյրերի մենամարտը, — ասաց մաթեմատիկայի նախկին ուսուցիչը, —
մեկի պոզերը կարմիր էին ներկում, մյուսինը՝ կապույտ: Իսկ երեկոյան
50—60 հոգի ժորայենց տանն էին հաճաքում, լոտո խաղում, ապա մեծ
սեղան զցում և ընթրում միասին:

Խուսափելով քարակերտ ջրատարի մեջ ընկնելուց, սալահատակած
փողոցով թեքութիւնը դեպի վեր եմ քայլում: Բարձր պարիսպները ընդ-
հատվում են նախշազարդ բռնակներ ու դամբ ունեցող դարպասներով:
Զգացվում էր Յղնայի դարբինների երթմնի մեծ վարպետութունը, ու
նաև սիրը դեպի հայրենի գյուղը, շրջապատը գեղեցկացնելու ձգտումը:
Հանկարծ ավարտվեց փողոցն ու կանաչազարդ տարածքում տուֆակերտ
մի հսկա կառույց հայտնվեց: Հին գյուղի կյանքը քայլ առ քայլ բացում
էր իր մանրամասները:

Բաղիլիկ կառույցի գմբեթի վեղարի մի մասը փլվել էր: Տաճարին
առանձին շքեղութիւն էր հաղորդում հովհարածն վեղարով ու բազում
կամարներով եռահարկ գեղեցիկ զանգակատունը: Հարավային մուտքի
շուրջը երևում էին նույնանման մեկ այլ զանգակատան հետքերը: Մի քեռ-
նատար ավտոմեքինս եկավ ու կանգնեց սլանների արանքում: Բացեցին
դուռը: Տաճարը պահեստի էր վերածվել: Բակում խաղացող երեխաները
թափով ներս մտան ու սկսեցին հատակին ինչ-որ բան փնտրել: Աղբըն-
չանցի պահեստապետը դուռս քշեց նրանց: Երեխաների ձեռքերին ձվեր
ու թռչնի ձագեր էին: Հարյուրավոր աղաճնիներ էին լուսամուտից լու-
սամուտ թռչում ու ծվծվոցներով լցնում տաճարը: Հատակին 10 սմ հաս-
տութիւնը մերս էր կուտակվել: Երեկ ողջ 50 տարի այստեղ ոչ ոք չի
մաքրել: Հատակին, պատերին, ամեն տեղ աղաճնիների բույներ էին՝
ճտերով կամ փոքրիկ ձվերով լցված:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մոտ հին գերեզմանոցն էր, որտեղ իմ
ուշադրութիւնը գրավեցին դամբարանագրերը:

«ԱՄԵՆԱՐԶ ՄՏԱՅ ԴԱՌՆ ՕՐՎԱ ՀԱՄԱՐ, ԾԱՂԻԿ ԲԱՅՎԵՑԱՎ ՍԵՎ ՀՈ-

ՂԻ ՀԱՄԱՐ, ԿԵԱՆՔԻ ՔԱՂՅՐ ՕՐԵՐՍ ԴԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆ ԴՏԱՅ, ՑԱՎԻ ՑԱՆ-
ԶԱՆՔԸ ՄՐՏՈՒՄՍ ՄՏԱՍ, ՀԱՆՅՈ ՈՒ ՄԱՇԵՑ ՄԻՆՁԵՎ ԳԵՐԵՁՄԱՆ, ԹՈՂ-
ՆԵՆՈՎ ԱՄՈՒՍԻՆՍ ՈՒ ՈՐԴԻՔՍ,

ԱՅՅԵՔ ԾՆՈՂՔ, ԱՅՅԵՔ ՍԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԿԱՆ,

Է՛՛ ԶԵՔ ՏԵՄՆԻՆ ԻՆՁ ՄԻՆՁԵՎ ՀԱՎԻՏՅԱՆ»:

Մեկ այլ տապանաքարի կարգում եմ՝

«ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՄԲ ԱՀԱ ԱՆՄԵՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ, ԱՀԱ ՄԱՐԴԿԱՆՅ
ՋՈՂԵՐ, ՈՎ ԱՅՍՏԵՂԻՑ ԱՆՅ ԿԵՆԱ, ՅԻՇԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՎ ՄԿՐՏՈՒՄ:

ԳՆԴԱԿԱՀԱՐ ՋՈՒՅԳ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ԱՆՊԱՐՏ ԱՐԻՆԸ ԼՃԱՑԱՍ ԱՅՍՏԵՂ
ԲՈՂՈՔՈՒՄ Է ՍՈՍԿԱԼԻ ԵՂԵՌԵՆ ԾՆՈՒՆԻ ՏՎՈՂ ՄՈՒՆԳԵԱՍ ԶԱՐԱԳՈՐ-
ՄԻ ՔԱՐԱՅԱՍ ԽՂՃԻ ԴԵՄ:

ԸՆԴ ԱՐՁԱՆ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՆՄԵԻԹԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
ՍԱՀԱԿԵԱՆՑ ՎԱԽԸ. 1909 թ. 23 ՍԵՊՏ. 28 ԱՄՈՑ ՀԱՍԱԿԻ

ԸՆԴ ԱՐՁԱՆ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՆՄԵԻԹԱՐ ՄԿՐՏՈՒՄԻ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
ՂՈՎՏԵԱՆՑ ՎԱԽԸ. 1909 թ. 23 ՍԵՊՏ. 43-ԱՄՅԱ ՀԱՍԱԿԻ»:

— Ովքեր են զույգ նահատակները, — հարցրի նավասարդ Հովհան-
նիսյանին, որը եկեղեցու հարեանութիւնը էր ապրում:

Նավասարդը, կարծես մի կերպ պոկվելով մտքերի հոսքից, անշտապ
սկսեց խոսել:

— Հայրս՝ Ստեփան Հովհաննիսյանը պատմել էր այդ մասին: Յղ-
նայի փոստը նախկինում Ագուլիսից էին ստանում: Շաբաթվա մեջ 2
անգամ գնում էին, ձիով գյուղ հասցնում: Մարտիրոսն ու Մկրտումը,
որոնք նոր էին եկել օտարութիւնից ու երեկ այնտեղից ուղարկած ծան-
րոցների էին սպասում, ստանձնեցին նամակների, ծանրոցների՝ և 500
ոտրլի Յղնա բերելու գործը: Հետ վերադառնալիս հանկարծ դիմակավոր
մարդիկ են կտրում նրանց ճանապարհն ու հրացանների փողերը դիմ
անելով՝ պահանջում 500 ոտրլին: Մկրտումը ճանաչում է Փառակա գյու-
ղում ապրող իր մորաքրոջ որդու ձայնը: Մարտիրոսն էլ մյուսներին է
ճանաչում ու կանչում՝ «Դեռոգ, Արամ, Սարգիս, խելքներդ կորցրե՛լ եք,
ինչ է?»: Այդ պահին էլ պայթում են հրացանները: Հետո են իմանում, որ
փառակեցի տղաները, որոնք հեղափոխական շարժման մեջ էին ընդ-
գրկված, նպատակ էին դրել այդ փողերով կաշառել նախնիների բան-
տապետին ու աղատել կալանավոր մի հեղափոխականի:

— Իսկ ԲաժՖու Յղնա գալու մասին հայրդ ոչինչ չե՞ պատմել, —
հարցրի ես:

— ԲաժՖու՛, — նավասարդը մտածմունքի մեջ ընկավ, — ասպ ասաց, —
չէ, չի պատմել: Բայց ավելի լավ է քեզ տամ հորս տեղերը: — Անդա-

նին գրեց հաստափոր 9 տետրեր:— 1980-ին մահացավ 94 տարեկան հասակում: Կյանքի մինչև վերջին ժամը գրում էր:

Անհամբերությամբ թերթում եմ տետրերը, շտապում նյութեր քաղել գյուղի անցյալից: Նավասարդի հայրը գրում է, որ անցյալ դարում 700 տուն կար գյուղում, իսկ Հայրենական պատերազմի նախօրյակին այդ թիվը 170-ի էր հասել՝ 900 բնակիչներով:

— Հիմա ինչքա՞ն բնակիչ կա գյուղում,— հարցրի ես:

— Հայե՞րը,— հարցրեց նավասարդը,— մի 40 տուն է մնացել, մի-այն տարեց մարդիկ են:

— Բայց գյուղը մեծ է երևում:

— Հա, բա ի՞նչ, արդեն աղբեղանական գյուղ է, անունն էլ են փոխել:

— Ինչպե՞ս, Յղնա չի կոչվո՞ւմ:

— Ո՛չ, Զաննաբ է հիմա...

Ծանր լուսթյուն տիրեց: Երևի նավասարդը մեկ-մեկ մտաբերում է հայրենի գյուղը լքելու մանրամասները, մտովի խոսում, բացատրություն պահանջում, ի վերջո, արդարացյալ խոսքեր գտնում:

— Ինչո՞ւ գնացին:

— Եսիմ,— ասաց նավասարդը,— 50-ական թվականներին հանկարծ սկսեցին քոչել: Մի ժամանակ խոսակցություն կար գյուղի անունը Կոմիտաս դնել, կիսանդրին էլ կանգնեցնել, բայց ոչինչ չստացվեց:

— Կոմիտասը կապ ունի՞ր գյուղի հետ:

— Բա ո՞նց: Նրա ծնողները Յղնեցի էին ու այստեղից էին Թուրքիայի Քյոթապի քաղաքը գաղթել: Նրանց տան պատերը հիմա էլ կան, Սոզոմոնենց Գևորգի տուն են ասում:

Շարունակում եմ թերթի Ստեփան պապի տետրերը:

«1895 թվականի հուլիսի վարդիօր լույս երկուշաբթի սաստիկ անձրև եկավ: Գիշերը զորոզոց, սելավ էր լցվել ձորը, ամեն ինչ ջարդում, առաջն արած քշում էր: Տերդիկենց Գասպարի խանութը, որ շուկայում էր, տարավ: Մի թուրքի, որը այդ գիշեր ավանակին նստած Ուստուպ էր գնում, քշել էր, կորցրել: Հաջորդ օրերին շամփուրներով ցեխաջրի մեջ մեր գյուղացիք նրան էին փնտրում: Սելավը ջրաղացներն ու կամուրջները քանդել, լցրել էր ներքևի բաղնիքը: Հաջորդ գարնանը մեր այգու մեջ խնձորենու բնին փաթաթված մի թուփ չիթ գտանք...»

Ստեփանը մանրամասնորեն հիշում է իր հոր պատմությունները, նկարագրում 18-րդ դարի երկրորդ կեսի Յղնան, աշխարհի հետ նրա կապերը, լավ ու վատ օրերը, հաղթանակներն ու պատմությունները...

«Մի Աստվածածնի պատկերազարդ վարագույրը, որը 7 արշին երկա-

րություն և 4 արշին քարձրություն ուներ, նապոլեոնենց Ակունին կտրվեց տեղ էր, մեծ տաշտի մեջ դրել, լվացել:

— Այ Ակուն, անաստված, ի՞նչ ես արել,— ասել էր Արշավիրը:

— Քո խելքը ինչ է կտրում, Արշավիր, 3 չուխտ պարկ է դառել:

Եկեղեցու դմբեթի խաչը հանողին նախագահը երեք աշխօր է խոստանում:

Յղնայի շուկայում Ավետիսն ու Ակուփը վիճում են, որը հայհոյանքի է վերածվում:

— Ես Ակուփը չլինեմ, թե ձեր ցորենի գեղը շայրեմ,— զայրացած սպառնում է Ակուփը: Սակայն երեկոյան հիշում է իր սպառնալիքն ու մտածում. «Հանկարծ Ավետիսի թշնամիները չգնան հրդեհին գեղն ու իր վրա գցեն»: Ակուփը վերցնում է հրացանը և ուղիղ Ավետիսենց կալատեղը գնում: Մինչև կալը ծեծելը Ակուփը գիշերները հսկում էր իր հակառակորդի գեղը»:

Անցնում եմ փայտե կամուրջը և մոտավոր ուղղություն վերցնելով դեպի բարձունքի ապառաժները ու կիսաքանդ տները, անցնում եմ անծանոթ փողոցներով, մտովի գրուցում Ստեփան պապի հերոսների հետ: Իմ առջև մի եկիղեցի հայտնվեց: Երևի այստեղ էր, որ «100-ամյա Համաս-նանը ձեռնափայտը ջրուտ ձեռքով բռնած, տեր Սարգսին է հանդիպում:

— Բարի ողջուն, Համաս նանի,— ասում է քահանան:

— Տեր հայր, առողջությունդ ո՞նց է:

— Երկար եմ ապրելու, Համաս նանի, էնքան երկար, որ քեզ էլ կթաղեմ, հետո մեռնեմ:

— Է՛, տեր հայր,— պատասխանում է պառավը,— ես յոթ տերտեր եմ թաղել, ու ոնց որ երևում է՝ 8-րդն էլ պիտի թաղեմ...»

Եկեղեցին 1968 թվականից գյուղական ակումբի էր վերածվել: Բարձունքից երևում են գյուղի տները: Դիմացի լանջին աղավինների երամբ ապառաժից ապառաժ էր թռչում, քամու բերանն ընկած սլանում դեպի եկեղեցու դմբեթը:

Երևում է գյուղի կենտրոնը: Պատկերացնում եմ այն՝ լցված ջահելներով, որոնք խոյների մենամարտով են հրճվում: Հավանաբար, այդ մարտնչող խոյերի ոգին այդ մարդկանց է փոխանցվել:

«1919—20 թվականներին Թրքահայոց ու Պլան վայրերում դիրք մտած մի քանի հոգով պահակություն էինք անում: Փոխարինող պահակախումբը ուշանում էր: Որոշեցինք ընդառաջ գնալ: Տեսնում ենք բոլորն էլ շուկայում հավաքված, արջ են մորթում: Լուր հասավ, թե Ղարավուլի Գյաղիկում զինված թուրքական մեծ ջոկատ է հայտնվել: Հրացանի երեք

կրակոցով նախասարդը գյուղին տաքնապի նշան հաղորդեց: Անմիջապես ամեն մեկը նախապես որոշված իր դիրքը մտավ: Մղուց Քրիստափորը «Մաքսիմ» գնդացիքը շալակած Պլան էր շտապում: Աղունց Քար վայրում նախասարդը հրահանգներ էր տալիս, կազմակերպում գյուղի պաշտպանությունը: Քշնամին սկսեց գրոհել: Աբաս Գյուլի բեգի ավազակախումբն էր Բոհուլ-Վեդիից: Հրետանային զորքերի պաշտոնաթող սպա Հանփոն դիրքերում իր ձուլած թնդանոթներն էր տեղադրում: Մեկ ժամ հետո որոտացին թնդանոթները: Քշնամու դիրքերում խառնաշփոթ սկսվեց: Աղադակելով թողեցին դիրքերն ու հետ փախան: Այսպես փրկվեցին Ցղնա, Ռամիս, Փարակա, Բիստ, Ալահի և Մասրվանիս (Մսրոպի ավան) գյուղերը:

Իսկ խաղաղասեր Ագուլիսը ողջակեզ եղավ:

Հասա Սողոմոնենց տան տեղը: Աղյուսե պատերն են մնացել: Կոմիտասի հանճարի ակունքները ես Գողթանում եմ տեսնում, երգ ու երաժրշտություն, Աստվածածնի զանգերի ղողանջներով լեցուն այս ձորի մեջ: Ամեն ինչ այստեղ իր հնչողությունն ունեւր: Կարծես լսում եմ հորովելը, ապա զանգերի անուշ ու մեղմ ղողանջը, քաղցր պատարագը: Ցղնան երգ էր, Գողթան աշխարհի երգը: Հողե պատերը խլացնում են երգը: Դիմացի ապառաժը իր մեջ պահում էր երգը, ձայնը զրնգոցով հասնում էր լեռան կատարը, մենավոր փռնուն: Ցղնան այսօր մոռացել է երգը: Զորը լուս է: Գետը խուլ միալար խշշում է: Ճաքած, փլված պատը հիշում է...

— Ուրիշ ո՞վ կարող է անցած-գնացած դեպքերից պատմել,— հարցրի Ա. Դավթյանին:

— Իհարկե, Սուրենը: Նրա գլխով շատ բաներ են անցել: Բայց նրա կիներ քանի ամիս է՝ հիվանդ է, ինքն է միակ խնամողը, հավանաբար գրուցելու տրամադրություն չունենա:

Արամի որդու՝ Գուրգենի հետ երեկոյան Ցղնայի նեղ, սալահատակած փողոցներով դեպի Սուրենենց տուն ենք գնում:

— Նախապես պատմեմ Սուրենի մասին: Մեր գյուղում նրա անունը «Ղաշաղ Սուրեն» են դրել: Կարծեմ, 20-ական թվականներին էր, որ հրազենը պետությունը հանձնելու մասին հրահանգ եղավ, Սուրենին մի ուրիշ մարդու հետ հրացանները ձեռքներին բռնեցին, խլեցին ու մինչև հարցաքննելը բանտարկեցին: Սուրենը, որի հետ խորամանկության մեջ հագիվ թե որևէ մեկը կարողանար մրցակցել, խկույն գտնում է ելքը: Նա բարձր ձայնով զոկերի բարբառով սկսում է մի երգ ծոր տալ ու երգի միջոցով բնկերոջը հասկացնել, որ իբր այսինչ տեղում ծառը կտրելիս փշա-

կում են հրացանները գտել: Ընկերը, որը որոշ բաներ չէր հասկացել, կրկին երգով հարցնում էր, խնդրում, որ նորից պատմի: Այդպես նրանք խոսքը մեկ են անում ու ազատվում:

— Սուրեն քեռի՛, այ Սուրեն քեռի՛,— մի մեծ դռան մոտ կանչեց ուղեկիցս:

80-նն անց, ուզեկական թասակով մի բարձրահասակ մարդ բացեց դուռը:

— Սուրեն քեռի,— դիմեց Գուրգենը,— կարեւոր գործ կա:

— Ո՞վ ես,— հարցրեց նա, ուշադիր զննեց դեմքը,— հա՛, մեր վարժապետի տղան ես: Ի՞նչ է պատահել:

— Երեսնից է ընկերը, ուզում է գրուցել քեզ հետ:

— Զրուցելու ոչ ժամանակ ունեմ, ոչ էլ՝ տրամադրություն,— կրտուկ պատասխանեց նա, ապա դարձավ իմ կողմը,— քեզ ի՞նչ է հետաքրքրում:

— Անցյալից, հին դեպքերից...

— Երկու հազար տարի գյուղը պահել են, էս վերջի 30—40 տարիներին ոչնչացրել: Ինչ ասեմ— լոեց, ապա շարունակեց,— ինչ որ ասեմ՝ ճիշտ չի հասկացվելու, հակա է դուրս գալու: Ոչինչ էլ չեմ ասի— Հետ դարձանք: Թողակառու ուսուցիչ Արամ Դավթյանի հոգսերը անցյալից մեր ժամանակները վերադարձան:

— Գյուղի ութ վեսերաններ հավաքվեցինք, դիմում գրեցինք, որ բնկուղենիները հատկացնեն մեզ: Վերջապես, մեր պապերի դրած բնկուղենիներն են, չէ՛: Մինչև հեղափոխությունը Մոսկվային ամենաշատ բնկուղյ մատակարարող գյուղն էր Ցղնան: Մոսկովյան մի ֆիրմա հատուկ գալիս, գնում էր մեր բնկուղյը: 10 հատը մի կոպեկ արժեք: Տարեկան 300 տոննա բնկուղյ էին առաքում: Էս վերելում մի գյուղ կա, Ստուպի ենք ասում, միշտ կտրում են մեր ջուրը: Ցավ ու կրակ է մեր գլխին: Հազար տարի այդ ջրից ենք օգտվել, հիմա թե՛ մեր ջուրն է:

— Այժմ քանի՞ ընտանիք կա գյուղում:

— Դե ո՞նց ընտանիք ասեմ դրանց: 40 հայկական ընտանիք և ոչ մի երեխա: Միայն թողակառուներն են մնացել:

— Իսկ աղբրեջանակա՞ն:

— 10 տուն: Դպրոցը աղբրեջանական է: Մի ուսուցիչ կա՝ 16 երեխա ունի: Է՛, ավելի լավ է՝ հին բաներից պատմեմ...

«Քաղբրիզ» անունով հյուրանոցի բակում հին արեւելյան բաղնիքների գմբեթներն են: Երբեմնի բաղնիքը վեր է ածվել դիսկոտեկայի:

— Ավելի ճիշտ չէ՞ր լինի հին բաղնիքը վերականգնելը: Դա ավելի մեծ արժեք կունենար,— ուղեկցիս դիմեցի ես:

— Ձէ, շինութեան հիմքը ցածր է, ջուրը հեռացնելու հնար չկա:

Բաղնիք-դիսկոտեկայի մուտքի մոտ քարակերտ խոյիւր էին դրված: Դրանք, անշուշտ, Զուղայից են բերվել: Քարակերտ հուշարձաններից մեկի մեջքին մնացել են մետաղյա հատիչի հետքերը: Ինչ-որ մեկը անշնորհք ձևով հանել, շնչել էր հայոց գրերը: Բայց մնացել են մի քանի տառանշաններ: Երկար նայում եմ խոյիւրին ու իմ մեջ արթնանում է վաղեմի երազանքը. լինել Զուղայում և տեսնել հուշակալնոր խաչքարերը, որոնք, անշուշտ, հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի ու գոյատևման վկաներն են և լիովին իրավունք ունեն մոտենալու համաշխարհային արվեստի ոսկե գանձարանը:

Նախ Ագր. ԽՍՀ գրողների միութեան նախիջևանի մասնաճյուղի քարտուղար Իբրահիմովը, ապա մարզկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչի տեղակալ Ալիևը առանձին-առանձին հանդիպեցին ինձ և հայտնեցին, որ իրենց հանձնարարված է ինձ ուղեկցել մինչև Սադարակ՝ ՀԽՍՀ սահմանը: Ես, չենթարկվելով այդ առաջարկությանը, շարունակեցի ժանոթանալ քաղաքին և համառորեն Բաֆֆու հետ կապված որևէ հետք որոնել:

Մամա Խաթունի դամբարանի (12-րդ դար) բակի սալահատակած հարթակում անկանոն ձևով ցուցադրված են հին Զուղայից բերված 25 խոյիւր և տապանաքարեր: Հիշեցի Բաֆֆու մի արտահայտությունը այս հուշարձանների մասին.

«Սյունիքում շատ կան այդ արձաններից և դա զինվորական խորհրդանիշ է. խոյ նշանակում է ռազմիկ, նակատ առ նակատ կռվող, հետևապես, դրանք պատերազմում ընկած հերոսների հուշարձաններն են»:

Հետաքրքիր է, քրիստոնյաների մահարձանները այլևս չե՞ն «պղծում» մահմեդական սրբավայրը: Դե իհարկե, այստեղ չկան Զուղայի հրաշագեղ խաչքարերը: Դրանք դեռևս լիովին չեն «յուրացվել» ավադանական կուլտուրայի կողմից՝ չնայած Դ. Ախունդովը իր «Հին և վաղ միջնադարյան Ադրբեջանի նարտարապետությունը» գրքում դրա մի շատ անհաջող և ծիծաղելի փորձ էր արել:

Շուկայից ոչ հեռու մահմեդական մեջիթի մուտքից ոտից գլուխ սպիտակ շորով փաթաթված կանայք ու ջահել աղջիկներ էին ել ու մուտ անում: Ընդհանրապես, փողոցներում հաճախակի կարելի էր նման հան-

դերձով կանանց հանդիպել: Նրանց տեսնելիս ամեն անգամ թվում էր, թե պարսկական որևէ քաղաքում եմ հայտնվել: Հենց շուկայի մոտ տուֆակերտ մի կառույց նկատեցի: Եկեղեցի էր, որի բակը սպորտհրապարակ էր վերածվել, իսկ տաճարը՝ ինքնավար հանրապետության սպորտկոմիտեի: Այն 1869 թվականին հիմնված սբ. Գևորգ եկեղեցին էր:

Քիչ անց երկրագիտական թանգարան մտա: Այստեղ մեծ ջանասիրությամբ ցուցադրված են հայկական հինավուրց մշակույթը, արվեստի, աշխատանքի ու կենցաղի նմուշները, որոնք շոսյուրեն աղվաններին կամ ադրբեջանցիներին են վերագրված: Կարծես թե այս երկրամասում հայերը երբեք գոյություն չեն ունեցել, ու ինքնավար Հանրապետության ողջ տարածքով սփռված 4500 պատմաճարտարապետական հուշարձանները պարտավոր են պոկվել տեղից ու հեռանալ իրենց օրինական տեղերի հետևից:

Սակայն ինձ ամենից շատ հետաքրքրողը սբ. Երրորդության եկեղեցին էր, որը ոչ մի տեղ չգտա: Այս եկեղեցու հետ էր կապվում արաբ պատմագիրների կողմից «Կրակի տարի» հիշատակված 705 թվականի ահեղ եղեռնագործությունը: 703 թվականին Վարդանակերտ քաղաքի մոտ (Քուտ և Արաքս գետերի միախառնման տեղից ոչ հեռու) պարտություն կրելով հայերից, արաբները որոշեցին որևէ կերպ ոչնչացնել հայոց ուժերը: 705 թվականին, իբր թե մատյաններում ցուցակագրելու և ռոճիկ բաժանելու նպատակով, արաբ խալիֆ Վալիդի դավադիր ծրագրով հայոց բոլոր նախարարներին իրենց հեծյալ գնդերով կանչեցին Նախիջևան: Իրենց պարզամտությամբ խաբեությանը զոհ դառնալով, հայ նախարարներից 800 հոգի բանտարկվեցին Նախիջևանի սբ. Երրորդության եկեղեցում, 400 հոգի՝ հարևան Խրամ ավանի եկեղեցում, ինչպես պատմիչ Ղևոնդն է գրում՝ «...հրակեզ արարին և տոշորէին ի յարկան աստվածային խորանին»:

«Պատմությունը կրկնվում է»,— գրում է Բաֆֆին:

1919 թվականին այստեղից ոչ հեռու Ագուլիսում, արդեն դպրոցում, նույնը կրկնում են թուրք և մուսավաթ եղեռնագործները:

Սուրբ Երրորդություն եկեղեցին հիմնահատակ ոչնչացվել է 1975 թվականին:

Բաֆֆու այցելության ժամանակ Նախիջևանի գավառը կազմում էր երևանյան նահանգի մի մասը: Ղևոնդ Ալիշանը գրում է Վիլլոզ քաղաքի հայերից լսած այն ստուգաբանության մասին, ըստ որի իբր թե «Նոյը շուանով շափել է հատակատեղին և շինել քաղաքը, որի պատճառով և կոչվել է Նախշուան»: Ե. Լալայանը նկարագրել է Նոյի դամբարանը: Բնիկ նախիջևանցիները հարյուրավոր տարիներ խնամքով պահպանել են այն,

իսկ ահա վերջին մի քանի տասնամյակներում այն խնամքով էլ ոչնչացվել է: Նահանգի մասին ամենահին տեղեկությունը տալիս է մեծ պատմահայրը, գրելով, որ Քրիստոսից 6 դար առաջ Երվանդյան Տիգրանը «Անուշին, Ածգահակի առաջին կնոջը և նրա ազգակից ուրիշ շատ աղջիկներ պատանիներով և ուրիշ գերիներով, 10 հազարից ավելի, բնակեցրեց Մեծ սարի արևելյան կողմում, մինչև Գողթնի սահմանները... մինչև Նախիջևան ամրոցը: Նոցա տալիս է նույնպես 3 քաղաքներ՝ Խրամ, Ջուղա և Խոշակունիք, իսկ գետի մյուս կողմին տալիս է բոլոր դաշտը»:

Սկզբում Նախիջևանը Վասպուրական աշխարհի կազմում էր: Մական 8-րդ դարի սկզբներին բնական դիրքն ու քաղաքական հանգամանքները պատճառ դարձան, որ այն անցնի Սյունյաց աշխարհին: Մեկ լար հետո Արծրունյաց տունը այն հետ պահանջեց:

Նախիջևանը գտնվելով Հնդկաստանի և Փոքր Ասիայի առևտրական ճանապարհին, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում զարգացել է, ապա ավերվել, կրկին վերականգնվել, ու կարծես ոչինչ էլ չի եղել, շարունակել է առևտրական գործը:

Նախիջևանը երկար ժամանակ կովածաղիկ էր Արծրունյաց և Բագրատունիների հարստությունների միջև: Չնայած Նախիջևանը արաբ կուսակալների նստավայրն էր, այն միշտ էլ հայկական գավառ էր մնացել: Ուելլամ Ռուբրուքի քարտեզը 1254 թ. անցնելով այս երկրամասով, այստեղ մինչև 7800 եկեղեցի է հաշվել: Խաչիկ Կաթողիկոսը 976 թվականին իր կոնդակներից մեկում նշում է, որ նրա թեմում այն կոչվում է «առաջին հոյակապ և հռչակավոր մայրաքաղաքն Նախշավան»:

Շատ անգամ է Նախիջևանը զոհ գտնում սելջուկների, թաթար-մոնղոլների, ապա թուրքերի ու պարսից ուխտադրուժ արշավանքներին: Դավիթ-Բեկը իր 6 հազար կորիճներով կովելով պարսից Ասլամազ Ղուլի խանի 14 հազարանոց բանակի դեմ, հաղթել է ու ազատագրել Նախիջևանը, նրանց Արաքսի այն կողմը քշել:

Շրջում եմ քաղաքի փողոցներում ու մտածում, թե ինչու այն չբացեց իմ առջև իր գաղտնիքները, այդպես էլ ոչինչ չպատմեց Բաֆթու ալլուլայան մասին: Վերջնականապես մերժվելով բոլոր հյուրանոցների կողմից (Նախիջևանը Բաֆթու նկատմամբ է՛լ է նույնքան անհյուրընկալ եղել), ես որոշեցի անմիջապես մեկնել Մեղրի:

4. ԱՐԵՎԻԲ

Գետի մյուս կողմում Պարսկաստանն է:

Հարթ կտուրով հողաշին տներ հայտնվեցին: Գյուղի մի կողմում մինարեթն էր: Հավանաբար, գյուղը էլեկտրականություն չունի, որովհետև սյուններ ու գծեր չէին երևում: Թեք ապառաժին սպիտակ քարերով պատկերված էր Իրանի իսլամական հանրապետության խորհրդանշը: Երկու հոգի գետից ձուկ էին որսում:

Ավտոբուսը կտրուկ հեռացավ Արաքսից: Ագարակում փոքր քաղաքից հետո շարունակեցինք մեր ճանապարհն ու քիչ տեղ հայտնվեցինք Մեղրիում: Բաֆթու 1881 թ. այցելությունը Մեղրի ամենևին էլ առաջինը չէր: Հավանաբար, Ագուլիսում աշխատելու ընթացքում ես նա այցելել էր Մեղրի, հետաքրքրվել նրա անցյալով ու ներկայով: Ես արդեն գիտեի, որ ի տարբերություն Նախիջևանի, այստեղ կարող եմ ստույգ տեղեկություններ քաղել Բաֆթու հետ կապված վայրերի, մարդկանց մասին:

Մեղրու հասարակական առաջին դպրոցի հիմնադրումը կապված է Բաֆթու անվան հետ: Երբ հոկտեմբերի 20-ին վիպասանը Մեղրի է ժամանում, մասնավոր երեք դպրոցներից մեկի տնօրին Մատթեոս Շաֆյանը խնդրում է նրան օգնել ծխական մեկդասյա դպրոց բացելու գործում: Բաֆթին Մեղրիի հոգևորականներին ու մտավորականներին հանգամանորեն բացատրում է հասարակական դպրոց ունենալու անհրաժեշտությունը: Իսկ երբ Փայաջուկում լինելուց հետո Թիֆլիս գնալու ճանապարհին մայր աթոռի Մատենադարանում Դավիթ-Բեկի ու Ղարաբաղի մելիքների մասին արխիվային նյութեր ուսումնասիրելու նպատակով էջմիածին է այցելում, դիմում է Գևորգ 4-րդ կաթողիկոսին, միջնորդվելով Մեղրիում դպրոց հիմնելու ձեռնարկին: Եվ ահա հաջորդ տարի, 1882 թվականին Մեղրիում ստանում են Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակը, որտեղ վեհապետը շնորհավորում է մեղրեցիներին դպրոց հիմնելու առթիվ:

Մեղրիում Բաֆթին տեսնում է Ագուլիսի և Շուշիի ազգեցությունը: Այստեղ նա կիրթ և զարգացած մտավորականության է հանդիպում: Մասնավոր երեք դպրոցների ուսուցիչները Շուշիի ռեալական ուսումնարանի կամ Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտներ էին: Եվ իզուր չէ, որ զրոզն այստեղ յուրահատուկ ընդունելություն է գտնում: Նման միջավայրում, ինչ խոսք, որ Բաֆթու համար իմաստ չէր ունենա անունը գաղտնի պահելը: Վիպասանի պատվին Գողթանում և Արեւիքում մեծ ժողովրդականություն վայելող Անապաստանաց եկեղեցու բակում, թթենիների տակ ճոխ ընդունելություն են կազմակերպում: Ըստ մի ավան-

դուքյան, մեղրեցիք այս վանքում ընդունել և պատվել են նաև մեծ լուս-
սավորիչ նաշատուր Արովյանին և պրոֆեսոր Պարրոտին, որոնք պատ-
րաստվում էին բրիլիանյան Արարատը բարձրանալ: Հենց վանքի բակում
մի խումբ գյուղացիներ մտնեցին և խնդրում հոգալ իրենց
օրվա հացի մասին: Վիպասանը խոստանում է անպայման գրել նրանց
խնդրքի մասին:

Անշուշտ, Բաֆֆուն հետաքրքրել էր Դավիթ-Բեկի գործունեության
հետ կապվող Մեղրիի բերդը: Մեղրին իրենց մեջ ներառած՝ ապառաժոտ
բարձաւորների սուր կատարներին ընդգծվում են հին բերդի աշտարակ-
ները: Շրջանի կոմերիտմիության առաջին քարտուղար Ենոք Անդրեաս-
յանի ուղեկցությամբ մագլցելով ժայռերը, հայտնվում եմ հին թաղի
բերդ-աշտարակի տարածքում: Ըստ Ստ. Օրբելյանի, հինավուրց այս
բերդը կարևոր դեր է կատարել 10—11-րդ դարերում, Սյունիքի թագավո-
րության ստեղծման և հզորացման ժամանակաշրջանում: Օտար զավթիչ-
ներին դիմադրվելու նպատակով Դավիթ-Բեկը հիմնովին վերակառու-
ցում է այն: Մեծանուն գիտնական Մորուս Հասարթյանը գրում է՝ «Առա-
ջին կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ Մեղրու բերդը հայկական
ճարտարապետության մեջ հայտնի միակ պաշտպանական կառուցվածքն
է՝ իրականացված հրազենի օգտագործումը հաշվի առնելով»¹: Բերդը
փաստորեն կազմված է վեց սուանձին աշտարակներից՝ առանց պարս-
պապատերի: Բերդի պաշտպանական այս հատկություններից գերազանց
օգտվելու շնորհիվ է, որ 1724 թ. Դավիթ-Բեկի համախոհները 400 հոգով
պաշարված լինելով թուրքական բազմահազարանոց բանակի կողմից,
5 օր անընդհատ հետ են մղել նրանց գրոհները՝ մինչև Դավիթ-Բեկի օգ-
նություն հասնելը:

Աշտարակի տարածքից գեղեցիկ տեսարան է բացվում դեպի Մեղրու
գեղատեսիլ ձորը, դեպի հին թաղը: Միայն ցավալի է, որ ժամանակակից
ճարտարապետները մի առանձին ջանք չեն թափել այն գեղեցիկ կա-
ռույցներով պատելու համար: Ընդհակառակը, հին Փոքր թաղում սկսված
ավերումը կարող է Մեղրին գրկել իր ուրույն դիմանկարից: Փոքր թաղը՝
հին Մեղրու քիչ թե շատ պահպանված թաղամասը, թերության վրա տնե-
րի տեղադրությամբ ու ճարտարապետությամբ անցյալ դարի քաղաքա-
շինության մի վառ օրինակ է: Այստեղ արդեն զգում եմ Բաֆֆու ժամա-
նակի շունչը: Պատերի շարվածքը, թերությամբ վեր գնացող սալահա-

¹ Մ. Հասարթյանը, ըստ երևույթին, ծանոթ չէր Առնային Ղարաբաղի Գյուլիստանի
բերդին, որը 1603 թվականին վերակառուցվում է՝ հարևանեցվելով ժամանակակից հրա-
զենի օգտագործման պահանջներին:

տակած նեղ փողոցները, փողոցի վրա երկու կողմից կախված շքեղ
պատշգամբները, կանանց կապակած ու շվատահող հայացքները, լըթ-
ված, անխնամ տները անծանոթ այցելուին համակում են մի ափսո-
սանքի զգացումով, որ այս ամենը շի վերականգնվելու ճիշտ կլինի,
որ դրանք հատկացվեն կարթավորներին մի պայմանով՝ վերակառու-
ցումն իրականացվեր հատուկ նախագծով: Փոքր թաղի դարդը, անշուշտ,
և. Հովհաննես եկեղեցին էր: Եռանավ բազիլիկը լեցուն էր տախտակամա-
ծով: Նաղաշ Հովնաթանի որմնանկարները կարծես հրաշքով երևակվում
են մութ խավարից ու հառնում իրենց ողջ հմայքով: Բաֆֆին առաջին
խսկ հայացքից ճանաչել էր մեծ գեղանկարչի ձեռագիրը ու համեմատել
Ագուլիսյան որմնանկարների հետ:

Ընկերների հետ գնացինք տեսնելու 100-ամյա դպրոցը: Փայտյա
ռյուսաշարն ու շինությունները 1882 թվականից մինչև այս նույն են
մնացել:

— 1882 թվականին Մեղրիում տոնեցին դպրոցի 100-ամյակը,—
ասաց ուղեկցուհին՝ Մեղրիի միջնակարգ դպրոցի փոխտնօրեն Լիլիա
Պողոսյանը,— բայց դա միանգամայն սխալ էր:

— Ինչո՞ւ,— հարցրի ես,— չէ՞ որ այս դպրոցն իրոք 100 տարե-
կան է:

— Շենքն է 100-ամյա, իսկ, ընդհանրապես, Գրիգոր վարժապետը
Մեղրիում դեռևս 1832 թվականին է դպրոց հիմնել,— ոգևորությամբ
պատմեց դպրոցի երիտասարդ փոխտնօրենը,— իսկ մինչև 1882 թվականը
այնտեղ երեք դպրոց էին գործում՝ ս. Աստվածածին եկեղեցում, Գործա-
բանային թաղում և Փոքր թաղի ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթում:

Այնուհետև նա պատմում է երկդասյա դպրոցի, նրա առաջին ուսու-
ցիչների մասին:

— Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը ուսաց լեզու, թվարանություն,
ընդհանուր աշխարհագրություն էր ավանդում, շաբաթական 30 ժամ,
450 ուրբի ուժեղով,— ասաց ուսուցչուհին այնպիսի համոզիչ տոնով,
կարծես թե անձամբ տեսել էր նրան,— Մատթեոս Շահինյանցը, որը
փաստորեն դպրոցի հիմնադրման նախաձեռնողն էր, հայոց լեզու և բնա-
գիտություն էր դասավանդում՝ 100 ո. ուժեղով: Երրորդ ուսուցիչը Երմո-
գինոս Տեր-Պետրոսյանն էր՝ կրոնի, հայոց պատմության, վայելչագրու-
թյան, երգեցողության առարկաներ էր դասավանդում՝ 170 ուրբի ու-
ճիկով: Զանգը Ագուլիսիցի Մակարյանն է բերել Ագուլիսից: Իսկ առաջին
հոգաբարձուներն էին Ազա Վաչյանը, Փարամազ Սարգսյանն ու Կարա-
պետ Խաչիկյանը: Ի միջի այլոց, Բաֆֆուն հյուրընկալել է տանուտեր
Վաչյանը:

Այնուհետև ուղեկցուհիս ցույց է տալիս իր տետրերը, որոնք լցված են հին գրույցներով ու ավանդություններով, Հիացած ուսուցչուհու այս գործունեությամբ, հենց նրան եմ վերագրում Շուշիի հոգևոր դպրոցի ուսուցիչ հոգամիրյանի մասին Բաֆֆու խոսքերը:

«Նա իրեն նպատակ է դրել ամեն տեղ պատահած գրչագիր մատյանների հիշատակաբաններ արագգրելու, այլև հավաքելու այն բերանացի ավանդությունները, որոնք ժողովրդի մեջ պահպանված են զանազան ավերակների, բերդերի, ժայռերի, բլուրների և այլ վայրերի մասին: Իմ Շուշիում եղած ժամանակ պարոնը տվեց ինձ իր հետաքրքիր հավաքածուն: Այդպիսի շատ գյուտեր կարող են պատահել, միայն քե հետախույզներ լինեն»:

Արխիվային նյութերից վերցված վիճակագրական տեղեկությունում ասվում է, որ «1890 թ. դպրոցն ավարտել են 6 հոգի, 16-ը մնացել են նույն դասարանում, 4-ը ազատվել են»: Ինչպես երևում է, 100 տարի առաջ ուսուցիչները, հակառակ ժամանակակից ուսուցիչների, ամենևին էլ ընդունակ չէին կոմպրոմիսների ու աչքի էին ընկնում անպիշում խստություններ: Ուսուցիչները հիմնականում Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի կամ Շուշիի ռեալական ուսումնարանի շրջանավարտներ էին: Նշանավոր ուսուցիչներից էր Գևորգ Խարմանյանը, որը ներսիսյան դպրոցից հետո մեկնել էր Փարիզ, տեղի համալսարանում ուսումնասիրել ֆրանսիական գրականությունը, ապա վերադարձել Մեղրի: 1913 թվականին մեղրեցիները մեծ շուքով տոնեցին նրա մանկավարժական գործունեության 25-ամյակը: Խարմանյանը ամենևին էլ չէր բավարարվում դասեր տալով: Նա դպրոցում ուսուցիչների ու աշակերտների ուժերով թատրոն էր հիմնել և ներկայացումներ բեմադրել: Երկրորդ սերնդի ուսուցիչներից Ղևոնդ Մեծումյանը սկզբնական կրթությունը ստացել էր Մեղրիում, ապա սովորել Շուշիի թեմական դպրոցում, հետո ավարտել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, իսկ 1887—90 թվականներին ուսանել Բեռլինի համալսարանում, այստեղ լսել Ֆրիդրիխ Էնգելսի դասախոսությունները: Մարքսիստական գաղափարներով Մեծումյանը վերադառնում է Մեղրի և իր գիտելիքները փոխանցում մատաղ սերնդին: Ուսուցիչներից նշանավոր էր նաև Ազարիա Ադելյանը, որը ուսանել էր Ռիգայում, այնտեղ բարեկամացել Ստեփան Շահումյանի հետ: Վերադառնալով Մեղրի, նա մանկավարժությանը զուգահեռ զբաղվել է գրական գործունեությամբ, գրել մի շարք վիպակներ:

Լ. Պողոսյանը գրի է առել նաև ազգագրական տոների, ծեսերի մասին ժողովրդական ավանդություններ ու զրույցներ: Իսկուհի տատը բանահավաքին պատմել է Հոռոթնիկի տոնի մասին, որի արմատները, ըստ

Հավանականության, պետք է փնտրել հեթանոսական ժամանակաշրջանում: Պատկերացնում եմ, թե ինչպես Մեղրիի գեղեցիկ աղբիկները վաղ դարնանը կտրտում են ուռենու մատղաշ ճյուղերը ու շտապում դեպի Անապաստանաց եկեղեցին, որտեղ քահանան իրեն հատուկ հանդիսությունը օրհնում է ճյուղերը, բերրություն, առատ տարի մաղթում: Աղբիկները օրհնված ճյուղերից պսակներ էին հյուսում, խնամքով պահում մի շաբաթ, հույս ունենալով, որ դրանք կօգնեն իրենց առջև բախտի դռներ բացվելուն ու անպայման երջանկություն կբերեն: Իսկ տղամարդիկ, հենց եկեղեցու բակում, մեծ սեղան էին բացում, հյուրասիրում բոլորին:

Իսկ 95-ամյա Լուսիկ տատը պատմում է ձմռան վերջին շաբաթ օրը ավանդաբար նշվող «Սուգուն գիշերվա» մասին, որը խսկապես հեթանոսական տոն էր: Այն աստվածատուր գիշեր էր կոչվում, երբ ոչ ոք իրավունք չուներ ընկերոջից վիրավորվելու: Այդ օրը բոլորի տներում պարտադիր բլիթներ, լավաշ էին թխում ու մինչև լույս կենդանակերպ դիմակներ հագած իրար տներ այցելում, կատակում: Այս տոնին չէին մասնակցում միայն աղբիկները, որոնց ծնողները նրանց նախապես փակում էին թոնրատներում: Հաճախ տղամարդիկ կանացի շորեր էին հագնում, կանայք՝ տղամարդու Նրզն ու պարը, կատակները, ուրախ արամազրությունը կարծես երկնքից ցած էր թափվում, լցվում բոլորի տները, պատում ողջ Արևիք ու Գողթան գավառները: Այցելուին տանը ինչ որ դուր գար, կարող էր իրեն վերցնել: Թույլատրվում էր թուխնոցից հավ բլուներ, Լուսիկ տատը հիշում էր, թե ինչպես մի այցելուից քանդակաղարդ շիրուխն էր վերցրել և նվիրել իր խանդոտ ամուսնուն:

85-ամյա Վահան պապը պատմում էր «Կանաչ-կարմիր» տոնակատարության մասին: Ուշ աշնան վերջին կիրակի օրը առավոտյան մեղրեցիք կանաչ ու կարմիր շորեր հագած, մրգերով, ուտելիքով լի սկուտեղներով Ագուլիսից, Յղնալից, Գողթան և Արևիք գավառների բոլոր բնակավայրերից եկած հյուրերի հետ հավաքվում են Անապաստանաց եկեղեցու բակում, զոհեր մատուցում, սեղաններ բացում և ուրախանում մինչև ուշ գիշեր:

Ըստ երևույթին, հենց այս ավանդությունները, տոներն են, որ Փարիզում, Բեռլինում կամ այլուր ուսանելու մեկնած մարդու մոտ կարոտ են առաջացնում դեպի հայրենի գյուղը, երկիրը, ժողովուրդը: Ու այդ սերը, կարոտը միշտ հաղթանակել են եվրոպական մայրաքաղաքների գայթակղիչ ուժի նկատմամբ, նրանք առանց տատանվելու հայրենի տուն են վերադարձել, մատաղ սերնդին փոխանցել ձեռք բերած գիտե-

լիքները: Յավոթ, այժմ նույնիսկ Երևան սովորելու մեկնող երիտասարդ-ները այլևս Մեղրի շեն վերադառնում:

1984 թվականին մեղրեցիք «Կանաչ-կարմիր» ավանդական տոնը վերակենդանացնելու փորձ արեցին, այն նշելով քաղաքային մարզադաշտում: Սակայն այն, կարելի է ասել, ոչնչով չէր տարբերվում շատ շրջակենտրոններում ավանդաբար նշվող բերքի տոներին: Թվում է, հարկ կա այն առանձնացնել բերքի տոնից և վերականգնել Անապաստանաց եկեղեցու բակում իր հինավուրց ձևով ու ծեսներով:

Հինավուրց Արևիք գավառից (Մեղրու շրջան) կրկին մեկնում եմ Գողթան, բայց մտովի շարունակելով մասնակցել Հոռոթի կիկի, Կանաչ-կարմիր և «Մազուն գիշեր» տոնակատարություններին, քայլում Փոքր Թաղի նեղ փողոցներով:

ԿԱ. ՈՐԴՈՒՐԻ ՄԻԱԿ ՎԿԱՍ

Գնում եմ Որդուար (Օրդուբադ): Մտովի տեսնում եմ Սխտորաշենի հսկա սոսիս ու այն տեղադրում այսօրվա Օրդուբադի կենտրոնական հրապարակում, փչակում տեղադրում թեյարանը, շուրջը՝ առավոտից մինչև ուշ երեկո թիչ խմող հաճախորդներով:

Որդուարի ծառը, որի տրամագիծը 18 մետրի է հասնում, իր չափերով գերազանցում է դարաբաղյան հսկային: Հին, նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում սոսիս որպես սուրբ ծառ պաշտամունքի առարկա էր: Հեթանոսական տաճարները շրջապատված էին որոշակի դասավորություններով տեղադրված հսկա սոսիսներով, որոնց սոսափյունի տակ էլ քրմերը կատարում էին իրենց ծիսակատարությունները:

Պատմելով քրիստոնեությունը տարածելու նպատակով Բարդուղիմեոս առաքյալի Գողթան գալու մասին, Սա. Օրբելյանը գրում է. «Քանի որ Որդվար գյուղում վնասակար էր ջուրը, որ ամեն տարի ոռոգում էր բուրդողտերն ու այգիները, աղոթեցին ու հանկարծակի խափանեցին այդ ջուրը, որի տեղը մինչև այսօր էլ երևում է»: Թվում է, որ պատմիչի նկարագրած այս իրադարձությունը կապվում է հին պատմության միակ վկայի՝ հսկա սոսու ճակատագրի, նրա լինել-չլինելու հետ: Ես արդեն պատկերացնում եմ բիրլիական անձնավորությանը հսկա սոսու տակ քարոզ կարդալիս կամ քրմերի հետ հավատքի ջուրը վիճելիս: Անշուշտ, այս ծառի տակ մեկ անգամ չէ, որ հանգստացել էր իր ստեղծած գրեթե ամբողջ տարածելու և համառորեն հեթանոս մնացած գողթանցիներին քրիստոնեություն դավանանքին բերելու նպատակով այստեղ եկած Մեսրոպ Մաշտոցը: Ոչ հեռու մի լեռան լանջին է գտնվում Մեսրոպավան (այժմ՝ Նասրվազ) գյուղը, որի մոտ, պատմիչ Կորյունի վկայությամբ, մի քար-

անձավում երկար ժամանակ (17 տարի) իր աշակերտների հետ մնացել էր մեծ գիտնականը:

Այդ սոսու տակ երեի հանգստացել են վարդան Մամիկոնյանը, Մովսես Խորենացին, Կորյունը, հայոց մյուս մեծերը: Վերջապես, հինավուրց Որդուար է եկել նաև Դավիթ-Քեկը, որը իր ջոկատով հսկա սոսու տակ մի փոքր դադար է առել՝ Մեղրու պաշտպաններին օգնության գնալու ճանապարհին: Ինչ խոսք, որ այս ծառով հիացել է ու նրա հովանու տակ հանգստացել մեծ վիպասանը՝ Բաֆին, հայոց մեծերի երեսակայական այս շքերթով հիացած ես ջանում էի մնալ երազի աշխարհում, երբ ավտոբուսը, Օրդուբադ չհասած, ցնցվեց, շարժիչը փնչացրեց ու կանգ առավ:

«Երեկոյան խավարը դեռ այնքան չէր թանձրացել, որ դժվար լինեք առաքյալները որոշել: Առջևում երևում էր խիտ այգիների մեջ թափված Օրդուբադը: Փռ-ի՜նչ հեռու Արափս մի արծաթյա ժապավենի նման ոլորվում էր ձորի միջով: Գետի մյուս ափի վրա Քամ-Լուի լեռան բարձր գագաթը կիսով չափ ծածկված էր մթին ամպերի մեջ: Կայծակը շեշտակի կերպով ճեղքեց այդ ամպերը և նրան հետևեցին սաստիկ որոտ և դղրդում: Կարծես, ամբողջ երկի՜նքը թափ ավեցին, և անձրևը միանգամից սկսեց հեղեղի նման թափվել»:

— Գողթանի՞ց եք:

— Երնշակից: Բելիֆոն Ալեքսանյան: Շահբուզի շրջանի Արինջ գյուղից եմ:

— Կա՞ ձեր գյուղը:

— Կա: Բայց 1982-ին հայերը լքեցին գյուղը:

— Ինչո՞ւ, ո՞ւր գնացին...

— Տնամերձ էինք ուղում՝ մերժեցին:

— Դու ինչո՞ւ չգնացիր:

— Ո՞ւր գնամ...

Մանր լուսնյակ տներեց:

— Ինձ Օրդուբադի մեծ սոսին է հետաքրքրում: Կարդացել եմ նրա մասին, բայց չեմ տեսել:

Դառը ժպիտ երևաց տանջահար, իրենց լեռների պես հողմ ու անձրևից ակոսներով պատած լայն դեմքին: Պատասխանն ուշանում էր: Գլուխը ժխտական շարժեց: Շարժվեցին շուրթերը:

— Զկա ծառը..., — ասաց նա:

— Ինչպե՞ս...

— Այրվել, ոչնչացել է... — արագ կտրեց նա:

Թվաց, դատավճիռ են կարդում: Ոչ թե մի հանցապարտ մարդու, ծառի, այլև ամբողջ մի երկրամասի, ժողովրդի համար...

Ես կորցրի հայոց մեծերի հետ կապող երազ-թելը:

Ա. Թիֆլիսի հայտնածայ հմայք	3	Ա. Նոր հանգիստ	107
Բ. Դեպի Գանձակ	4	Բ. Հաղուրթի հանապարհին	111
Գ. Կիրովաբադը երեկ և այսօր	8	Գ. Մանգի	114
Դ. Նյենգարժ-Խանլար	13	Դ. Տոգ (Դոգ)	117
Ե. Հինավառց Դեսաշենում	15	Ե. Գառլ	123
Ջ. Տեղ Դանիելի գյուղը	24	Զ. Ագոխ	125
Է. Մշակաճահ գետի Բաֆֆի	27	Է. Ամարա	126
Ը. Նախաճայ կայսի երկրում	28	Ը. Հայոց մեծ ծառ	127
Թ. Կարաշենար	32	Թ. Սյունիք	129
Ժ. Գյուլիստան	33	Խ. Խնձարեսկ	135
ժԱ. Խաղաղարի ձորանավտում	39	ԽԱ. Դեպի Միսեղնավանք	140
ժԲ. Հոռեկ	42	ԽԲ. Կյարես	145
ժԳ. Մասաղիսում	47	ԽԴ. Փարահանք	150
ժԴ. Վաչագան Բաղեղաշտի շիրիմը	49	ԽԵ. Բաղուշտի ձոր	154
ժԵ. Տոնաշենցիք	53	ԽԶ. Տաթև	159
ժԶ. Տրուսական	59	ԽՁ. Հին Շինումայր	162
ժԷ. Հանգիստում	62	ԽԷ. Արծվանիկ	166
ժԸ. Ինք մաս	65	ԽԸ. Նովարդ	173
ժԹ. Կուսանայ անապատ	66	ԽԹ. Կապան-Ղափան	178
Ի. Հաթերք	68	Ս. Զվարթնոց	183
ԻԱ. Դաղի վանք	72	ՍԱ. Կրկին Տաթև	185
ԻԲ. Մառտակերտ	78	ՍԲ. Հեթանոսներ	187
ԻԳ. Բաֆֆու ձեռագիրը	77	ՍԳ. Բզնեք	188
ԻԴ. Գանձաստ	80	ՍԴ. Բանակոր	192
ԻԵ. Քալատակ	89	ՍԵ. Նեղալ	196
ԻՁ. Տիգրանակերտ	91	ՍՁ. Ագա	199
ԻԷ. Շուշի	92	ՍԷ. Ագուլիս	203
ԻԸ. Դանաշենի հիշում է	99	ՍԸ. Յոհան Երեմյան	207
ԻԹ. Վաղանգա	103	ՍԹ. Խալիլյան	214
Լ. Ղաթաբադի ճորձվելը	105	Կ. Արևիկ	217
		ԿԱ. Որդալուրի միակ վեհ	222

Бакур Аванесович Карапетян
«СТОЛЕТНИЙ ДИАЛОГ»

(На армянском языке)
Ереван «Айастан» 1990

Խմբագիր՝ Վ. Մ. Սարգսյան, Եկարիչ՝ Ս. Ս. Մկրտչյան,
գեղ. խմբագիր՝ Դ. Ս. Պապույան, տեխն. խմբագիր՝ Գ. Բ. Նանապետյան,
վերնադրող լրագրող՝ Կ. Ա. Տանդյան

ИБ 5973

Հանձնված է շարվածքի 2. 11. 1989 թ. Ստորագրված է տպագրության 23. 03. 1990 թ.:
ՎՋ 06429; Յորմատ՝ 60×84¹/₁₆ թուղթ՝ տպ. № 2; Տառատեսակ՝ Գրքի տպարակում:
Տպագրություն՝ բարձր 14,41 պարմ. տպագր. մամ., 19,97 պարմ. Երեկ թերթ, 12,51
հրատ. մամ. + 12 ներգիր: Տպաքանակ՝ 20 000: Պատվեր՝ 2358; Գինը՝ 1 ռ. 30 կոպ.

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ալ. Բաշակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. А. Исаакяна, 28.

ՀեՄՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հանրա Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆիկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Агопа Мегапарта Госкомитета Арм. ССР по делам
издательства, полиграфии и книжной торговли, Ереван—9, ул. Теряна, 91.